

KO HOTAU TUKUFAKAHOLÓ

*Ko ha Hisitōlia Nounou 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o
e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní*

KO HOTAU TUKUFAKAHOLÓ

*Ko ha Hisitōlia Nounou 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e
Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní*

Pulusi 'e he

Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

Peesi 61: *Ko Siosefa Sāmita 'i he Fale fakapōpula Lipatií,*
tā 'e Greg Olsen. © Greg Olsen

Peesi 84: *Ko e Ngata'anga 'o e Hala Pa'alé,* tā 'e
Glen Hopkinson. © Glen Hopkinson

© 1996 'e he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni
'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

Ma'u 'a e totonu fakalao kotoa pē
Paaki 'i he 'Tunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká
Fakangofua he lea faka-Pilitāniá: 11/96

Fakangofua ke liliú: 11/96

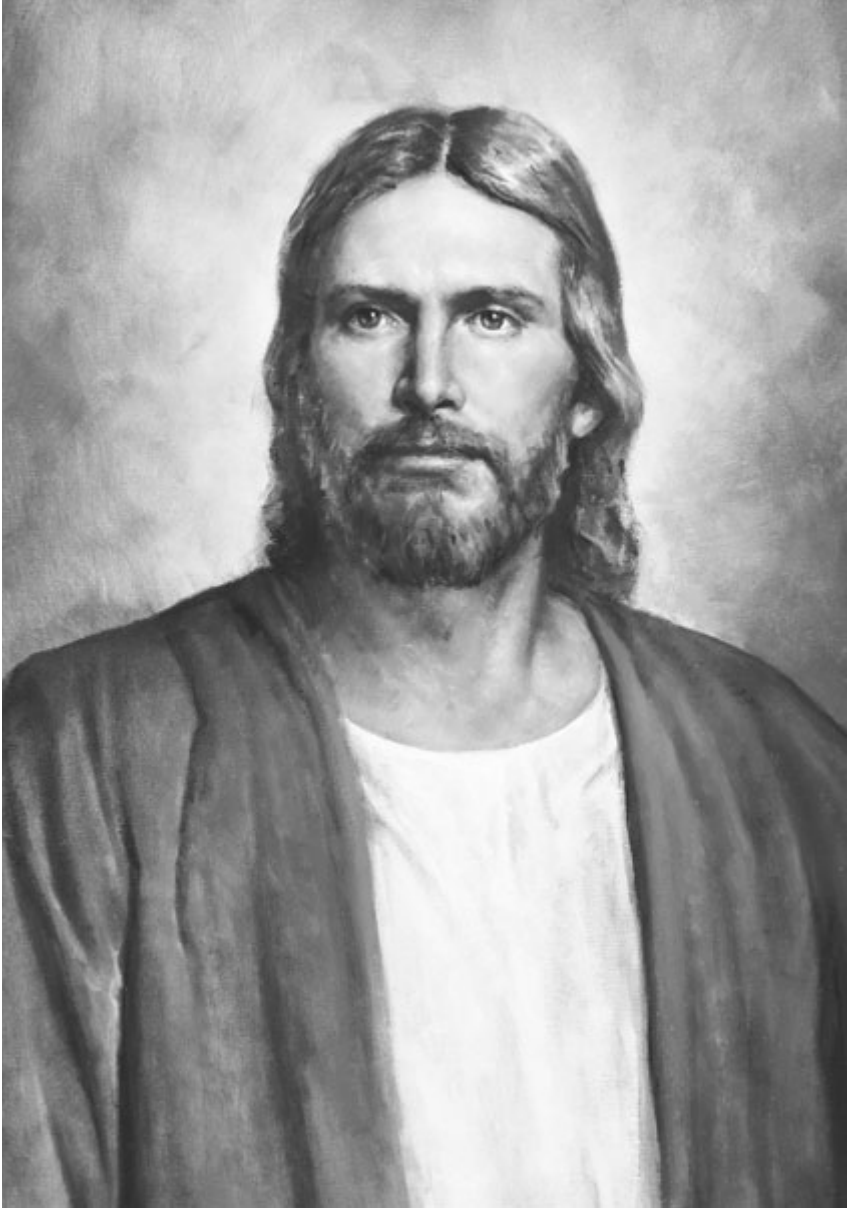
Liliu 'o e "Our Heritage:

A Brief History of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints"

Tongan

Fakahokohoko ‘o e tohí

Talamu‘akí	
Vahe 1: Ko e ‘Uluaki Mata Me‘a-hāmaí	1
Vahe 2: Ko Hono Fokotu‘u e Fakava‘e ‘o e Siasí	7
Vahe 3: Ko Hono Langa ‘o e Siasí ‘i Ketilani ‘i ‘Ōhāioó	23
Vahe 4: Ko Hono Fokotu‘u ‘o Saione ‘i Mīsulí	43
Vahe 5: Ko e Feilaulau mo e Ngaahi Tāpuaki ‘i Nāvuú	63
Vahe 6: Tui ‘i he Fo‘i Laka Kotoa pē	81
Vahe 7: Ko Hono Fokotu‘u ha Fuka ki he Ngaahi Pule‘angá	97
Vahe 8: Ko ha Vaha‘a Taimi ‘o e Ngaahi ‘Ahi‘ahi mo Hono Sivi‘i Kinautolú	111
Vahe 9: Ko e Tupu ‘a e Siasí	127
Vahe 10: Ko ha Siasi ki Māmani kotoa	147
Vahe 11: Ko e Siasí ‘i he ‘Ahó ni	161
Faka‘osí	177
Ma‘u‘anga fakamatalá	179

*Kuo fakamo'oni'i 'e he palōfita kotoa pē 'o e kuonga
fakakosipelí ni 'a e misiona fakalangi 'o e Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí.*

Talamu'akí

Ko e tefito'i pōpoaki 'o e tohi ní, 'a e pōpoaki ko ia ne fakahā 'e he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní talu mei hono kamatá. Na'e ako'i 'e he 'uluaki palōfita 'o e kuonga fakakosipelí ni, 'e Siosefa Sāmita 'o pehē:

“Ko e ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni 'o 'etau lotú ko e tui ki he fakamo'oni 'a e Kau 'Aposetoló mo e Kau Palōfitá, 'o kau kia Sīsū Kalaisí, na'á Ne pekia, pea telio, peá Ne toetu'u 'i he aho hono tolú, 'o hā'ele ki he langí; pea mo e ngaahi me'a kotoa pē 'oku fekau'aki mo 'etau lotú ko ha ngaahi tānaki atu pē ki.”¹

Ko e palōfita kotoa pē kuó ne hoko atu 'ia Siosefa Sāmita, kuó ne tānaki atu mo 'ene fakamo'oni fakafo'ituituí ki he fakalangi 'o e ngāue 'a e Fakamo'uí. Kuó 'osi fakapapau'i mai 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí:

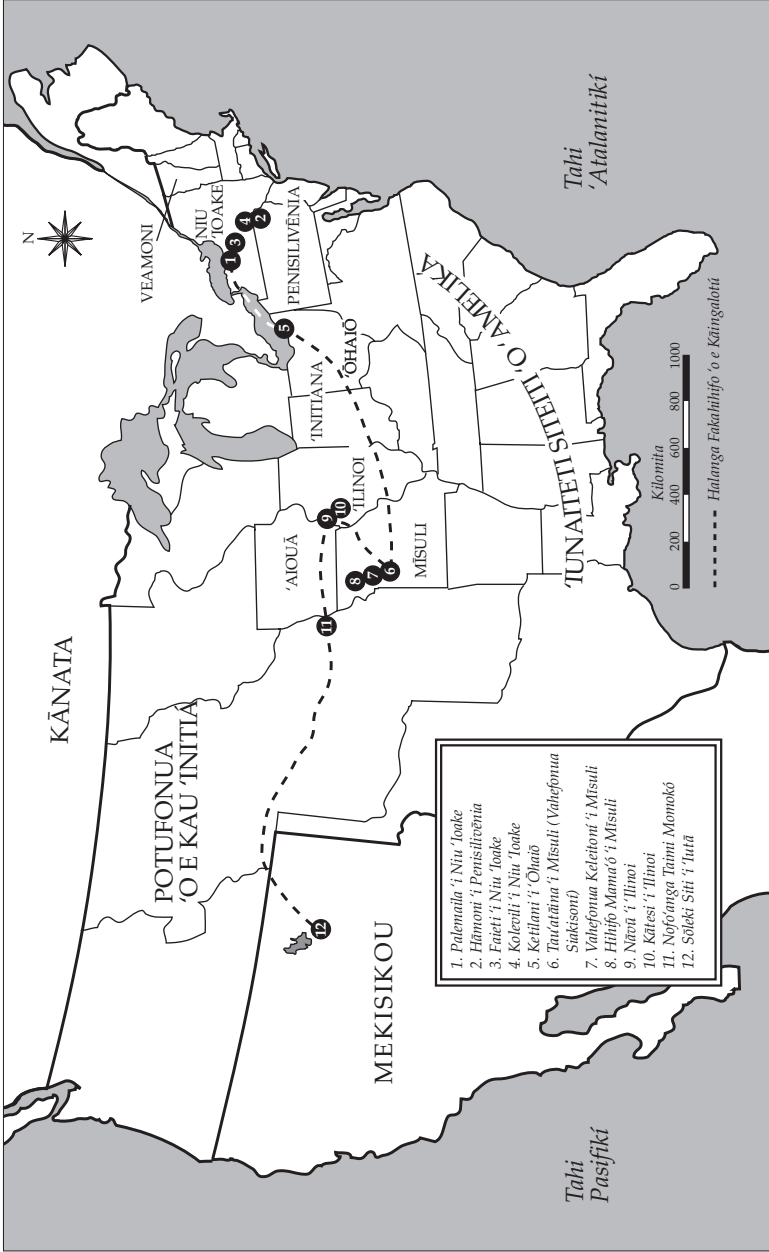
“Oku mau fakamo'oni, 'o hangē ko kinautolu ne 'osi ui mo fakanofa ke nau fakamo'oni'i 'a Sīsū Kalaisi ki he māmaní kotoa, na'e toetu'u ia 'i he pongipongi Toetu'u ko iá 'i he ta'u 'eni 'e meimei uaafe mei ai, pea 'okú Ne mo'ui he 'ahó ni. 'Okú Ne ma'u ha sino nāunau'ia mo ta'e fa'amate 'o e kakano mo e ngaahi hui. Ko ia 'a e Fakamo'uí, ko e Maama mo e Mo'ui 'a e Māmaní.”

'Oku lauimiliona ha Kāingalotu fai velenga kuo nau 'osi ma'u ha ngaahi fakamo'oni ki he fakalangi 'o Sīsū. Ne ue'i kinautolu 'e he 'ilo ko 'eni ke nau fai 'a e ngaahi feilaulau ne 'aonga ki hono langa 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'a ia ko e pule'anga ia 'o e 'Otuá 'i he māmaní. Ko e talanoa 'o hono fokotu'u 'o e Siasí ko ha talanoa ia 'o e tuí, mo e fakatapuí, pea mo e fiefiá. Ko ha talanoa ia ki he kau palōfita mo'uí na'a nau ako'i 'a e mo'oni 'a e 'Otuá ki he māmaní 'i

onopooni. Ko ha talanoa ia ki he tangata mo e fefine mei he ngaahi tapa kehekehe kotoa pē 'o e mo'uí, ne nau fekumi ki he kakato 'o e ongoongolelei 'a Sīsū Kalaisí, pea 'i he'enau ma'u iá, na'a nau loto ke fai ha me'a pē ke nau hoko ai ko ha taha 'o e kau muimui ki he Fakamo'uí. Na'e tuiaki atu 'a e Kāingalotu to'á ni 'i he faingata'á mo mamahí, 'o a'u 'o nau fakamo'oni'i 'i he taimi 'o e faingata'a lahi tahá 'a e lelei 'a e 'Otuá pea mo e fakafiefia 'o 'Ene 'ofá. Kuo nau tuku mai 'a e koloa tukufakaholo 'o e tuí, loto-to'á, talangofuá, pea mo e feilaulaú.

'Oku kei tukufakaholo pē 'a e tuí 'i he 'ahó ni. 'Oku hoko ai 'a e Kāingalotu 'o e Siasí 'i māmani kátoa ko ha kau paionia 'o onopooni 'i honau tukui fonuá taki taha, 'o nau mo'ui ai 'i he tui mo e loto to'a, 'i he taimi 'oku hake'uta ai 'a e ngaahi 'ahi'ahí mo e ngaahi faingamālié. 'Oku kei toe pē ha ngaahi talanoa fakahisitōlia ke hiki. Pea 'oku tau taki taha ma'u foki ha faingamālie ke tuku ai ha koloa tuku fakaholo mo'ó e to'u tangata 'e toki muiaki maí, ke ne tokoni'i ke mahino kia kinautolu 'a e fiefia 'i hono mo'ui'aki mo hono fakahā 'o e ongoongolelei 'a Sīsū Kalaisí.

'I he'etau ako lahi ange ki he tui 'anautolu ne mu'omu'a 'ia kitautolú, 'e mahino lelei ange ai kia kitautolu 'a kinautolu kuo tau fetakinima 'i hono fakamo'oni'i 'a e Fakamo'uí pea mo tokoni ki hono fokotu'u 'a hono pule'angá. Te tau lava 'o fakapapau ke tau mo'ui anga mā'oni'oni ange 'i he'etau hoko ko e kau ākongā faivelenga 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí.

Ko e Tunnaiti Sitteti o 'Amelika 'i he 1847. 'Oku fakaha'a 'i he mapé ni ha ngaahi tu'u'anga mo ha ngaahi hala fonong'anga 'a ia na'e mahu'inga 'i he histōria 'o e kamatia'anga 'o e Siasi.

*Na'e iku hono lau 'e Siosefa Sāmita 'a e folofolá
'o ne fehu'i ai ki he 'Eikí pe ko e fe'ia 'a e siasi na'e mo'óni.*

Ko e 'Uluaki Mata Me'a-hā-maí

Ko e Fiema'u ke Fai Hano Toe Fakafoki Maí

Hili e pekia 'a e Kau 'Aposetolo 'a Sisuú, na'e 'ave leva 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí pea mo ha ngaahi tefito'i mo'oni lahi 'o e ongoongoleléi mei māmani, 'o kamata ai ha kuonga lōloa 'o ha fakapo'uli fakalaumālie na'e ui ko e Hē mei he Mo'oní. Na'e mamata mama'o mai 'a e palōfita ko 'Āmosí ki he hē ko 'ení peá ne fakahā ai 'e hokosia ha kuonga 'e tō ai ha "honge ki he fonuá, 'o 'ikai ko e honge mā pe ko e fie inu vai, ka ko e fie fanongo ki he folofola 'a e 'Eikí" ('Āmosi 8:11). Pea 'i he lolotonga 'o e ngaahi senituli lōloa ko 'eni 'o e Hē mei he Mo'oní, ne fekumi ai ha kau tangata mo ha kau fefine loto tōnunga ki he kakato 'o e mo'oni 'o e ongoongoleléi, ka na'e 'ikai ke nau 'ilo ia. Na'e malanga'i ai 'e he kau tangata malanga 'o ha ngaahi tui fakalotu lahi ha ngaahi pōpoaki kehekehe mo ue'i fakatou'osi 'a tangata mo fafine ke nau kau ange kia kinautolu. Neongo na'e fakamātoato 'a e loto 'o hanau ní'ihī, ka na'e hala ha taha 'ia kinautolu na'á ne ma'u 'a e kakato 'o e mo'oní pe ko e mafai 'o e 'Otuá.

Ka ne 'osi tala'ofa foki 'a e 'Eikí 'i he'ene 'alo'ofá 'e toe fakafoki mai 'i ha 'aho 'a 'ene ongoongoleléi pea mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí ki māmani, pea he 'ikai pē ke toe 'ave ia mei māmani. 'I he hoko mai 'a e senituli tahahivá, na'e teu ke fakahoko ai 'a 'ene tala'ofá pea 'amanaki ke ngata mo e po'uli lōloa ko ia 'o e hē mei he mo'oní.

Ko e To'a 'a e Talavou ko Siosefa Sāmitá

'I he kamata'anga 'o e ngaahi ta'u he 1800, na'e nofo 'a e fāмили 'o Siosefa mo Lusi Meki Sāmitá 'i Lapanoni 'i Niu Hemisaea, 'i he

‘Tunaiteti Siteiti ‘o ‘Ameliká. Ko ha kakai anga fakatōkilalo mo ta‘e ‘iloa pē kinautolu, peá ne ma‘u ‘enau mo‘uí ‘i he ngāue mālohí. Ko ‘ena tamasi‘i fika nimá ko Siosefa Sāmita ko e Si‘i, na‘e kei ta‘u fitu pē ‘i he‘ene hao mo‘ui mei he mahaki faka‘auha ko e taifotí, ‘a ia ne tupu mei ai ha mole ‘a ha mo‘ui ‘e 3,000 tupu ‘i he feitu‘u Niu ‘Ingilaní. ‘I he‘ene kei fakaakeake mei aí, ne tupu ha hangatāmaki fakatu‘utāmaki ‘i he uho ‘o e hui hono va‘e to‘ohemá, peá ne laka hake ‘i he uike ‘e tolú ‘ene fekuki mo e langá, ‘a ia na‘e ‘ikai ke ne meimei lava ‘o makātaki‘i.

Na‘e pehē ai ‘e he toketā faitafa ‘i honau feitu‘ú kuo pau ke tu‘usi hono va‘é, ka ‘i he vivili ‘a e fa‘ē ‘a Siosefá, na‘e toe ‘omi ai ha toketā kehe. Na‘e pehē ‘e Nētane Sāmita (Nathan Smith), ko ha toketā ia ‘i he Kolisi Tatimafi (Dartmouth) te ne feinga ke ‘oua na‘a tu‘usi hono va‘é ‘aki ha‘ane ngāue‘aki ha fa‘ahinga founa fo‘ou ka ‘e mātu‘aki mamahi ‘aupito, ke to‘o ‘aki ha kongá ‘o e huí ni. Na‘e ‘omi ‘e he toketā ni ha afo ke ha‘i‘aki ‘a e tamasi‘i ni, ka na‘e fakafisi ‘a Siosefa, ‘o ne talaange te ne lava pē ‘e ia ke makātaki‘i ‘a e tafá ni ‘o ‘oua ‘e ngāue‘aki ‘a e afó. Na‘á ne toe fakafisinga foki mo e kava mālohi (brandy) na‘e ‘oangé, neongo ko e faito‘o fakaongonoa pē ia ‘e taha na‘e ma‘u ke ne faka‘aonga‘í, ka ne kole ke pukepuke pē ia ‘e he‘ene tangata‘eiki ‘i hono umá ‘i he lolotonga ‘o e tafá.

Na‘e lava‘i ‘e Siosefa ‘a e tafá ni ‘i he to‘a lahi mo‘oni, pea lava ai ‘e Toketā Sāmita, ko e taha ia ‘o e kau toketā poto taha ‘i he fonuá, ke faito‘o ‘a e va‘e ‘o Siosefá. Na‘e faingata‘a‘ia ‘a Siosefa ‘i ha taimi lōloa pea toki mo‘ui hono va‘é ‘o ne lava ke luelue ‘o ‘ikai toe mamahi. ‘I he hili ‘o e tafa ‘o Siosefá, ne hiki leva honau fāmilí ki Nouisí (Norwich), ‘i Veamoni, ‘o nau toe faingata‘a‘ia ai ‘i ha ta‘u hokohoko ‘e tolu ‘i he ‘ikai ola lelei ‘enau ngoué, pea nau toe hiki mei ai ki Paimaila ‘i Niu ‘Ioake.

Ko e ‘Uluaki Mata Me‘a-hā-mái

Na‘e tokoni ‘a Siosefa ‘i he‘ene kei talavou‘i ki hono fāmilí ‘i hono huo faka‘ata‘atā ‘a e ngaahi kongá vaó, mo hono fetuku ‘o e

ngaahi maká, kae 'uma'ā mo ha ngaahi ngāue lahi kehe. Na'e fakamatala ai 'e he'ene fa'ē ko Lusí 'o pehē ko ha tamasi'i fakakaukau fakamātoato 'a Siosefa mo ne fa'a fakakaukau'i ma'u pē ke iku lelei hono laumālie ta'e fa'a-maté. Na'á ne fu'u tokanga lahi foki pe ko e fe'ia 'i he ngaahi siasi ne nau malanga takai 'i he feitu'u Palemailá 'oku totonú. Pea hangē ko 'ene fakamatala'i 'i he'ene lea pē 'a'aná:

"I he taimi ko 'eni 'o e fu'u ngaue 'a e lotó, na'e ue'i hake 'eku fakakaukau ke u fifili fakamātoato pea hoha'a lahi; ka neongo na'e fu'u ongo kiate au pea fa'a fakamamahi 'a e ngaahi ongo 'a hoku lotó, ka na'á ku kei faka'ehi'ehi mei he ngaahi fa'ahí ni kotoa pē, ka na'á ku fa'a ma'u 'enau ngaahi feinga lotu kehekehe 'i he faingamālie kotoa pē ne u lavá. Na'e fāifai pea kamata ke tokanga 'a hoku lotó ki he Lotu Uēsilianá pea u ongo'i ha ki'i fie kau fakataha mo kinautolu; ka na'e hulu pehē fau 'a e moveuveu mo e feke'ike'i 'i he vaha'a 'o e ngaahi kautaha fakalotu kehekehe, na'e ta'e lava ai 'e ha toko taha na'e kei si'i 'o hangē ko aú pea ta'e maheni mo e fa'ahinga 'o e tangatá mo e ngaahi me'á, ke 'ilo'i pau pe ko hai 'oku totonú pea ko hai 'oku halá. . . .

"Lolotonga 'eku feinga lahi 'i he ngaahi fu'u me'a faingata'a lahi 'a ia na'e tupunga 'i he fefakakikihi'aki 'a e ngaahi fa'ahí ni 'o e kau lotú, na'á ku lau 'i he 'aho 'e taha 'i he Tohi 'a Sēmisi, ko e 'uluaki vahé mo e veesi hono nimá, 'a ia 'oku pehē: *Ka ai hamou taha 'oku masiva 'i he potó, ke kole 'e ia ki he 'Otuá, 'a ia 'okú ne foaki lahi ki he kakai kotoa pē, pea 'oku 'ikai valoki'i; pea 'e foaki ia kiate ia.*

"Na'e te'eki ai ke hū mamafa ha potu folofola ki [ha] loto 'o ha tangata 'o lahi ange 'i he mālohi na'e hū 'aki ['e he] me'á ni ki hoku lotó 'i he taimi ni. Na'e hangē na'e hū ia 'aki 'a e fu'u mālohi lahi ki he ongo'i kotoa pē 'a hoku lotó. Na'á ku toutou fifili ki ai, 'o u 'ilo'i kapau na'e 'i ai ha taha na'e 'aonga ke [ne] ma'u ha poto mei he 'Otuá, ko au ia; he na'e 'ikai te u 'ilo'i pe ke u fou fēfē, pea kapau 'e 'ikai te u lava ke ma'u ha poto lahi ange 'i he poto ne u lolotonga ma'ú, he 'ikai te u 'ilo 'i ha taimi; koe'uhí he na'e pehē fau hono faikehekehe 'o e 'uhinga na'e ma'u mei he ngaahi potu

folofola tatau 'e he kau faiako fakalotu 'i he ngaahi siasí kehekehe, na'e faka'osi ai 'a e 'amanaki kotoa pē ke fakapapau'i 'a e me'á 'i he fekumi 'i he Tohi Tapú.

"Na'e fāifai peá u fakakaukau kuo pau ke u nofo ma'u 'i he fakapo'ulí mo e puputu'ú, pe fai 'o hangē ko e enginaki 'a Sēmisi, 'a ia ko e kole ki he 'Otuá'" (Siosefa Sāmita 2:8, 11–13).

'I ha pongipongi faka'ofa'ofa 'e taha 'i he fa'ahita'u māfana 'o e 1820, na'e tū'ulutui ai 'a Siosefa, he na'á ne toko taha pē 'i he vao 'akau ko 'eni ne ofi ki hono 'apí, 'o ne kamata ke 'ohake 'a e ngaahi faka'amu 'a hono lotó ki he 'Otuá, 'o kole ha fakahinohino. Na'á ne fakamatala'i 'a e me'a ne hoko aí 'o pehē:

"Na'e puke leva au 'e ha mālohi 'a ia na'e fu'u iku'i au, pea na'e pehē fau hono faka'ohovale 'o 'ene fai kiate aú na'e ta'ofi ai hoku 'elelé ke 'oua na'á ku lava ke lea. Na'e kāpui au 'e he fu'u fakapo'uli lahi, pea na'e ki'i fuofuoloo 'ana hā ngalingali kiate au kuo tuku pau au ki he faka'auha fakafokifā'" (Siosefa Sāmita 2:15).

Na'e 'ilo 'e he fili 'o e mā'oni'oni kotoa pē 'oku 'i ai ha ngāue ma'ongo'onga 'a Siosefa ke ne fakahoko, peá ne feinga ai ke faka'auha ia. Ka na'e ngāue'aki 'e Siosefa hono iví kotoa, 'o ne ui ki he 'Otuá pea na'e fakahaofi ai ia:

"Pea fe'unga mo e fo'i mōmēniti ko 'eni 'o e fu'u hoha'a lahi, na'á ku mamata ki ha pou maama fe'unga tonu mo hoku 'ulú 'i 'olunga 'iate au, pea na'e malama 'o lahi ange 'i he la'aá, 'a ia na'e maliu māmālie hifo kae 'oua kuo tō ia kiate au.

"Fe'ungamālie mo 'ene hā maí pea na'á ku 'ilo'i kuo fakahaofia au mei he fili na'á ne ha'i aú. 'I he nofo mai 'a e māmá 'iate aú, na'á ku sio ki he Ongō Tangata 'e toko ua, 'a ia ko hona ngingilá mo e nāunaú 'oku 'ikai fa'a lava ke mafakamatala'i, 'okú na tu'u mai ki 'olunga 'iate au 'i he 'ataá. Na'e folofola mai ha na toko taha kiate au, 'o ne ui au 'aki hoku hingoá, 'o ne tuhu ki he toko tahá 'o pehē—*Ko hoku 'Alo 'Ofa'angá 'eni. Fanongo kiate Ia!*" (Siosefa Sāmita 2:16–17).

'I he taimi ne ma'u ai 'e Siosefa hono mālohí, na'á ne fehu'i leva ki he 'Eikí pe ko e fē 'i he ngaahi kautaha lotú kotoa 'oku tonú mo ia 'oku totonu ke ne kau ki aí. Na'e folofola ange 'a e 'Eikí 'oku "'ikai

totonu ke u ului ki ha taha 'o e ngaahi siasí, he kuo nau hala kotoa pē" pea "ko 'enau ngaahi akonaki kotoa pē 'oku fakalielia ia 'i Hono 'aó." Na'á ne pehē 'oku nau "ma'u 'a e ngaahi fekaú ko e akonaki, ka 'oku nau "li'aki 'a hono mālohí" (Siosefa Sāmita 2:19). Na'á ne toe fakahā ange foki kia Siosefa mo ha ngaahi me'a lahi kehe.

I he hili 'o e mata me'a-hā-mai, na'e fakatokanga'i 'e Siosefa 'okú ne lolotonga tokoto 'o kei hanga hake pē ki he langí. Na'e foki māmālie mai ki ai hono iví peá ne foki leva ki 'api.

I he hopo 'a e la'aá 'i he pongipongi ko ia 'i he 1820, na'e 'ikai ha teitei fakakaukau 'e taha 'a Siosefa Sāmita 'e hoko fakataha mai 'a e maama 'o e 'ahó, mo ha toe 'i ai ha palōfita 'i he māmāni. Ko ha ki'i tamasi'i ta'e 'iloa pē ia na'e nofo 'i he tafa'aki fakahihifo 'o Niu 'Ioaké, kuo toki fili 'e he 'Otuá ke ne fakahoko 'a e ngāue lahi mo fakafo 'o hono fakafoki mai 'o e ongoongoleleí pea mo e Siasi 'o Sīsū Kalaisí ki māmāni. Kuó ne mamata ki ha ongo tangata fakalangi pea kuó ne lava ai ke fakamo'oni'i makehe he taimí ni ki he natula totonu 'o e 'Otua ko e Tamaí mo hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí. Na'e hoko mo'oni 'a e pongipongi ko iá ko ha kamata'anga 'o ha 'aho faka'ofofa ange—na'e hulungia 'e he māmá 'a e vao 'akaú, peá na'e folofola 'a e 'Otua ko e Tamaí mo Sīsū Kalaisi 'o ui 'a e ki'i tamasi'i ta'u 14 ko 'ení ke hoko ko 'ena palōfita.

*'I he Mo'unga ko Komolá, ná'e ma'u ai 'e Siosefa Sāmita 'a e
'ū peleti koulá mei he 'āngelo ko Molonai pea ná'e fakahā ange ke
ne kamata leva 'a e ngāue ki hono liliú.*

Ko Hono Fokotu‘u e Fakava‘e ‘o e Siasí

Ko Hono ‘Omi ‘o e Tohi ‘a Molomoná

Ko e Ngaahi ‘A‘ahi ‘a e ‘Āngelo ko Moloná

‘I he efiafi ‘o e ‘aho 21 ‘o Sepitema ‘o e 1823, ko ha ta‘u ia ‘e tolu mei hono ma‘u ‘o e ‘Uluaki Mata Me‘a-hā-maí, na‘e lotu ai ‘a Siosefa Sāmita ki he ‘Eikí ke fakamolemole‘i mu‘a ‘ene ngaahi anga fakatamaiki mo e fehālaaki ‘o ‘ene kei tupu haké pea ke ma‘u mo ha toe fakahinohino. Na‘e tali ‘eni ‘e he ‘Eikí ‘aki ha‘ane fekau‘i mai ha talafekau fakalangi ke ako‘i ia. Ne tohi ai ‘e Siosefa ‘o pehē:

“Na‘á ne ui au ‘i hoku hingoá, ‘o ne talamai kiate au ko e talafekau ia kuo fekau mai mei he ‘ao ‘o e ‘Otuá kiate au, pea ko hono hingoá ko Molonai; pea ‘oku ‘i ai ha ngāue ‘oku finangalo ‘a e ‘Otuá ke u fai; pea ‘e ongoongoa hoku hingoá ‘i he lelei mo e kovi ‘i he ngaahi pule‘anga mo e ngaahi fa‘ahinga mo e ngaahi lea kotoa pē, kae kehe ‘e fakatou lau‘ikovi‘i mo fakaongoongolelei‘i ia ‘i he kakai fulipē.

“Na‘á ne pehē ‘oku ‘i ai ha tohi kuo tanu, ‘a ia kuo tongitongi ki ha ‘ū lau‘itohi koula, ‘oku hā ai ‘a e fakamatala ki he kakai na‘e nofo ‘i he fonuá ni ki mu‘a atu, pea mo honau tupu‘angá. Na‘á ne pehē foki ‘oku tu‘u ‘i ai ‘a e kakato ‘o e Ongongolelei ta‘engatá ‘o hangē ko ia na‘e tuku ‘e he Fakamo‘uí ki he kakai fuoloá” (Siosefa Sāmita 2:33–34).

Ko Moloná ko e palōfita fakamuimui taha ia ke ne hiki ha me‘a ‘i he lekooti motu‘á ni, pea ‘i hono fekau‘i ia ‘e he ‘Eikí, na‘á ne tanu ai ia ‘i he Mo‘unga Komolá. Na‘á ne toe tanu foki ai mo e ‘Ulimí mo e Tumemí, ‘a ē na‘e ngāue‘aki ‘e he kau palōfita ‘o e kuonga mu‘á pea ke ngāue‘aki ‘e Siosefa ki hono liliu ‘o e lekōtí.

Na‘e fakahinohino ai ‘e he ‘āngeló ‘a Siosefa ke ne ‘alu ki he ki‘i mo‘ungá, he na‘e ofi mai pē, mo ne fakahā ange foki mo ha ngaahi

me'a mahu'inga lahi fekau'aki mo e ngāue 'a e 'Eikí 'i he ngaahi 'aho ki mui ní. Na'á ne fakahā ange kia Siosefa ko e taimi ko ia te ne ma'u ai 'a e 'ū peletí, kuo pau ke 'oua na'á ne faka'alí'ali ia ki ha taha tuku kehe ka fekau'i ia 'e he 'Eikí. Na'e tu'o ua ha toe foki mai 'a Molonai 'i he pō ko iá kia Siosefa, pea tu'o taha 'i he 'aho hono hokó. Na'á ne toutou fakahā ai pē 'a 'ene pōpoaki mahu'ingá 'i he'ene 'a'ahi kotoa pea tānaki mai mo ha toe ngaahi fakamatala.

'I he 'aho hono hoko, hili e 'a'ahi mai 'a e 'āngeló, na'e 'alu leva 'a Siosefa ki he Mo'unga Komolá 'o hangē ko hono fakahinohinó. Na'á ne fakamatala ai e me'a na'e hokó 'o pehē:

"Na'e toka 'a e 'ū lau'itohi koulá ki lalo 'i ha fu'u maka 'i ha puha maka 'i he tafa'aki fakahihifo 'o e fo'i mā'olungá ni 'o ofi ki he tumu'aki mā'olungá. Na'e matolu 'a e maká ni 'o fuopotopoto 'i lotó 'i he tafa'aki ki 'olungá, pea na'e faka'au 'o manifinifi ange 'i he ngaahi tapá, ko ia na'e 'asi ai hono kongá 'i lotó ki 'olungá 'i he kelekelé, ka kuo 'ufi'ufi 'aki 'a e kelekele hono kotoa 'o e tapa takatakaí.

"Hili 'eku vaku 'a e kelekelé, na'á ku kumi ha me'a ke langa'i 'aki, 'a ia ne u 'ai ki lalo 'i he tapa 'o e maká, pea ko e feinga si'isi'i na'á ku langa'i hake ai iá. Ne u fakasio ki lotó peá u vakai mo'oni ai ki he ngaahi lau'itohi koulá, mo e 'Ulimí mo e Tumemí, pea mo e sifa-fatafatá, 'o hangē ko e me'a na'e fakahā 'e he talafekau'" (Siosefa Sāmita 2:51–52).

Na'e hā mai 'a e 'āngelo ko Molonai 'o ne fakahā ange kia Siosefa ke na fetaulaki tu'o taha ki he feitu'ú ni 'i he ta'u kotoa pē, pea 'i he 'aho tatau pē pea ke hokohoko atu pē 'ena fetaulaki fakata'u ki aí kae 'oua kuo foaki ange ki ai 'a e 'ū peletí. 'I he'ena fetaulaki kotoa pē, na'e 'oange ai 'e Molonai ha ngaahi fakahinohino lahi ange fekau'aki mo e me'a na'e teu fakahoko 'e he 'Eikí pea mo e founga ke fakalele ai hono pule'angá (vakai, Siosefa Sāmita 2:27–54).

Ko e Ngāue 'o Hono Liliú

'I he 'aho 22 'o Sepitema 'o e 1827, ko e hili ia ha ta'u 'e fā 'o hono teuteu'i iá, na'e 'oange ai 'e Molonai ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e 'ū peletí koulá mo ne fakahā ange ke ne kamata ngāue ki hono liliú. Na'á na ō fakataha mo 'Ema Heili ki heni, ko hono

uaifí ia ne na mali 'i he kamata'anga pē 'o e ta'u ko iá, ka na'e tali pē 'i he talalo mo'ungá 'i he foki mai 'a hono husepānití mo e 'ū peletí. Na'á ne hoko ko ha tokoni 'aonga ki he Palōfitá 'o ne hoko ko e taha 'o e kau sikalaipe ki he Tohi 'a Molomoná 'i ha ki'i vaha'ataimi nounou.

Tupu mei he feinga mālohi mo ta'e tuku 'a ha kau fakatanga he koló ke kaiha'asi 'a e 'ū peleti koulá, na'e iku hiki ai 'a Siosefa mo 'Ema mei hona 'api 'i Manisesetā 'i Niu 'Ioaké. Na'á na hao ki he fale 'o 'Aisake Heilí, ko e tangata'eiki ia 'a 'Emá, 'i Hāmoni 'i Penisilivēnia, ko ha maile ia 'e 120 ki he fakatonga hahake 'o Manisesetaá. Na'e kamata ai 'a Siosefa ke ne liliu 'a e 'ū peletí. Na'e toki kau atu ai heni hono kaume'a ko Māteni Hālisí, ko ha tangata ngoue lahi, 'o ne hoko ko ha'ane sikalaipe.

Na'e kole heni 'a Māteni ke 'alu mu'a mo ha peesi 'e 116 'o e ngaahi me'a kuo liliú ki honau 'apí ke ne faka'alí'ali ki hono fāmílí mo fakamo'oni'i 'a e mahu'inga 'o e ngāue 'okú na faí. Na'e kole ai 'e Siosefa ha ngofua mei he 'Eikí, ka na'e 'ikai hōifua ki ai 'a e 'Eikí. Na'e kole fakamātē 'a Māteni kia Siosefa ke ne toe kole mu'a, peá ne tu'o ua ha fakahoko ta'e loto pē ki ai 'e Siosefa 'o fāifai pē peá ne ma'u ha ngofua. Na'e fuakava heni 'a Māteni te ne faka'alí'ali pē 'a e 'ū pepá ki ha kakai pau, ka na'á ne maumau'i 'ene fakapapaú, 'o kaiha'asi ai 'a e 'ū lau'i peesi ko 'eni ne tohí. Na'e fakatupu 'e he mole ko 'ení ha mamahi ta'e malava ke fakafiemālie'i 'a Siosefa, he na'á ne fakakaukau kuo iku'ānoa 'ene feinga ke ngāue ma'á e 'Eikí. Na'á ne tangi ai 'o pehē: "Ko e hā teu faí? Kuó u faiangahala—ko au na'á ku fakatupu e houhau 'o e 'Otuá. Na'e totonu ke u fiemālie pē 'i he 'uluaki tali na'á ku ma'u mei he 'Eikí." ¹

Na'e fakatomala fakamātoato mo'oni 'a Siosefa, pea 'i ha hili 'o ha ki'i vaha'a taimi nounou 'o hono to'o 'o e 'ū peletí mo e 'Ulimí pea mo e Tumemí, na'e fakamolemole'i ia 'e he 'Eikí peá ne toe kamata leva ke fai e liliú. Na'e folofola ange 'a e 'Eikí ke 'oua na'á ne toe liliu 'a e ngaahi me'a kuo molé, 'a ia na'e 'i ai ha hisitōlia fakaetu'asino pē. Kā, ke liliu 'e Siosefa ha ngaahi lau'i peleti kehe na'e teuteu'i 'e he palōfita ko Nifaí, he na'á ne ma'u 'a e 'a e vaha'a taimi tatau pē ka na'e lahi ange ai ha ngaahi kikite ma'ongo'onga kia Kalaisi mo ha ngaahi tohi toputapu kehe. Na'e tomu'a 'afio'i pē 'e he 'Eikí 'a e mole

‘o e peesi ko ‘eni ‘e 116 ‘o ne ue‘i ai ‘a Nifai ke ne teuteu ‘a e hisitōlia ko ‘eni hono uá. (Vakai, 1 Nifai 9; T&F 10:38–45; vakai foki, T&F 3 mo e 10, ‘a ia na’e ma‘u ‘i he vaha‘a taimi ko ‘ení.)

Na’e monū‘ia ‘a Siosefa ‘i he taimi ko ‘ení ‘i he tokoni ‘a ‘Ōliva Kautelé, ko ha faiako kei talavou ne tataki mai ‘e he ‘Eiki ki he ‘api ‘o e Palōfitá. Na’e kamata hono hiki ‘e ‘Ōlivá ‘i he ‘aho 7 ‘o ‘Epeleli 1829. ‘I he mōmēniti mahu‘inga ko ‘ení na‘á ne tohi ai ‘o pehē, “ Ko ha ngaahi ‘aho ‘eni he ‘ikai ke toe ngalo—ke te fanongo ki ha ongo ‘o ha le‘o kuo fakalea ‘e he tataki fakalaumālie ‘a e langí, ‘o ne langaki ‘a e tu‘unga taupotu taha ‘o e hounga‘ia ‘i hono lotó!” (Siosefa Sāmita 2:71, footnote2).

Na’e toe pehē foki ‘e ‘Ōliva: “ ‘Oku mo‘oni ‘a e tohí ni. . . . Na‘á ku tohi ia ‘e au ‘i he‘ene tō mei he ngutu ‘o e Palōfitá. ‘Oku ‘i ai ‘a e ongoongolelei ta‘engatá, pea ‘oku hoko mai ia ko hono fakakakato ‘o e fakahā na’e fai kia Sioné, ‘a ia ‘oku pehē na‘á ne mamata ki ha ‘āngelo ‘oku ha‘u mo e ongoongolelei ta‘engatá ke malanga‘aki ki he pule‘anga, mo e lea pea mo e kakai kotoa pē. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e fakamo‘uí. Pea kapau te mou ‘a‘eva ‘i hono māmá mo talangofua ki hono ngaahi fakahinohinó ‘e fakamo‘ui kimoutolu ‘i he pule‘anga ta‘engata ‘o e ‘Otuá.”²

‘I he lolotonga ‘o ‘ena ngāue, na’e toki fakatokanga‘i ‘e Siosefa mo ‘Ōliva kuo hoko ‘ena fai tōnunga he liliu ‘o e ‘ū lekōtí ‘o ‘ikai ai ke toe ‘i ai ha‘ana me‘akai pe pa‘anga; na’e a‘u pē ‘o ‘ikai ke na ma‘u ‘a e ngaahi nāunau fakatohi ki he liliú. ‘I he ‘ilo ‘e Siosefa Naiti ko e Lahi ‘ena faingata‘a‘iá, ko ha taha ne ngāue ki ai ‘a e Palōfitá ki mu‘a pea ko hono kaume‘a, na’e loto ai ke ne tokoni‘i kinaua. Na‘á ne fakamatala‘i ‘a e anga ‘o ‘ene tokoni taimi tonu ko ‘ení ‘o pehē:

“Na‘á ku fakatau ha puha ika (mackerel) mo ha ngaahi pepa ne ‘osi laine‘i. . . . Na‘á ku fakatau mo ha kēleni pāuni ‘e onongeau pea mo ha pāuni ‘e 30 pe 36 nai ‘o e pateta.” Peá ne toki ‘alu leva ki he ongo tangatá ni ‘i Hāmoni pea ‘okú ne manatu‘i ‘o pehē “Na‘e ‘alu ‘a Siosefa mo ‘Ōliva ke kumi ngāue ke ma‘u ai ‘ena fiema‘ú, ka na’e ‘ikai ha ola. Na‘á na foki mai ‘o ‘ilo kuó u ‘i ai mo ‘ena ngaahi fiema‘ú, peá na fiefia he na’e ‘ikai ke toe ‘i ai ha‘ana me‘akai. . . . Na‘á na toki ō ‘o ngāue kuo ‘i ai mo ‘ena me‘akai ‘o a‘u ki he ‘osi ‘o ‘ena liliú.”³

'Oku 'i ai nai ha ofo 'i he pehē 'e he Palōfita fekau'aki mo e tangata mā'oni'oni ko 'ení, "'E pehē 'e he ngaahi foha 'o Saioné kau kiate ia, 'i he kei mo'ui hanau tahá, ko ha tangata fai velenga 'eni 'i 'Isileli; ko ia he 'ikai toe ngalo ai hono hingoá.'"⁴

Tupu mei he fakautuutu 'o e fakatangá, na'e mavahe ai 'a Siosefa mo 'Ōliva mei Hāmoni 'o fakakakato 'a e ngāue ki hono liliú 'i he faama 'a Pita Uitemaá 'i Feieti 'i Niu 'Toake he lotolotonga 'o Sune 'o e 1829. Ko ha mana mo'oni 'i onopooni hono fakakakato ko ia 'o e ngāue ni 'i he lotolotonga 'o e tu'unga faingata'á. Na'e si'i fau e ako 'a Siosefá, ka na'á ne fakahoko 'a e liliú 'o laka si'i hake pē he māhina 'e uá hono lōloa kotoa 'ena ngāue pea si'isi'i ke toe 'i ai mo ha fakatonutonu. Ko e tohí 'i he 'ahó ni, 'oku meimei ke hangē pē ia ko hono tu'unga 'i hono liliú pea kuó ne hoko ko ha ma'u'anga fakamo'oni ki ha kakai 'e lauimiliona 'i he funga māmaní. Na'e hoko 'a Siosefa Sāmita ko ha me'angāue 'aonga mo'oni 'i he to'ukupu 'o e 'Eikí 'i hono 'omai 'a e ngaahi lea 'a e kau palōfita 'o e kuonga mu'á ke tāpuekina'aki e mo'ui 'a e Kāingalotu 'i he ngaahi 'aho ki mui ní.

Ko e Kau Fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná

'I he kei 'i Feieti 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, na'e fakahā ange ai 'e he 'Eikí 'e hoko 'a 'Ōliva Kautele mo Tēvita Uitemā, pea mo Māteni Hālisi ko ha kau fakamo'oni makehe 'e fakangofua ke nau mamata ki he 'ū peleti koulá (vakai, 2 Nīfai 27:12; 'Eta 5:2–4; T&F 17). Te nau lava 'o kaungā kau fakataha mo Siosefa, 'o fakamo'oni ki he tupu'anga pea mo e mo'oni 'o e lekooti ko 'eni mei he kuonga mu'á.

Na'e fakamatala ai 'e Tēvita Uitemā 'o pehē: "Na'a mau ō ki he vao 'akau na'e ofi maí, 'o hekeheka ha funga kupu'i 'akau 'o talanoa ai 'i ha ki'i taimi. Pea mau toki tū'ulutui leva 'o lotu. Na'e lotu 'a Siosefa. Hili iá, ne mau toe tangutu hake leva ki he funga kupu'i 'akau 'o talanoa, pea fakafokifā pē kuo 'alu hifo ha maama mei 'olunga 'o takatakai'i kimautolu; pea tu'u mai mo ha 'āngelo 'i mu'a 'iate kimautolu." Ko e 'āngelo ko 'ení ko Molonai. Na'e pehē 'e Tēvita na'á ne "teunga hinehina, peá ne lea mai 'o ui au 'i hoku hingoá mo ne pehē 'Monū'iá ka ko ia 'okú ne tauhi 'a 'Ene ngaahi fekau.' Na'e 'i mu'a 'iate kimautolu ha tēpile pea na'e 'i 'olunga ai 'a e ngaahi lekōtí. Ko e ngaahi lekooti ia 'o e kau Nīfai, 'a ia na'e liliu

mei ai 'a e Tohi 'a Molomoná, pea ne 'i ai mo e ū peleti palasá, pea mo e Me'a Fakahinohino Fuopotopotó, mo e heletā 'a Lēpaní, pea mo ha toe ngaahi lau'i peleti kehe."⁵ 'I he lolotonga mamata ki ai 'a e kau tangatá ni, na'a nau onгона ha le'ona'e pehē: "Kuo fakahā 'a e ngaahi peletí ni 'i he mālohi 'o e 'Otuá, pea na'e liliu kinautolu 'i he mālohi 'o e 'Otuá. Ko honau liliú, 'a ia kuo mou 'osi mamata aí, 'oku totonu ia, pea 'oku ou fekau kiate kimoutolu ke mou fakamo'oni'i 'a e me'a kuo mou mamata mo fanongo ki ai 'i he taimi ko 'ení."⁶

'I he hili pē ha taimi si'i mei he me'á ni, na'e toe fakahā 'e Siosefa Sāmita 'a e 'ū peletí ki ha kau fakamo'oni kehe 'e toko valu, 'o nau ala ki ai, 'i ha faitu'u na'e ofi pē ki he 'api 'o e fāmili Sāmitá 'i Manisesetā 'i Niu 'Ioake. Ko e fakamo'oni 'a e kau fakamo'oni ko 'ení, 'oku hiki kinautolu 'i he kamata'anga pē 'o e Tohi 'a Molomoná.

Ko e Malanga mo e Tohi 'a Molomoná

'I he taimi na'e kakato ai 'a e ngāue ki hono liliú, na'e alea leva 'a e Palōfitá mo 'Ekipeti B. Kulenitini 'o Palemailá ke ne paaki 'a e Tohi 'a Molomoná. Na'e alea malu'i ai 'a Māteni Hālisi mo Misa Kulenitini ke ne fakapapau'i 'e totongi 'a e \$3,000 na'e fie ma'u ki hono paaki 'o e tatau 'e 5,000 'o e tohí.

Na'e faka'atā 'a e ngaahi fuofua tatau 'o e Tohi 'a Molomoná ki he kakaí mei he Fale Tohi E. B. Kulenitini (E.B. Grandin Bookshop) 'i he 'aho 26 'o Mā'asi 'o e 1830. Ko e taha 'o e kau fuofua faifekau ne ne ngāue'aki 'a e fuofua paaki ko 'ení, ko Samuela Sāmita. 'I 'Epeleli 'o e 1830, na'á ne 'a'ahi ai ki he Fale Talifononga Tomilinsoní (Tomlinson Inn) 'i he kolo Menitoní (Mendon) 'i Niu 'Ioake. Na'á ne fakatau atu ai ha tatau 'o e tohí ni ki ha tangata kei talavou ko Fineasi 'Iongi, 'a ia ko ha tokoua 'o Pilikihami 'Iongi.

'I Suné, na'á ne toe foki ai heni, 'o ne tuku ai ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he 'api 'o Sione P. Kuliní (John P. Greene) 'i Pulumufila (Bloomfield) 'i Niu 'Ioake. Na'e 'osi mali 'i he taimi ko 'ení 'a Sione mo Lota 'Iongi (Rhoda Young), 'a ia ko e tuofefine 'o Pilikihami 'Iongi. Ko e tangata'eiki 'a Pilikihami 'Iongi ko Sione 'Iongi, pea ko ia na'e hoko mai 'o ne ma'u 'a e tohí, 'o 'alu mo ia ki hono 'apí, 'o lau. Na'á ne pehē, "Ko e ngāue ma'ongo'onga mo haohaoa taha 'eni mei ha fehālaaki kuó ne mamata ai, 'o a'u pē ki he Tohi Tapú."⁷

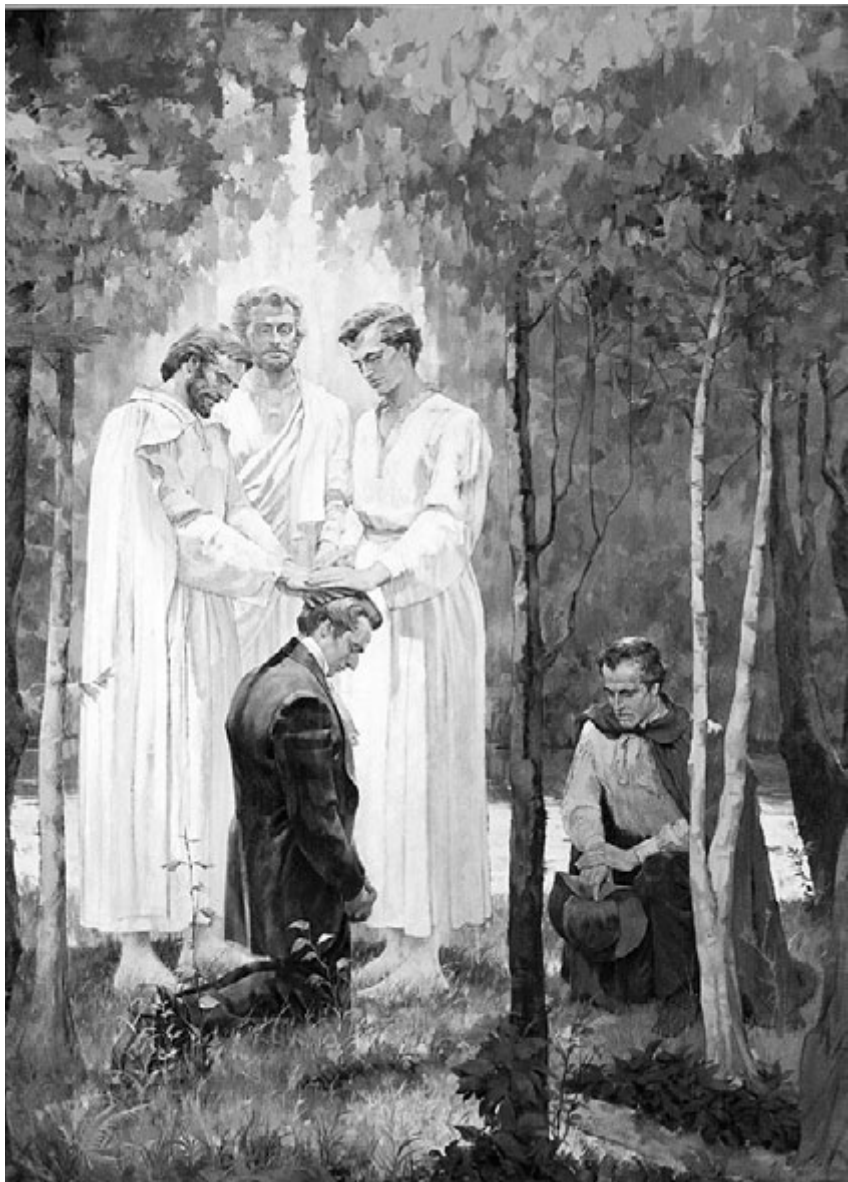
Neongo ne 'osi 'ilo 'a Pilikihami 'Tongi ki he kakano 'o e tohí talu mei he fa'ahita'u failau 'o e 1830, tupu mei he ongo mēmipa 'o hono fāmílí mo e kau faifekau, ka na'á ne fie ma'u ha taimi fe'unga ke ne vakavakai'i kakato ia. Na'á ne pehē: "Na'á ku vakai'i mo fulifulihi 'a e me'á ni 'i ha ta'u kakato 'e ua ki mu'a peá u toki fakakaukau ke u tali 'a e tohí. Na'á ku 'ilo'i 'oku mo'oni ia, 'o hangē ko 'eku 'ilo'i te u lava 'o mamata'aki hoku matá, pe ongo'i 'aki hoku ngaahi 'ulu'ulu-tuhú, pe ko ha'aku 'ilo'i ha me'a 'aki e ngaahi ongo 'o hoku sinó. Ka ne ta'e 'oua 'eni, pehē ne 'ikai ke u meimei lava ke pikitai ki ai 'o a'u ki he 'ahó ni. . . . Na'á ku faka'amua pē ha taimi fe'unga ke u fakamo'oni'i ai 'a e ngaahi me'á ni 'e au pē." ⁸

Na'e papitaiso 'a Pilikihami 'Tongi 'i he 'aho 14 'o 'Epeleli 'o e 1832. Pea 'i he hili hono papitaiso mo hono hilifaki nimá, 'okú ne manatu ai 'o pehē, "Fakatatau mo e folofola 'a e Fakamo'uí, na'á ku ongo'i ha fa'ahinga loto fakatōkilalo, 'o hangē ha kí'i tamasi'í, 'okú ne fakamo'oni'i mai kuo fakamolemole'i 'eku ngaahi angahalá." ⁹ Na'á ne hoko ki mui ange ai ko ha 'Aposetolo, pea toe hoko ko e Palesiteni hono ua 'o e Siasí.

Ko Hono Fakafoki mai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné mo e Faka-Melekisēteki

'I he fuofua fetaulaki 'a Siosefa Sāmita mo e 'āngelo ko Moloná 'i he Mo'unga ko Komolá 'i Sepitema 'o e 1823, na'á ne 'oange ai ha ngaahi fakahinohino mahu'inga fekau'aki mo hono fakafoki mai 'o e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki ki māmaní, pea kau ai mo e fakahā ko 'ení: "'I he taimi 'e liliu ai 'a e ['ū peleti koulá] 'e foaki 'e he 'Eiki 'a e lakanga taula'eiki mā'oni'oni ki ha ni'ihi, pea te nau kamata ke malanga'aki 'a e ongoongolelé mo papitaiso 'aki 'a e vaí, pea ka hili ia te nau ma'u 'a e mālohi ke foaki 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hilifaki 'o hono ngaahi nimá.'" ¹⁰

'I he fa'ahita'u failau 'o e 1829, na'e kau ai 'a Siosefa 'i hono fakahoko ha kongá 'o e ngaahi lea 'a e 'āngeló. He 'i he lolotonga 'o 'ena liliu mo 'Ōliva Kautele 'a e Tohi 'a Molomoná, na'á na fakatokanga'i ai ha lau fekau'aki mo e papitaiso ki he fakamolemole 'o e angahalá. 'I he 'aho 15 'o Meé, na'á na fekumi ai ki ha 'ilo lahi ange kau ki he me'á ni mei he 'Eiki 'i ha'ana lotu. Pea 'i he lolotonga

*Nā'e hā 'a Pita, mo Sēmisi, pea mo Sione kia Siosefa Sāmīta mo 'Ōliva
Kautele mo foaki kiate kināua 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekī.*

'o 'ena lotu 'i he kauvai 'o e Vaitafe Sesikuehaná, na'e 'a'ahi mai ai ki he ongo tangatá ni ha talafekau fakalangí. Na'á ne fakahā ange ko hono hingoá ko Sione Papitaiso mei he kuonga 'o e Fuakava Fo'ou. Na'á ne hilifaki hono ongo nimá ki he 'ulu 'o Siosefa mo 'Ōlivá, peá ne pehē, "I he huafa 'o e Mísaiá, 'oku ou foaki kiate kimoua 'a 'eku ongo kaungā-tamaio'eiki, 'a e lakanga taula'eiki 'o 'Ēloné, 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi kī 'o e tauhi mai 'a e kau 'āngeló, mo e ongoongolelei 'o e fakatomalá, pea mo e papitaiso 'i he fakauku ke fakamolemole ai 'a e angahalá" (T&F 13:1).

I he hili 'o e fakanofó ni, na'e fepapitaiso'aki leva 'a Siosefa mo 'Ōliva 'o hangē ko hono fakahinohino kinaua 'e Sione Papitaisó mo na fefakanofó'aki ki he lakanga taula'eiki faka-'Ēloné. Na'e fakahā ange 'e Sione kiate kinaua ko e "lakanga taula'eiki faka-'Ēlone ko 'ení 'oku 'ikai te ne ma'u 'a e mālohi ke hilifaki nima ke foaki 'a e Laumālie Mā'oni'oní, ka 'e toki foaki mai kiate kimaua 'a mui ange." Na'á ne toe pehē foki "Okú ne ngāue 'i he fakahinohino 'a Pita, mo Sēmisi, pea mo Sione, 'a ia 'oku nau ma'u 'a e ngaahi kī 'o e lakanga taula'eiki faka-Melekisētékí, peá ne pehē, ko e lakanga fakataula'eiki ni, 'e toki foaki mai ia kiate kimaua 'i hono taimi totonu" (Siosefa Sāmita 2:70–72; vakai foki, 2:68–72).

Na'e pehē 'e he Palōfitá fekau'aki mo e me'a ko 'eni ne hokó: "I he'ema 'alu hake leva mei he vai 'i he hili homa papitaisó, na'e hoko kiate kimaua ha ngaahi fu'u tāpuaki lalahi mo nāunau'ia mei he'ema Tamai Fakalangí. Na'e hili leva 'eku papitaiso 'a 'Ōliva Kautelé, pea na'e tō kiate ia 'a e Laumālie Mā'oni'oní, peá ne tu'u hake mo kikitē 'i 'a e ngaahi me'a lahi 'e vave 'ene hokó. Pea ko e tahá na'e hili leva hoku papitaiso 'e iá peá u ma'u foki 'a e laumālie 'o e kikitē, 'i he'eku tu'u haké leva, na'á ku kikitē 'o kau ki he tupu hake 'a e Siasí ni pea mo ha ngaahi me'a lahi kehe na'e kau ki he Siasí pea mo e to'utangatá ni mo e fānau 'a e tangatá. Na'e fakapito 'a kimaua 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oní, 'o ma nēkeneka 'i he 'Otua 'o homa Fakamo'uí" (Siosefa Sāmita 2:73).

Ki mui ange aí, na'e toe hā mai 'a Pita, Sēmisi pea mo Sione kia Siosefa pea mo 'Ōliva 'o foaki kiate kinaua 'a e lakanga taula'eiki faka-Melekisētékí. Na'a nau foaki foki kiate kinaua mo e ngaahi kī

‘o e pule’anga ‘o e ‘Otuá (vakai, T&F 27:12–13; 128:20). Ko e lakanga taula’eiki faka-Melekisētekí ko e mafai mā’olunga taha ia kuo foaki ki he tangatá ‘i māmani. ‘I he’ene ma’u ‘a e mafai ko ‘ení, na’e lava ai ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘o fokotu’u ‘a e Siasi ‘o Sīsū Kalaisí ‘i he kuonga fakakosipelí ni mo ne kamata ke fokotu’u mo e ngaahi kōlomu ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘o hangē ko ia ‘oku ma’u ‘i he Siasí ‘i he ‘aho ní.

Ko Hono Fokotu’u ‘o e Siasí

Na’e fakahā ‘e he ‘Eikí kia Siosefa Sāmita ko e ‘aho 6 ‘o ‘Epeleli ‘o e 1830, ko e ‘aho ia ke fokotu’u ai ‘a e Siasi ‘o Sīsū Kalaisí ‘i he kuonga fakakosipelí ni (vakai, T&F 20:1). Na’e fanongonongo ai kiate kinautolu na’e tuí pea mo honau ngaahi kaungā-me’á, pea lōnuku mai ai ha kakai tangata mo fafine ‘e toko 56 ki he fale ‘akau ‘o Pita Uitemā ko e Lahí, ‘i Feieti ‘i Niu ‘Ioake. Na’e fili ai ‘e he Palōfitá ha kau tangata ‘e toko ono ke tokoni ‘i hono fokotu’u “ke totonu ‘o fakafehoanaki mo e ngaahi lao ‘o hotau fonuá, ‘i he finangalo mo e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá” (T&F20:1).

Na’e hiki ai ‘e he Palōfitá ‘o pehē: “‘I he hili ‘o ‘emau fakaava ‘a e fakatahá ‘aki ha lotu tāuma’u ki he’etau Tamai Hēvaní, ne mau hoko atu leva, ‘o fakatatau mo e fekau ne tomu’a ‘omaí, ‘o ‘eke ki homau kāingá ke ‘ilo’i pe te nau tali kinautolu ke hoko hanau kau faiako ‘i he ngaahi me’a ‘o e pule’anga ‘o e ‘Otuá, pea vakai pe ‘oku nau fiamālie ke mau hoko atu ‘i hono fokotu’u ke mau hoko ko ha Siasi ‘o fakatatau mo e fekau kuo ‘osi fai mai mo mau ma’ú. ‘I he ngaahi fokotu’u ni kotoa, ne nau loto taha ki ai.”¹¹

‘I he loto taha ‘akinautolu na’e ‘i aí, na’e fakanofa leva ‘e Siosefa ‘a ‘Ōliva ke ne hoko ko e kaumātu’a ‘o e Siasí, pea fakanofa ‘e ‘Ōliva ‘a e Palōfitá ke ne hoko ko ha kaumātu’a ‘o hangē ko hono fekau ‘e he ‘Eikí. Na’e tāpuaki’i leva ‘a e sākalamēnití ‘o tufaki atu ki he kau mēmipa na’e ‘i aí. Ko kinautolu ne ‘osi papitaisó, na’e hilifakinima kinautolu ‘o foaki ange ‘a e me’a-foaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni. Na’e pehē ‘e he Palōfitá “Na’e lilingi hifo ‘a e Laumālie Mā’oni’oni kiate kinautolu ‘o a’u ki ha tu’unga mā’olunga mo’oni—na’e kikite ha tokolahi, ‘i he lolotonga ‘o ‘emau fakahīhiki’i ‘a e ‘Eikí, pea ne

mau fiefia lahi 'aupito.'"¹² 'I he lolotonga 'o e fakatahá ni, na'e ma'u ai 'e Siosefa 'a e fakahā 'oku fakahinohino'i ai 'e he 'Eikí 'a e Siasí ke nau fakafanongo ki he ngaahi lea 'a e palōfitá 'o hangē ko ha fai fakahangatonu pē ia meiate ia ko e 'Eikí (vakai, T&F 21:4–6).

Ko e ngaahi me'a na'e 'i he fakataha ko ia 'o e 1830, 'oku kei hokohoko atu pē ia 'i he Siasí he 'ahó ni; 'a hono ngāue'aki 'a e fonu 'o e loto tahá, 'a e hivá, 'a e lotú, 'a e ma'u 'o e sākalamēnití, 'a e fevahevahe'aki 'o e ngaahi fakamo'oní, 'a hono foaki 'o e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní 'i he hilifaki 'o e nimá, 'a e ngaahi fakanofó, fakahā fakafo'ituituí, kae 'uma'ā 'a e fakahā 'oku fakafou mai 'i he kau ma'u lakanga fakataula'eikí.

Na'e hiki 'e he fa'ē 'a Siosefá, 'e Lusi Meki Sāmita, ha me'a na'e hoko 'i he 'aho ko iá, 'i he taimi ne papitaiso ai 'a Siosefa Sāmita ko e Lahí, ko e tangata'eiki ia 'a e Palōfitá: "'I he taimi ne hake hake ai 'a Misa Sāmita mei he vaí, na'e tu'u 'a Siosefa 'i he ngutu vaí, 'o ne puke 'a e nima 'o 'ene tangata'eikí, peá ne pehē, 'i he lo'imata 'o e fiefia, 'Fakafeta'i ki hoku 'Otuá! 'I he'eku mo'ui ke u mamata ki he papitaiso 'a 'eku tamaí ki he Siasi mo'oni 'o Sīsū Kalaisí!'"¹³ Na'e pehē 'e Siosefa Naiti ko e Lahí (Joseph Knight Sr.) fekau'aki mo e mōmēniti ko 'ení: "Na'e fakafonu 'a e Palōfitá 'e he Laumālié 'o a'u ki ha tu'unga mā'olunga mo'oni. . . . Na'e hangē kuó ne fonu fiefiá. 'Oku ou tui na'á ne mamata ki he ngāue lahi kuó ne kamatá peá ne loto ke hokohoko atu ia.'"¹⁴

Na'e mālohi 'a e ongo'i fe'ofa'aki 'a e tamai mo e fohá ni. Pea 'i he'ene lau ki mui ange 'a e hisitōlia 'o 'ene tangata'eikí 'i hono me'a faka'eikí, na'e pehē ai 'e he Palōfitá, "'Oku ou 'ofa 'i he'eku tangata'eikí mo 'eku manatu ki aí; pea ko 'ete manatu ki he'ene ngaahi tō'onga faka'e'i'eikí 'e kei 'i he'eku fakakaukau ma'u ai pē ia, pea ne lahi foki mo ha'ane ngaahi akonaki fakaemātu'a ne fai kiate au, kuo 'osi tohi tongi ia 'i hoku mafú.'"¹⁵

Ko e fa'ahinga fe'ofa'aki ko ia 'i he Palōfitá mo 'ene tangata'eikí na'e toe fai pē ia 'e Siosefa Sāmita ko e Lahí ki he'ene tangata'eikí, kia 'Asaeli Sāmita. 'I 'Aokosi 'o e 1830, na'e 'ave ai 'e Siosefa Sāmita ko e Lahi ha ngaahi tatau 'o e Tohi 'a Molomoná ki he fakatokelau hahaké, ki he Potu Fonua Seni Lōlení (St. Lawrence County), 'i Niu

‘Ioake, ke ‘oatu ki he‘ene tangata‘eikí mo ‘ene fine‘eikí, kae ‘uma‘ā hono ngaahi tokouá mo e tuofāfiné. Na‘e meimei kakato hono lau ‘e ‘Asaeli Sāmita ‘a e tohí ni ki mu‘a peá ne toki mālōlō ‘i ‘Okatopa ‘o e 1830, peá ne fakahā ia ko hono mokopuna ko Siosefa Sāmita ko e Si‘í, “ko e palōfita ia na‘á ne tomu‘a ‘ilo‘i ‘e fou mai ‘i hono fāmili.”¹⁶ Na‘e ‘i ai mo ha ngaahi foha ‘e tolu kehe ‘o ‘Asaeli na‘a nau iku kau mai ki he Siasí—‘a ia ko Sila, mo Sione, pea mo ‘Asaeli koe Si‘i. Na‘e ma‘u ‘e he Palōfitá ha faingamālie ke ne mamata ki he tanu hifo ‘a hono ngaahi fāmili tonú ‘i he vai ‘o e papitaisó, kae ‘uma‘ā ha toko lahi ‘o e fāmili ‘o ‘ene tangata‘eikí.

Na‘e fakamatala ai ‘a Sitenei Likitoni, ‘a ia na‘á ne hoko ki mui ange ko ha mēmipa ‘o e Kau Palesitenisí ‘Uluakí, ‘o fekau‘aki mo e kamata mā‘ulalo hake ‘a e Siasí pea mo e vīsone kilukilua ki he kaha‘ú, ne ma‘u ‘e kinautolu ne nau fokotu‘ú: “Na‘á ku fakataha mo hono kotoa ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisí ‘i ha kí‘i fale ‘akau na‘e meimei fute tapafā tatau ‘e 20, ‘o ofi ki Uotalū (Waterloo) ‘i Niu ‘Ioake, pea ne mau kamata ke lau ki he pule‘anga ‘o e ‘Otuá ‘o hangē ne mau pule‘i ‘a e māmaní; na‘a mau talanoa loto lahi, . . . neongo na‘e ‘ikai ke mau toko lahi; . . . na‘a mau vakai atu ‘i ha vīsone, ki he Siasi ‘o e ‘Otuá, kuo lauafe hono liuliungá; . . . neongo ‘a e ta‘e ‘ilo ‘e he māmaní ‘a e fakamo‘oni ‘a e kau palōfitá mo e ngaahi me‘a na‘e hanganaki fakahoko ‘e he ‘Otuá.”¹⁷

Ko e ngaahi me‘a ko ia ne hoko ‘i he ‘aho 6 ‘o ‘Epeleli ‘o e 1830 ‘i he fakahihifo ‘o Niu ‘Ioaké, kuó ne liliu ha mo‘ui ‘a ha kakai ‘e laui miliona. Kuo mafola atu ki māmaní kotoa ‘a e ongoongolelei, ‘a ia na‘e kamata mei ha kau ului tokosí‘i pē ‘i he kí‘i fale ‘akau ko iá. Kuo fokotu‘u he taimí ni ‘a e Siasí ‘i ha ngaahi pule‘anga lahi, pea ‘i he ngaahi me‘a ‘e ní‘ihi, na‘e meimei kamata ia mei ha tu‘unga mā‘ulalo ‘o hangē ko ia na‘e ‘i hono fuofua fokotu‘u ‘o e Siasí ‘i Feietí, ka ‘oku fiefia ‘a e kāingalotu ‘i he funga māmaní mo ma‘u ha fiemālie ‘i he tala‘ofa ‘a e Fakamo‘uí: “Ko e potu ko ia ‘oku fakataha ai ‘a e toko ua pe toko tolu ‘i hoku hingoá, . . . vakai, te u ‘i ai au mo kinautolu” (T&F6:32).

“Alu ki ‘Ōhaiō”: Ko Hono Tānaki ‘o e Kau ‘Isileli ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui Ní

Ko e Fakatanga ‘i Kolevilí

‘I he ‘uluaki māhina pē ne fokotu‘u ai ‘a e Siasí, na‘e ‘alu ai ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘o ngāue fakafaifekau ke ako‘i hono ngaahi kaungā-me‘á, ‘a e fāmili ‘o Siosefa Naiti ko e Lahí, ‘a ia na‘a nau nofo ‘i Kolevilí ‘i Niu ‘Ioake. Pea ‘i he ‘aho 28 ‘o Suné, na‘e mateuteu ai ha kau mēmipa toko lahi ‘o e fāmili Naití mo hanau ngaahi kaungā-me‘a ke fakahoko ‘a e fuakava ‘o e papitaisó.

Na‘e mālohi hono fakafepaki‘i e malanga‘i ‘o e ongoongolelei ‘i Kolevilí, pea na‘e feinga ‘a e kau fakatangá ke nau ta‘ofi ‘a e papitaisó ‘aki ha‘anau maumau‘i ‘a e tānaki‘anga vai na‘e langa ‘e he kāingalotú ke tānaki ai e vai ki he papí. Ka ne vave pē hono ngaahi fakalelei‘i. Na‘e fakamatala‘i ‘e Siosefa Naiti ko e Lahí ‘a tūkunga ‘o e ngaahi me‘a ne fai ‘e he fili ko ‘eni ‘o e tuí ‘o pehē: “‘I he‘emau foki mai mei he [papitaisó], na‘a mau fetaulaki mo hamau kaungā-‘api toko lahi, pea nau tuhu mo ‘eke mai pe na‘a mau ō ‘o kaukau‘i e fanga sipí. . . . ‘I he pō ko iá na‘a nau fulihi ‘emau ngaahi salioté pea fokotu‘u ki ai mo ha ngaahi ‘akau fefie, fakangoto‘i mo ha ngaahi salioté ‘i he ano vai, fokotu‘u ha ngaahi fokotu‘unga ‘akau ‘o ta‘ofi‘aki homau ngaahi matapaá, laku mo e ngaahi seini ‘o e fanga monumanú ki he anó, pea lahi mo ha ngaahi ‘ulungāanga ta‘e fe‘unga kehe ne nau fakahoko.”¹⁸

‘I he taimi ko ‘ení, ne feinga ai kinautolu ne nau fakafepaki, ke fakahema‘i ‘a e Palōfitá ‘aki hano puke pōpula ia ‘o fakamāu‘i ‘o pehē kuó ne maumau‘i ‘a e nofo melinó. Ka neongo ia, na‘e totongi‘i ‘e Siosefa Naiti ko e Lahí ha kau tangata loea, ke nau taukapo‘i ia ‘o ne hao mei he ngaahi tukuaki‘i kotoa.

Ko e taimi kotoa pē ne fai ai ‘e he Siasí ha ngāue lelei mo mahu‘inga, na‘e hangē ne feinga ta‘etūkua ai mo e fili ‘o e mā‘oni‘oni ke ta‘ofi e tupulaki ‘a e pule‘anga ‘o e ‘Otuá. Ka ne ikuna‘i ‘e he kāingalotu ‘o e ‘Otuá ‘a e ngaahi palōpalemá mo nau tupulaki ‘o mālohi ange, ‘o hangē ko e Kāingalotu ne ‘i Kolevilí, ‘a ia ne nau fā‘ūtaha ‘o hoko ko ha kolo mālohi mo uouangataha ‘o e Siasí.

Ko e Kau Faifekau ki he Kau 'Initia Kulá

'I Sepitema mo 'Okatopa 'o e 1830, na'e ui ai 'i ha fakahā ha kau talavou 'e toko fā ke nau 'oatu 'a e ongoongolelei mo e Tohi 'a Molomoná ki he Kau 'Initia Kula 'o 'Ameliká, 'a ia ko e hako 'o e kakai 'i he Tohi 'a Molomoná. Ko e kau faifekau ko 'ení ko 'Ōliva Kautele, mo Pita Uitemā ko e Si'i, mo Pa'ale P. Palati, pea mo Sipa Pitasoni (vakai, T&F 28:8; 30:5–6; 32). Ne nau fononga 'i ha ngaahi maile 'e laungeau 'i ha ngaahi tūkunga faingata'a, 'o nau lava ke malanga ki he Kau 'Initia Katalekasi (Catteraugus) ofi ki Pafalō 'i Niu 'Ioaké, mo e Kau 'Uinatotí (Wyandots) 'i 'Ōhaiō, pea fakamuimui ki he Kau Tilauea (Delaware) ne nofo 'i he fakahihifo 'o e Siteiti ko Mísulí. Ka na'e ola lelei tahá 'i he kakai na'a nau nofo'i 'a Ketilani 'i 'Ōhaiō, he na'a nau fakaului 'i he feitu'ú ni ha kakai 'e toko 127. 'I he hili 'o e mavahe atu 'a e kau faifekau, na'e 'ikai hano taimi kuo laungeau e toko lahi 'o e kāingalotu 'i 'Ōhaiō, tupu mei he malanga 'a e kāingalotu ne kei nofo aí.

Ko ha Ui ke Fakataha ki 'Ōhaiō

Na'e vėkeveke 'a Sitenei Likitoni, 'a ia ko ha tangata malanga mo ha mēmipa ului fo'ou mei Ketilani, pea mo hano kaungā-me'a te'eki Siasi ko 'Etuete Pātilisi, ke na 'ilo lahi ange ki he ngaahi akonaki 'o e Siasi. 'I Tisema 'o e 1830, na'á na fononga ai 'o laka hake 'i ha maile 'e 250 ki Feieti 'i Niu 'Ioake, ke 'a'ahi kia Siosefa Sāmita. Na'á na kole ange ke ne fehu'i mu'a pe ko e hā 'a e finangalo 'o e 'Eikí fekau'aki mo kinauá, pea mo e kāingalotu 'i Ketilani. 'I hono talí, na'e fakahā 'e he 'Eikí ko e kāingalotu 'i Niu 'Ioaké 'oku totonu ke nau "fakatahataha hifo ki 'Ōhaiō" (T&F 37:3). 'I he ngata'anga 'o e konifelenisi hono tolu 'a e Siasi 'i Niu 'Ioaké, 'a ia ko hono faka'osí ia, 'a ē na'e fakahoko 'i he faama 'a e Fāmili Uitemaá 'i he 'aho 2 'o Sānuali 1831, na'e toe fakahoko ai 'e he 'Eikí 'a e fakahinohino ko 'ení ki he kāingalotú:

"Pea koe'uhí ke mou hao mei he mālohi 'o e filí, pea tānaki fakataha 'akimoutolu kiate au ko e kakai mā'oni'oni, ta'e 'ia ia ha 'ila pea ta'e halaia—Ko ia, ko e 'uhinga 'eni na'á ku fai ai 'a e fekau kiate kimoutolu ke mou 'alu ki 'Ōhaiō; pea te u 'atu kiate

kimoutolu 'i ai 'a 'eku fonó; pea 'e fakakoloa'i 'aki 'akimoutolu 'i ai 'a e mālohi mei 'olunga" (T&F 38:31–32). Ko e fuofua ui 'eni 'i he kuonga fakakosipelí ni ke tǎnaki fakataha 'a e kāingalotú.

Neongo na'e 'i ai ha kāingalotu tokosi'i ai ne fili ke 'oua na'a tukuange honau kekelelé ka nau fononga lōloa mei Niu 'Ioake ki 'Ōhaiō, ka na'e tokolahi ange 'a e kāingalotu na'e fanongo ki he le'ó 'o e Tauhisipí ke tǎnaki fakataha 'a 'Isilelí. Ko ha fakatātā 'a Niueli Naiti 'o e kau ākongā ne muimui 'i he tataki 'a e lakanga fakataula'eikí, 'o ne tali 'a e ui ko 'ení:

"I he'eku foki mai mei he konifelenisí, pea 'i he'eku talangofua ki he fekau 'a ia ne faí, na'á ku teuteu fakataha ai mo e ki'i kolo 'o e Siasí 'i Kolevilí ke fononga ki 'Ōhaiō. . . . Pea hangē ko ia ne 'osi mahinó, na'e pau ke mau fai ha ngaahi feilaulau lahi koe'uhí ko 'emau ngaahi koloá. Ko e lahi taha hoku taimí na'e tuku ia ki he'eku 'a'ahi ki he kāingalotú pea mo tokoni ki hono fakamā'opo'opo 'o 'enau ngaahi 'ū me'á, koe'uhí ke mau lava 'o kaungāfononga fakataha."¹⁹

Ko e taha foki 'a Siosefa Naiti ko e Lahí, ha fa'ifa'itaki'anga 'o kinautolu ne nau fie feilaulau 'i hono fakatau honau ngaahi kongā kekelelé koe'uhí, ke nau kau fakataha mo e Palōfitá 'i 'Ōhaiō. 'Oku hā mo'oni 'i he'ene tu'uaki ko ia 'i he nusipepa *Broome Republican*, 'a 'ene tukupā mo'oni ki he ongoongolelé: "Ko e faama ne toki ma'u ki muí ni 'e Siosefa Naiti, 'a ē 'oku tu'u 'i he kolo ko Kolevilí, ofi ki he Hala Fakakavakava Kolevilí—'a ia ko hono tafa'aki 'e taha 'oku taupotu ki he Vaitafe Sesikuehaná, pea 'oku fe'unga mo ha 'eka nai 'e 142. 'Oku 'i he fāmá ni ha fale nofo'anga 'e ua, mo ha fale tauhi'anga 'o e fanga monumanú, pea mo ha ngoue 'akau fua. *Ko e mahu'inga ki hono fakataú 'e fu'u manakoa 'aupito.*"²⁰ Na'e fe'unga mo ha kāingalotu 'e toko 68 na'e fononga ki 'Ōhaiō 'i he lotolotonga 'o 'Epeleli 'o e 1831.

Na'e talangofua tatau pehē pē ki he fekau 'a e 'Eikí ha kāingalotu 'e toko 80 mei he kolo 'o e Siasí 'i Feietí pea mo ha toko 50 mei he kolo 'o e Siasí mei Manisesetaá, 'o nau mavahe mei honau ngaahi 'apí 'i he kamata'anga 'o e Mē 'o e 1831. Na'e fie ma'u 'a Lusi Meki Sāmīta, 'a ia ko e fa'ē ia 'a e Palōfitá, ke ne tokanga 'i 'a e kau

fononga mai ko 'eni 'a e kāingalotú mei Feietí. 'I he taimi ne nau tū'uta ai 'i Pafalō 'i Niu 'Ioaké, ne nau 'ilo ai ko e taulanga 'i he Ano 'Ailií (Lake Erie) kuo ma'u 'ia 'e he 'aisí, pea ko e vaka mīsini na'á ne fetukutuku 'a e kāingalotu Feietí ne 'ikai toe lava ia 'o hū ki tu'a mei he taulangá. 'I he tu'unga faingata'á ni, na'á ne kole ai ki he kāingalotú ke nau tui mu'a: "'E ngaahi tuonga'ane mo e ngaahi tokoua, kapau te mou 'ohake homou lotó kotoa ki he langí, ke fakamovete'i 'a e 'aisí, pea tuku ange ke tau 'atā, ko e mo'oni 'o hangē 'oku mo'ui 'a e 'Otuá, 'e fakahoko ia.'" 'I he mōmēniti ko iá na'e onгона ha fa'ahinga longoa'a "na'e hangē ha pā 'a ha maná." Na'e mavaheua 'a e 'aisí pea 'i ai ha ki'i halanga 'i loto 'o lava ai 'a e vaká ke folau atu ai. Na'e 'ikai hano taimi 'o 'enau hū atu 'i he avá ni kuo toe foki mai 'a e 'aisí 'o mapuni ka kuo nau tō atu ki tu'a 'o lava ke hoko atu 'enau folau. Hili 'a e mana ko 'eni ne nau hao ai ki tu'á, na'e ui fakataha kotoa mai 'a e kaungāfonongá 'o fai ha'anau fakataha lotu ke fakafeta'i ki he 'Otuá 'i he'ene 'alo'ofa kiate kinautolú.²¹

'I he'ene a'u ki he kongaloto 'o Meé, kuo mei lava kotoa 'a e ngaahi kolo 'o e Siasí 'i Niu 'Ioaké 'o folau vaka mai 'i he Ano 'Ailií ki he Taulanga Feapōtí (Fairport Harbor) 'i 'Ōhaiō, 'o nau fetaulaki ai mo e kāingalotu kehé pea toki 'oatu ai kinautolu ki Ketilani pea mo e Kolo Tomisoní. Ko hono kamata ia 'o e tānaki lahi 'o e kau 'Isileli 'o e ngaahi 'aho ki mui ní. Kuo a'u 'eni 'a e kāingalotú ki ha tu'unga ke ako'i fakataha ai kinautolu 'e he kau tamaio'eiki kuo fili 'a e 'Eikí, 'o fakahinohino'i kinautolu 'i he ngaahi fonó, pea mo nau langa ha ngaahi tempale mā'oni'oni.

Ko Hono Langa ‘o e Siasí ‘i Ketilani ‘i ‘Ōhaioó

Ko e Tū‘uta a e Palōfitá ‘i ‘Ōhaioó

‘I ha ‘aho momoko ‘e taha ‘i Fēpueli ‘o e 1831, na‘e a‘u mai ai ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo hono uaifi ko ‘Emá, ‘a ia ko e ono māhina ia ‘ene feitama ‘i ha ongo māhanga, ko ha maile ia ‘e 250 ‘o ‘ena fononga mai mei Niu ‘Ioake ki Ketilani ‘i ‘Ōhaioó. Na‘á na tau mai ‘i ha saliotē ki he falekoloa ‘o Kilipati mo Uitenēi. ‘Oku ha ‘i he kongā fakamatala ko ‘enī ‘a e fe‘iloaki ‘a e Niueli K. Uitenēi mo e Palōfitá:

“Na‘e ‘i ai ha tangata [mei he salioté], ne kei talavou mo fōtunga to‘a, na‘e kaka vave hake ‘i he sitepú, ‘o ne hū atu ki he fale koloá ki he feitu‘u na‘e ‘i ai ‘a e taha na‘á ne kaungā ma‘u ‘a e falé ni.

Na‘á ne lea mo fakamafao atu hono nimá, ‘o hangē ne na ‘osi maheni mo kaungā-me‘a fuoloá, “‘E Niueli K. Uitenēi! Ko koe pē ia!’

Ne tali mai leva ‘e tangata ne fai atu ki ai e leá, mo ne puke atu hono nimá, “Ki‘i lahi ange ho‘o ‘iló ‘iate au. . . —“Oku ‘ikai ke u ma‘u ki ho hingoá, ‘o hangē ko ho‘o ‘ilo‘i ho‘okú.’

Na‘e toki lea atu leva ‘a e solá ni mo ne malimali, “Ko e Palōfita au ko Siofefá. Na‘á ke lotu ke u ha‘u; ko e hā leva e me‘a ‘okú ke fie ma‘u meiate aú?”¹

‘I ha taimi ki mu‘a atu, ne lotu fakamātoato ai ‘a Niueli mo hono uaifi ko ‘Ilisapetí ke ma‘u ha fakahinohino. Pea ‘i hono talí, ne nofo‘ia ai kinaua ‘e he Laumālie Mā‘oní‘oní pea fakamālū hona falé ‘e ha kongā ‘ao. Ne ongo mai leva ha le‘o mei he loto ‘aó ni, “Teuteu ke mo ma‘u ‘a e folofola ‘a e ‘Eikí, he ‘oku ha‘u ia!”² Hili pē mei ai ha kí‘i taimi sí‘i, mo e tū‘uta mai ki Ketilani ‘a e kau faifekau ne ui ke nau ako‘i ‘a e kau ‘Initia Kulá, pea ko ‘eni kuo toe a‘u mai mo e Palōfitá.

Ko e Temipale Ketilani

Na'e toki fakamatala ki mui 'e he mokopuna 'o Niueli ko 'Oasoni F. Uitenéi fekau'aki mo e me'á: "Ko e hā nai e fa'ahinga mālohi na'e lava ai 'e he taha fakaofu ko 'eni ko Siosefa Sāmitá, 'o 'ilo'i ha taha ne te'eki sio ai ia ki mu'a 'i he mo'uí ni? Ko e hā nai hono 'uhinga ne 'ikai fakatokanga'i ai ia 'e Niueli K. Uitenéi? Na'e 'uhingá, he ko Siosefá ko e tangata kikite, ko ha tangata kikite kuo fili; na'á ne 'osi mamata mai ki he tū'ulutui 'a Niueli K. Uitenéi, 'i ha maile 'e laungeau, 'i he'ene lotu ke ha'u mei Ketilani. 'Oku fakaofu—ka 'oku mo'oni!'"³

Ko e hiki mai ko ia 'a e palōfitá na'á ne 'omi ai e folofola 'a e 'Eikí ki Ketilani, 'a ia ne fakahoko ai ha ngaahi me'a mahu'inga lalahi 'o e Siasí. Na'e fakahā heni hono founga fokotu'utu'u 'o e Siasí, pea 'oatu mo e kau faifekau'aki ki tu'apule'anga, langa ai mo e fuofua tempalé, pea ma'u mo ha ngaahi fakahā mahu'inga lahi. Ka na'e fakatanga'i lahi heni 'a e kāingalotú mo vakai'i pe te nau kei tu'u ma'u 'i he tuí, mo loto to'a, mo kei fie muimui ki he Palōfita 'a e 'Eikí kuo paní.

Ko e 'Ulu'i 'Apitanga 'e Ua 'o e 'Ekitiviti 'a e Siasí

'I he taimi tatau pē ne ui ai 'a e kāingalotú ke nau fakataha ki 'Ōhaioó, na'a nau kamata he taimi tatau pē ke sioloto atu ki ha taimi te nau lava ai 'o langa 'a Saione. 'I Sune 'o e 1831, na'e ma'u ai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ha fakahā 'o fekau'i ia mo Sitenei Likitoni, pea mo ha kaumātu'a kehe 'e toko 28 ke nau ō 'o ngāue fakafaifekau malanga ki Mīsuli pea mo fakahoko ai 'a e konifelenisi hono hoko 'a e Siasí (vakai, T&F 52). Na'e tu'u foki 'a Mīsuli ki he fakahihifo 'o e 'Tunaiteti Siteiti 'o e taimi ko iá, 'a ia ko ha maile ia 'e 1000 ki he fakahihifo 'o Ketilani. Na'e fakahā foki 'e he 'Eikí kia Siosefa Sāmita 'e ma'u 'e he kāingalotú ha tofi'a pea mo nau fokotu'u 'a Saione 'i he Vahefonua Siakisoni 'i Mīsuli.

Na'e taimi nounou pē mei ai kuo fāifononga atu 'a Siosefa, pea mo ha kau faifekau kehe, pea mo e kaufononga kotoa 'o e kāingalotu mei Kolevili 'i Niu 'Toaké, ki he Vahefonua Siakisoni 'i he lolotonga 'o e fa'ahita'u māfana 'o e 1831 'o kamata fokotu'u ai ha nofo'anga. Na'e kei nofo pē ha kāingalotu toko lahi 'o e Siasí 'i Mīsuli, kae fononga 'o foki atu 'a e Palōfitá mo e kau Taki kehé ki Ketilani.

I he vaha'a 'o e 1831 mo e 1838, na'e 'i ai ha feitu'u 'e ua na'e fakapitenga ai 'a e kāingalotu 'o e Siasí. Na'e nofo 'a Siosefa Sāmita mo e kau mēmipa 'o e Fakataha Alēlea 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, pea mo ha toko lahi 'o e kāingalotú 'i Ketilani 'i 'Ōhaiō, kae kei nofo ha toko lahi ange 'o e kāingalotú 'i Mīsuli, 'o tokanga'i kinautolu 'e honau kau taki lakanga fakataula'eiki ne fokotu'ú. Na'e hoko ha ngaahi me'a mahu'inga 'i he ongo feitu'ú ni 'i he taimi tatau pē, pea fefononga'aki ai 'a e kau 'Ōfisa 'o e Siasí 'i he ongo feitu'ú ni 'o fakatatau mo e fiema'ú. Te tau 'uluaki lave ki he ngaahi me'a ne hoko 'i Ketilani 'i he vaha'a 'o e ta'u 'e fitu ko 'eni, pea toki hoko mai ai e ngaahi me'a ne hoko 'i Mīsuli 'i he lolotonga 'o e taimi tatau pē.

Ko e Feilaulau 'a e Kāingalotú 'i He'enua Fakatahataha ki Ōhaiō

Ko e tokolahi 'o e Kāingalotu ne omi ki 'Ōhaiō na'a nau fai ha feilaulau lahi. Na'e motuhi kinautolu 'e honau ngaahi fāmilí; pea mole mei ha ni'ihi e feohi 'a honau ngaahi kaungā-me'a ki mu'á. Na'e fakamatala ai 'e Pilikihami 'Iongi 'a 'ene feilaulau ka ne tali 'a e ui mei he Palōfitá ke nau fakatahá:

“I he'emaui tū'uta ki Ketilani [i Sepitema 'o e 1833], ka ne 'i ai ha taha 'i he kāingalotú ne toe masiva ange 'iate au—na'e 'uhinga pē ia he na'e 'ikai ha'ane toe me'a. . . . Na'e 'i ai ha'aku fānau 'e toko ua ke u tauhi—pea ko ia pē ne u ma'ú. Ko ha tangata au ne 'osi mālōlō hoku malí. “E Misa Pilikihami, 'oku 'i ai hao sū?’ 'Ikai; 'oku hala hā sū mo ho'oku va'é, tuku kehe pē ha ongo motu'i sū na'e kole. Na'e 'ikai haku teunga māfana ki he fa'ahita'u momokó, tuku kehe pē haku kote ne tuitui pē 'i 'api 'a ia ko hono ta'u tolu pe fā 'aki 'eni. “Oku 'i ai hao talausesese?’ 'Ikai. 'Ko e hā ho'o me'a na'e fai? Na'e 'ikai pē ha me'a ia ke ke tui?’ 'Ikai; na'á ku kole talausesese ke u tui kae 'oua kuó u lava 'o ma'u haku talausesese pē 'o'oku. Ne u fononga 'o malanga mo foaki 'a e pa'anga kotoa pē mei he koloa na'á ku ma'ú. Na'e 'i ai haku mahu'inga 'i he kamata 'o 'eku malangá. . . . Ka na'á ku fāifononga 'o malanga kae 'oua kuo 'ikai ha me'a 'e toe ke u ha'u mo ia; Ka na'e pehē 'e Siosefa: 'Ha'u ki heni;’ Pea te u fai 'a e lelei taha te u lava ke fai.’”⁴

Na'e ha'u mo ha Kāingalotu faivelenga toko lahi ki Ketilani, 'a ia ne talitali lelei ai kinautolu 'e he Kāingalotu ne 'osi 'i aí mo tufotufa atu 'i he loto lelei 'a e ngaahi me'a ne nau ma'ú. Ko e fa'ahinga kakai to'a pehē na'a nau hanga 'o tanumaki 'a e fakava'e 'o e tupulaki fakaofa mo e fakalalakaka ko 'eni 'a e Siasí.

Ko e Ngaahi Fakahā Na'e Ma'u 'i Ketilani

'I he kei nofo 'a e Palōfita ko Siosefá 'i he feitu'u Ketilani, na'á ne ma'u ai ha ngaahi fakahā lahi, pea ko ha fakahā 'e 65 'o kinautolu 'oku hā ia 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. Na'e fakahinohino 'e he ngaahi fakahaá 'a e finangalo 'o e 'Eikí fekau'aki mo e uelofeá, kinautolu 'oku kumi ki he ngaahi faka'ilongá, 'ulungāanga lelei, ngaahi tefito'imo'oni fekau'aki mo e me'atokoni ke ma'ú, vahehongofulú, mafai 'o e lakanga fakataula'eikí, fatongia 'o e Palōfitá, ngaahi nāunaú 'e tolu, ngāue fakafaipekaú, hā'ele 'angaua maí, fono 'o e fakatapuí, pea mo ha ngaahi tefito kehe.

Ko Hono Liliu 'e Siosefa Sāmita 'a e Tohi Tapú

'I Sune 1830, na'e kamata ai 'e Siosefa Sāmita 'a e ngāue fakalangí ne tuku ki aí ke ne fai 'a e ngaahi fakatonutonú 'i he ue'i 'a e Laumālié fekau'aki mo e Tohi Tapú (King James Version). 'Oku 'iloa 'a e ngāue ko 'ení Ko e Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e Tohi Tapú. 'I he vaha'a 'o Sune 1830 mo Siulai 1833, na'e fakahoko ai 'e Siosefa Sāmita ha ngaahi liliu lahi ki he kakano 'o e Tohi Tapú, 'o kau ai ha ngaahi lea fakafolofola totonu, fakamahino'i mo ha ngaahi tefito'i tokāteline, pea mo hono fakafoki mai 'o ha ngaahi me'a fakahisitōlia mo fakatokāteline totonu.

Na'e ma'u 'e Siosefa Sāmita ha ngaahi fakahā lahi 'i he lolotonga 'o 'ene ngāue ko 'ení, 'o meimei tu'unga ia 'i ha tali ki ha ngaahi fehu'i na'e hoko 'i he'ene fifili ki ha ngaahi kongá 'o e folofolá. Ko e taha 'o e ngaahi fakahā peheé na'e hoko ia 'i he 'aho 16 'o Fēpueli 'o e 1832, 'i he hili hano liliu 'e Siosefa Sāmita mo Sitenei Likitoni 'a e Sione 5:29. Na'á na fakakaukau lahi ki he kupu'i folofolá ni, pea na'e "ala mai 'a e 'Eikí ki he mata 'o [hona] 'atamaí pea na'e fakaava ia,

pea na'e malama takatakai 'a e nāunau 'o e 'Eikí" (T&F 76:19). Na'á na ma'u ai mo e fakahā ma'ongo'onga taha kuo fai pea kuo 'osi lekooti ia 'i he vahe 76 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. Na'á na mamata ki he Tamaí pea mo e 'Aló, 'ilo fekau'aki mo e taumu'a fakalangi 'o e fānau 'a e 'Otuá, pea ma'u mo ha ngaahi tefito'i mo'oni ta'engata fekau'aki mo kinautolu te nau nofo 'i he ngaahi nāunaú 'e tolu.

Ko Hono Pulusi 'o e Ngaahi Fakahaá

'I he konifelenisi makehe ne fai 'i Hailame 'i 'Ōhaiō 'i Nōvema 'o e 1831, na'e hikinima'i ai 'e he Siasí ke pulusi 'a e Tohi 'o e Ngaahi Fekau', 'a ia na'e 'i ai ha fakahā 'e meimei 70 nai ne fai ki he Palōfitá. 'I he lolotonga 'o e konifelenisi ni, na'e foaki ai 'e he 'Eikí kia Siosefa Sāmīta 'a e fakahā ke hoko ko e talamu'aki pea mo e ngata'anga 'o e Tohi 'o e Ngaahi Fekau'. (Na'á na hoko ki mui ange ko e vahe 1 mo e vahe 133 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.)

Ko e ngāue ki hono paaki 'o e tohi na'e tuku ia kia Uiliani W. Filipisi, he na'e 'i ai hono falepaaki 'i he Vahefonua Siakisoni 'i Mīsulī. "Koe'uhī ke ma'u ha ngaahi fakamatata lahi ange kau ki he Tohi 'o e Ngaahi Fekau', vakai ki he peesi 41.) Ko e ngaahi fakahā 'i he Tohi 'o e Ngaahi Fekau', fakataha mo ha ngaahi fakahā kehe, na'e pulusi ki mui ange 'i ha tohi 'o ui ko e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, 'a ia na'e pulusi 'i Ketilani 'i he 1835. Na'e toe pulusi tu'oua 'a e Tohi 'a Molomoná fakataha mo ha fanga ki'i fakatonutonu iiki na'e fai 'e he Palōfita ko Siosefá, 'i Ketilani.

Ne hili si'i pē ha ngaahi māhina mei hono fokotu'u 'o e Siasí, na'e fakamamafa'i leva 'e he 'Eikí 'a e mahu'inga 'o e ngaahi himi 'i he Siasí 'aki ha'ane fekau ki he uaifi 'o e Palōfitá, kia 'Ema, ke ne kamata hono filifili 'o ha ngaahi himi toputapu (vakai, T&F 25:11). Ko e himi na'á ne fakatahataha'i ne pulusi ia 'i Ketilani, 'o faka'atā ai ha founa ke ma'u ai 'e he kāingalotú ke nau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ne tala'ofa 'e he 'Eikí: "He 'oku fiefia hoku Laumālié 'i he hiva 'o e lotó; 'io, ko e lotu kiate au 'a e hiva 'a e kau mā'oni'oni, pea 'e tali ia 'aki 'a e tāpuaki ki honau 'ulú" (T&F25:12).

Ko e Ako'anga 'o e Kau Palōfitá

I Tisema 'o e 1832 mo Sānuali 'o e 1833, na'e ma'u ai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmítá 'a e fakahā 'a ia 'oku hoko ko e vahe 88 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. Ko e taha 'i he ngaahi me'a ne fakahā maí, na'e fekau'i ke fokotu'u ha "ako'anga 'o e kau palōfitá" (T&F88:127) ke fakahinohino'i 'a e kau taki mā'olungá 'i he ngaahi tokāteline 'o e ongoongoleleí pea mo e ngaahi tefito'i mo'oní, kae 'uma'ā 'a e ngaahi ngāue 'o e Siasí pea mo ha ngaahi me'a kehe pē.

I he lolotonga 'o e fa'ahita'u momoko 'o e 1833, na'e fa'a fakataha ai 'a e Ako'anga 'o e kau Palōfitá, pea na'e hoha'a fakatou'osi 'a Siosefa mo 'Ema Sāmíta fekau'aki mo e fa'ahinga tō'onga 'a e kau takí 'i hono faka'aonga'i 'a e tapaká, kae tautautefito ki he kohutu'u 'o 'enua ifí 'i he lolotonga 'o e ngaahi fakatahá pea mo e 'uli tupu mei he fakateka tapaká. Na'e fehu'i ai 'e Siosefa Sāmíta ki he 'Eikí 'o kau ki he me'á ni peá ne ma'u ai e fakahā 'oku 'iloa ko e Lea 'o e Potó. 'Oku 'omi 'e he fakahaá ni ha ngaahi fekau 'a e 'Eikí ki hono tokanga'i 'o e sinó mo e laumālié, mo ne tala'ofa ko kinautolu te nau talangofua ki aí, te nau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki fakalaumālie 'o e "poto mo e ngaahi fu'u koloa mahu'inga lalahi 'o e 'iló, 'io 'a e ngaahi koloa mahu'inga fufū" (T&F 89:19). 'Oku 'i he Lea 'o e Potó foki ha fakamatala fekau'aki mo e mo'uí, na'e 'ikai 'ilo ia 'i he ngaahi me'a fakafaito'o mo fakasaienisi 'i he taimi ko iá, ka kuo 'ilo 'eni mo fakamo'oni'i 'a 'ene 'aonga lahí, 'o hangē ko e fale'i ke 'oua 'e faka'aonga'i 'a e tapaká pe kava mālohí.

Ko e Fono 'o e Fakatapuí

Na'e kamata 'i he 1831 'a hono fakahā 'e he 'Eikí ha ngaahi me'a fekau'aki mo e fono 'o e fakatapuí, 'a ia ko ha fakahinohino fakalaumālie mo fakatu'asino, pea kapau 'e tauhi ki ai 'i he mā'oni'oni, te ne tāpuekina 'a e mo'ui 'a e kāingalotu 'o e Siasí 'e faingata'a'ía. Fakatatau mo e fono ko 'ení, na'e kole ai ki he kāingalotu 'o e Siasí ke nau fakatapuí, pe foaki, 'a 'enua koloa kotoa ki he pīsope 'o e Siasí. Na'á ne toki foaki ange leva hanau 'inasi pe ko ha konga ke nau tokanga'i pe fatongiatauhi 'aki, ki he kāingalotú. Na'e foaki ki he ngaahi fāmílí honau tufakangá 'o fakatatau mo e me'a te nau lavá. Kapau 'e a'u ki he ngata'anga 'o e ta'ú 'oku 'i ai ha

toenga pe tupu, na'e foaki leva ia ki he pīsopé ke ne ngāue'aki ki hono tokanga'i 'o kinautolu na'e tukuhāusia. Na'e ui ai 'a 'Etuete Pātīlisi 'e he 'Eikí ke ne hoko ko e fuofua pīsope 'o e Siasí.

'Oku 'i he fono 'o e fakatapu'i ha ngaahi tefito'i mo'oni pea mo ha ngaahi ngāue te ne fakamālohia fakalaumālie 'a e kāingalotú mo 'omai ha tu'unga faka'ekonōmika tu'otu'atatau, 'o to'o atu ai 'a e siokitá mo e faingata'a'ia. Na'e tokolahi ha kāingalotu ne nau mo'ui lelei 'aki ia, 'o ma'u ai hanau tāpuaki pea mo ha ni'ihi kehe, ka na'e 'i ai foki mo ha kāingalotu kehe na'e 'ikai ke nau lava'i 'a e loto siokitá, pea tupu ai hano toe 'ave 'a e fonó mei he Siasí. Na'e toe fakahā 'i he 1838 'e he 'Eikí 'a e fono 'o e vahe hongofulú (vakai, T&F 119), 'a ia 'oku kei hokohoko atu he 'ahó ni 'ene hoko koe fono fakapa'anga ki he Siasí.

Ko Hono Fakamālohia 'o e Lakanga Fakataula'eikí

Ko Hono Fakahā 'o e Ngaahi Lakanga Fakataula'eikí

'I he fakautuutu e tokolahi 'a e kāingalotu 'o e Siasí, ne kei hoko atu ai pē mo e Palōfitá 'i hono ma'u 'o e ngaahi fakahā fekau'aki mo e ngaahi lakanga 'i he Lakanga Fakataula'eikí. Pea hangē ko hono fakahinohino'i 'e he 'Eikí, na'e fokotu'u ai 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí, 'a ia na'e kau ia ai ko e Palesitēni, pea hoko 'a e Sitenei Likitoni mo Feletiliki G. Uiliamisi ko e ongo tokoni. Na'á ne toe fokotu'u foki mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá pea mo e Kōlomu 'Uluaki 'o e Kau Fitungofulú. Na'á ne ui mo fakanofu ha kau pīsope pea mo hanau ngaahi tokoni, ha kau taula'eiki lahi, kau pēteliake, kau alēlea'anga, kau fitungofulu, pea mo ha kaumātu'a. Na'á ne fokotu'u foki mo e fuofua siteiki 'o e Siasí.

Neongo 'enau kei fo'ou, ka na'e loto'aki 'e he kāingalotu toki ului fo'ou ki he Siasí 'a e ngaahi fatongia ne nau ngāue ai. Hangē ko 'ení, na'e ui 'a Niuei K. Uitenei ke ne hoko ko e pīsope hono ua 'o e Siasí 'i Tisema 'o e 1831, 'o pīsope ia 'i Ketilani kae kei hoko pē 'a 'Etuete Pātīlisi ko e pīsope ki he kāingalotú 'i Mīsuli. Na'e ongo'i 'e Niuei he 'ikai ke ne lava 'o fakahoko totonu e ngaahi fiema'u ki hono lakangá, neongo ne 'osi fakahā ange 'e he Palōfitá ki ai kuo ui ia 'e he 'Eikí 'i he fakahā. Ko ia ne fakahā ange ai 'e he Palōfitá ki ai, "'Alu pē koe 'o

fehu'í ia ki he Tamai." Na'e 'alu ai 'a Niueli 'o ne tū'ulutui 'o kole 'i he loto fakatōkilalo peá ne onгона ha le'o mei he langí na'e pehē mai, "Ko ho mālohí 'oku 'iate au."⁵ Na'á ne tali ai 'a e fatongia ni 'o ne hoko ko ha pīsope 'i ha ta'u 'e 18.

Ko Hono Ako'i 'o e Kau Taki 'i he 'Apitanga 'o Saioné

Na'e fu'u fiema'u lahi 'e he Siasí ha kau taki lakanga fakataula'eiki kuo 'osi sivi'i, mo nau ma'u ha taukei, mo mahino 'enau faivelengá, 'o nau tu'u ma'u mo tauhi ki he 'Eikí pea mo 'ene Palōfitá 'i ha fa'ahinga tūkunga pē 'o e mo'uí. 'I he fononga ko ia 'a e 'Apitanga 'o Saioné na'e hoko ia ko ha faingamālie ke fakamo'oni'i ai e talangofua 'i he taimi 'o e faingata'á pea mo ako'i fakahangatonu ai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

Na'e fokotu'u 'a e 'Apitanga 'o Saioné ke tokoni ki he kāingalotu 'i Mīsuli na'e fakatanga'i lahi tu'unga 'i he'enau tui fakalotú. Ko e tokolahi 'o kinautolu na'e tuli mei honau ngaahi 'apí. (vakai, Fakamatala lahi ange he peesi 39–45.) 'I he 'aho 24 'o Fēpueli 1834, na'e fakahā ai 'e he 'Eikí kia Siosefa Sāmita 'oku totonu ke ne fokotu'u ha kaungā fononga 'o ha kau tangata ke nau laka atu mei Ketilani ki Mīsuli 'o tokoni ki hono fakafoki 'o e kāingalotú ki honau ngaahi konga kelekelé (vakai, T&F 103). Na'e tala'ofa ange 'a e 'Eikí 'e 'iate kinautolu 'i he'enau fonongá pea 'e fakahoko 'a e "ikuna mo e nāunau kotoa pē" tu'unga 'i he'enau "fa'a ngāué mo e fai velengá pea mo e ngaahi lotu 'i he tuí" (T&F 103:36). Ko e toko lahi taha 'o e kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá mo e Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú na'e teuteu'i kinautolu ki honau ngaahi fatongia he kaha'ú 'i he me'a ko 'eni ne hokó.

Na'e fokotu'utu'u 'a e 'Apitanga 'o Saioné 'i Niu Pōtiesi (New Portage) 'i 'Ōhaiō he 'aho 6 'o Mē 'o e 1834. Na'e a'u 'o kau ki ai ha kakai tangata 'e 207, kakai fefine 'e toko 11, mo ha fānau 'e toko 11, 'a ia ne vahevahe 'e he Palōfitá ki ha kaungāfononga tautau toko hongofulu mo e toko nimangofulu, mo fakahinohino'i ke nau taki taha fili hanau taki. Na'e lipooti 'e ha taha 'o kinautolu ne fiema'u ke kau mai ki aí, 'e Siosefa Holopuluki (Joseph Holbrook) 'o ne pehē kuo 'osi fokotu'utu'u 'a e 'apitangá 'o "fakatatau mo e fokotu'utu'u

ki mu'a 'o 'Isilelí."⁶ Na'e 'aho 'e 45 'a e kaungā fononga atu ki he Vahefonua Keleitoni 'i Mīsuli, 'a ia ko hono mama'ó 'oku laka hake 'i he maile 'e 1000. Na'a nau fononga 'i he vave taha ne nau lavá 'i ha ngaahi tūkunga faingata'a. Na'e faingata'a ke ma'u ha me'atokoni. Pea na'e fa'a fiema'u 'a e kau tangatá ke fakafuofua 'enau ma'u 'a e maá neongo 'ene pakupakú, mo e pata kuo kamata koví, 'a e mahoa'a koané, mo e huhu'a'i honé, kakano'i puaka matá, hemi kuo kamata koví, pēkani kuo kamata 'aungá pea mo e sīsí. Ko Siasí A. Sāmita, 'a ē ne hoko ki mui ko e 'Aposetoló, na'a ne tohi 'o pehē na'a ne fa'a fiekaia: "Na'a ku ongosia mo'oni mo fiekaia mo fiemohea peá u fa'a misi ai 'i he lolotonga 'o 'eku fa'a luelue he halá 'o mamata ki ha ki'i vaitafe faka'ofó'ofa ofi ki ha 'ulu'akau matamata lelei pea mo ha fo'i mā mo ha hina hu'akau kuo tuku 'i ha funga tupenu kuo folahi ofi ki he ki'i ve'e vaitafe ko 'ení."⁷

Na'e fakamamafa'i 'i he 'Apitangá ni honau tu'unga fakalaumālié mo e talangofua ki he ngaahi fekaú. 'I he ngaahi 'aho Sāpaté ne fai ai ha ngaahi fakataha mo ma'u 'a e sākalamēnití. Na'e fa'a ako'i foki ai 'e he Palōfitá 'a e ngaahi tokāteline 'o e Siasí. Na'a ne pehē, "Ne tau kau mo e 'Otuá, pea na'e mu'omu'a 'iate kitautolu 'ene kau 'āngeló, he ko e tau hotau ngaahi kaungāfonongá ne tu'u ta'e ue'ia. 'Oku tau 'ilo ne hoko 'a e kau 'āngeló ko hatau takaua, he ne tau mamata kia kinautolu."⁸

Ka neongo ia, ne kamata ke ongo 'a e faingata'á kia kinautolu 'i he 'apitangá. Na'e fakahaa'i 'i he founga sivi ni 'a kinautolu ne lāungá, 'a ē ne 'ikai ke nau ma'u 'a e laumālie 'o e talangofuá mo fa'a tukuaki'i 'a Siosefa 'i he ngaahi faingata'á. 'I he 'aho 17 'o Meé, na'e hīnoi'i ai 'e he Palōfitá kinautolu ne ma'u 'e he loto fakafetaú ke "nau fakalotomā'ulalo'i kinautolu 'i he 'ao 'o e 'Eikí mo 'ai ke nau uouangataha, koe'uhí ke 'oua na'a tautea'i kinautolu."⁹

'I he'ene a'u ki he 'aho 18 'o Suné, kuo fakaa'ua'u atu 'a e Apitangá ni ki he Vahefonua Keleí 'i Mīsuli. Ka e pango, he na'e 'ikai lava 'e he Kōvana 'o Mīsulí, 'e Taniela Tangikilini (Daniel Dunklin), 'o tauhi 'ene palōmesi ke poupou'i 'a e kautau 'a e kāingalotú 'i hono fakafoki 'o e kāingalotu 'o e Siasí ne tuli mei honau ngaahi 'apí. 'I he 'ikai lava e taumu'a 'a e kau sōtiá ni, ne hoko ia ki ha ni'ihí he

apitangá ni, ko ha sivi faka'osi 'o e tu'unga 'o 'enau tuí. Na'e angatu'u fakahāhā ai ha ní'ihí, 'i he'enau ta'e fiemālié mo 'enau itá. Ko hono olá, na'e fakatokanga ai 'a e Palōfitá kia kinautolu, 'e hanga 'e he 'Eikí 'o tuku mai ha tautea fakamamahi kia kinautolu. Na'e 'ikai fuoloa mei ai kuo tō ha mahaki faka'auha fakamamahi 'o mafola 'i he 'apitangá. Ki mu'a pea toki 'osí, kuo ma'u ha vahe tolu 'e taha 'o kinautolu he 'apitangá 'e he mahakí, 'o kau ai 'a Siosefa Sāmīta, pea iku mālōlō ai foki ha kau mēmīpa 'e toko 14 'o kinautolu ne 'i he 'apitangá ni. 'I he 'aho 2 'o Siulaí, na'e toe fakatokanga ai 'a Siosefa kia kinautolu ke nau loto fakatōkilalo 'i he 'ao 'o e 'Eikí pea fuakava ke tauhi 'ene ngaahi fekaú, peá ne fakahā ange kapau te nau fakahoko ia, 'e fakangata leva 'a e mahakí he taimi pē ko iá. Na'e fakahoko 'a e fuakavá ni 'aki hano hikinima'i, pea fakangata ai 'a e mahaki faka'auhá ni.

'I he kamata'anga 'o Siulaí, na'e tukuange fakalāngilangi ai 'e he Palōfitá 'a e kau mēmīpa 'o e 'apitangá ni. Na'e fakahaa'i 'e he fonongá ni 'a kinautolu ne kau ki he tafa'aki 'a e 'Eikí pea mo kinautolu kuo nau fe'unga ke ma'u ha ngaahi lakanga fakatakimu'a. Na'e fakamatatala'i ki mui 'e he Palōfitá 'a e ola 'o e fonongá ni: "Na'e 'ikai finangalo 'a e 'Otuá ia ke mou tau. Ka he 'ikai ke ne lava 'o fokotu'u hono Siasí 'aki ha kau tangata 'e toko hongofulu mā ua pē, ke nau fakaava 'a e ngaahi matapā ki he ngaahi pule'anga 'o māmaní, pe ko e kau tangata ko ia 'e toko fitungofulu 'e fakaongoongo kia kinautolú, ke muimui atu 'i honau halá kae 'oua kuó ne to'o meia kinautolu ha kau tangata kuo nau foaki 'enau mo'uí mo fai ha ngaahi feilaulau lahi 'o hangē ko ia ne fai 'e 'Ēpalahamé." ¹⁰

Na'e pehē 'e Uilifooti Utalafi, ko ha mēmīpa 'o e 'apitangá ni na'á ne hoko ki mui ko e Palesiteni hono fā 'o e Siasí: "Ne hoko kiate kinautolu ha me'a na'e 'ikai ke mei lava 'o toe hoko 'i ha fa'ahinga toe founga ange. Na'a mau ma'u ha faingamālie ke mamata ki he fofonga 'o e Palōfitá, pea mo ha faingamālie ke kaungā-fononga fakataha mo ia 'i ha maile 'e lauafe, mo mamata ki he ngāue 'a e Laumālie 'o e 'Otuá 'iate iá, pea mo e ngaahi fakahā ki ai 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisí mo hono fakahoko 'o e ngaahi fakahā ko iá." ¹¹

‘I Fēpueli ‘o e 1835, ko e hili ia ha māhina ‘e nima mei hono tukuange ‘o kinautolu ne ‘i he ‘apitangá, na‘e fokotu‘u leva ‘a e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá pea mo e Kōlomu ‘Uluaki ‘o e Kau Fitungofulú. Ko e toko 79 mei he toko 82 ‘o e ngaahi fatongia ‘i he ongo kōlomú ni, na‘e foaki ia ki ha kau tangata ne nau ‘osi fakamahino‘i honau tu‘ungá ‘i he fononga ‘a e ‘Apitanga ‘o Saioné.

Na‘e hoko atu ‘a Siosefa Sāmita ke ne ako‘i ‘a e kau takimu‘a ki he kaha‘ú ‘i Ketilani. Na‘e papitaiso foki ha kau palesiteni ‘e toko fā ‘o e Siasí, ‘a ia ko Pilikihami ‘Iongi, Sione Teila, Uilifooti Utalafi, pea mo Lolenisō Sinou—‘i he lolotonga ‘o e ngaahi ta‘u ko ‘eni ‘i Ketilaní, pea nau taki ai ‘a e Siasí ki mui ange ‘o a‘u ki he 1901. Makehe mei aí, ko e kau palesiteni ko ‘eni ‘e tolu—Siosefa F. Sāmita, Hiiipa J. Kalanite, pea mo Siaosi ‘Alipate Sāmita, na‘a nau tataki ‘a e Siasí ‘o a‘u mai ki he 1951—ko ha hako tonu kinautolu ‘o e kau paionia loto to‘a ‘i Ketilaní.

Ko e Laka Ki Mu‘a ‘a e Ngāue Fakafaipekaú

‘I he kei ‘i Ketilani ‘a e Kāingalotú, na‘e ui ai ha kau faifekau toko lahi ke nau malanga‘i ‘a e ongoongoleleí ‘o mama‘o atu mei ai, pea ne hoko ‘eni ko ha feilaulau lahi fakafaituitui ki hanau ni‘ihi. Na‘e ‘oatu ‘a e kau faifekau ki ha ngaahi Siteiti lahi ‘o ‘Amelika, mo ha ngaahi konga ‘o Kānata, pea kolosi atu ‘i he Tahī ‘Atalanitikí ki ‘Ingilani. Tu‘unga ‘i he ngāue fakafaipekaú ni, ne ma‘u ai ‘e ha kakai tokolahi ha fakamo‘oni ki hono mo‘oni ‘o e ongoongoleleí. Na‘a nau hoko ko ha Kāingalotu loto to‘a ‘o nau ‘omi ha mālohi lahi ki he Siasi fo‘ou ni ne toki fokotu‘ú.

Na‘e lahi ha ngaahi fakahā ne hiki ‘i Ketilani ‘o kau ai ha fekau ki he Kāingalotú ke nau malanga‘i ‘a e ongoongoleleí ki māmaní. Na‘e fakahā ‘e he ‘Eikí, “Te mou ‘alu atu ‘i he mālohi ‘o hoku Laumālié, ‘o malanga ‘aki ‘eku ongoongoleleí, ‘o tautau tokoua, ‘i hoku hingoá, pea hiki hake homou le‘ó ‘o hangē ko e le‘o ‘o ha talupite, pea fakahā ‘eku leá ‘o hangē ko e kau ‘āngelo ‘a e ‘Otuá” (T&F 42:6). ‘I he ta‘u hono hokó ne folofola ange ai ‘a e ‘Eikí, “Pea ‘oku taau mo e tangata kotoa pē kuo lea fakatokanga ki aí ke ne lea fakatokanga ange ki hono kaungā‘apí” (T&F88:81).

Ko e Ngāue Fakafaifekau 'a e Kau Fuofua Ului 'i 'Ōhaiō

'Oku hoko 'a e toko taha ului ko ia 'i 'Ōhaiō ko Sila Pulisifā (Zera Pulsipher), ko ha fa'ifa'itaki'anga 'o kinautolu ne nau lotu vākeveke ke vahevahe atu 'a e pōpoaki 'o hono Fakafoki mai 'o e Ongoongoleléi. Na'á ne kau ki he Siasí 'i Sānuali 1832 pea ne hiki ai 'o pehē 'i ha hili si'i mei ai, na'e "fakanofa ia ki he lakanga 'o e kaumātu'á pea hoko atu ai pē 'o malanga'i 'a e ongoongoleléi 'o mātu'aki ola lelei 'aupito 'i honau feitu'ú pea mo tu'apule'anga foki"¹² Na'á na fononga mo ha faifekau 'e taha ko 'Ilaisiā Seni (Elijah Cheney), ki ha ki'i kolo ko Lisileni (Richland) 'i Niu 'Ioake, 'o na kamata malanga ai 'i he 'apiako 'o e feitu'u ko iá. Ko e taha 'o e kau fuofua ului ne papitaiso 'e 'Eletā Pulisifā 'i Lisileni ko ha tangata faama kei talavou ko Uilifooti Utalafi, 'a ē na'á ne hoko ki mui ko e taha 'o e kau faifekau lavame'a lahi taha 'i he histitōlia 'o e Siasí pea ko e palesitani ia hono fā 'o e Siasí. 'I lotu 'i he māhina ko 'enī taha, na'e lava 'e he ongo faifekau ni 'o papitaiso ha kakai tokolahi mo fokotu'u ha kolo 'o e Siasí 'i Lisileni.

'I hono tali 'a e ui ke fakatokanga ki honau kaungā'apí, na'e omi ai ha kau faifekau mei ha ngaahi tūkunga kehekehe 'o e mo'uí. Ko ha ni'ihi 'o kinautolu ne nau 'osi mali mo 'i ai hanau ngaahi fatongia fakafāmili. Ne nau mavahe mai he lolotonga 'o e utu-ta'ú pea ko e ni'ihi 'i he lolotonga 'o e fa'ahita'u momokó, ko ha ni'ihi mei he'enau lolotonga koloa'ia fakafo'ituituí pea mo ha ni'ihi ne nau lolotonga faingata'a'ia faka'ekonōmika. Ne tokolahi si'a kau faifekau ne nau 'i ha tu'unga faingata'a'ia mo'oni 'i he taimi ne nau hū ai ki he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau. 'O a'u ki he Palōfitá tonu pē, na'á ne fononga 'i ha maile 'e 15,000 'o ne fakahoko ha ngāue fakafaifekau fakakongokonga 'e hongofulu mā fā 'o kamata mei he 1831 ki he 1838, 'i ha ngaahi Siteiti lahi pea 'i Kānata foki.

'I he taimi ne ma'u ai 'e Siasosi 'Alipate Sāmīta, 'a ia 'oku tokoua'aki 'e he Palōfitá, 'a hono ui ki he tafa'aki fakahahake 'o e 'Tunaiteti Siteití, na'e fu'u masiva 'aupito 'o a'u ki ha tu'unga ne 'ikai ke ne ma'u ai ha fa'ahinga pa'anga ke fakatau 'aki hono vala mo e ngaahi tohi na'e fie ma'ú. Na'e iku 'o foaki ange ai 'e he Palōfita ko Siosefá mo hono tokoua ko Hailamé ki ai ha tupenu lanu tukumisi,

pea tuitui mei ai 'e 'Ilaia Palauni hano kote, mo hano uasikote, pea mo hano talausesese. Na'e foaki ange ki ai 'e Pilikihami 'Tongi hano sū, pea 'oange 'e he'ene tangata'eikí ki ai ha kí'i Tohi Tapú na'e lahi fe'unga ke fa'ó 'i hono kató, pea 'oange 'e he Palōfitá ha Tohi 'a Molomona.

Na'e toe masiva foki 'a 'Eletā 'Ilasitasi Sinou (Erastus Snow) pea mo 'Eletā Sione E. Peisi (John E. Page) 'i he taimi ne na mavahe atu ai ki he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau 'i he fa'ahita'u failau 'o e 1836. 'I hono fakamatala'i 'e 'Eletā Sinou 'a hono tu'unga 'i he'ene mavahe atu ki he ngāue fakafaifekau 'i he fakahihifo 'o Penisilivēniá na'á ne pehē, "Na'á ku mavahe 'o lue lalo toko taha pē mei Ketilani mo ha kí'i katoleta kuo 'osi fa'ó ai ha ngaahi tohi 'a e Siasí mo haku hoa'i sitōkeni, pea ne 'i hoku kató ha sēniti 'e nima, ko hono kotoa ia 'o 'eku koloa fakamāmaní." Na'e fakahā ange 'e 'Eletā Peisi ki he Palōfitá he 'ikai ke ne lava 'e ia 'o tali e ui ke malangá he na'e masivesiva ia he valá. Na'e 'ikai pē ha kote ke ne tui. Ko e tali ki ai 'a e Palōfitá, na'á ne vete hono koté 'o 'oange ia kia 'Eletā Peisi. Na'á ne fakahā ange kia 'Eletā Peisi ke 'alu 'o fakahoko 'ene ngāue fakafaifekau pea 'e tāpuekina lahi ia 'e he 'Eikí.¹³ Pea 'i he lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau, na'e tāpuekina ai 'a 'Eletā Peisi ke ne malanga'i atu 'a e ongoongolelé ki ha kakai 'e laungeau 'o nau iku kau ki he Siasí.

Ko e Ngāue Fakafaifekau 'a e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he 1835, na'e ui ai 'a e kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ke nau ngāue fakafaifekau ki he fakahahake 'o e 'Tunaiteti Siteití pea mo Kānata. Ko e taimi pē 'eni 'e taha 'i he hisitōlia 'o e Siasí ne ui kotoa ai 'a e mēmipa 'e toko hongofulu mā ua 'o e kau 'Aposetoló ke nau 'alu 'o ngāue fakafaifekau he taimi pē 'e taha. Pea 'i he'enau foki maí, na'e fakamo'oni'i 'e Hiiipa C. Kimipolo 'a 'enau ongo'i 'a e mālohi 'o e 'Otuá 'o nau lava ai 'o fakamo'ui 'a e mahakí mo kapusi 'a e kau tēvoló.

Ko e kau faifekau 'e toko fā, na'e ui ke nau 'oatu 'a e ongoongoleléi ki he Kau 'Initia Kula 'o 'Ameliká 'i ha taimi na'e mātu'aki faingata'a mo'oni, peá ne nau hoko ai ko ha fa'ifa'itaki'anga 'o e feilaulau ne fai 'e he kau faifekau 'osikiavelenga 'i he kamata'anga 'o e hisitōlia 'o hono fuofua fokotu'u 'o e Siasí.

Ko e Ngāue Fakafaifekau ki 'Ingilani

'I he fakaikuiku 'o 'enau 'i Ketilani, na'e hoko ai ha moveuveu 'i he Siasí. Ne 'i ai ha kāingalotu 'e ní'ihī, kau ai mo ha kau takimu'a 'e ní'ihī, ne nau hē mei he Siasí he na'e 'ikai ke nau malava 'o matu'uaki 'a e ngaahi 'ahi'ahí mo e fakatangá, pea kamata ke nau tukuaki'i 'a e Palōfita ko Siosefá pea mo e kau taki kehe 'o e Siasí. Na'e fakahā ai 'e he 'Eikí kia Siosefa Sāmīta 'oku 'i ai ha me'a fo'ou kuo pau ke fakahoko ke fakamo'ui ai hono Siasí. Pea ko e me'a ko iá ke 'omi 'a e kau ului 'o e Siasí mei 'Ingilani. 'I he 'aho Sāpate ko hono 'aho 4 'o Sune 'o e 1837, na'e fakafe'iloaki ai 'a e Palōfitá kia 'Eletā Hiipa C. Kimipolo 'i he Temipale 'i Ketilani 'o ne fakahā ange, "'E Hiipa, kuo fanafana mai 'a e Laumālie 'o e 'Eikí kiate au: 'Tuku ke 'alu 'a 'eku tamaio'eiki ko Hīpá ki 'Ingilani 'o malanga'i 'a 'eku ongoongoleléi, pea fakaava 'a e matapā 'o e fakamo'uí ki he pule'anga ko iá.'"¹⁴

'I he lolotonga hono vahe'i 'o Hiipa C. Kimipolo ki he'ene ngāue fakafaifekau, ne hū atu 'a 'Eletā 'Oasoni Haiti ki he lokí. Pea 'i he'ene fanongo ki he me'a ne lolotonga hokó, na'e ue'i ai ia ke ne fakatomala, he ko ha taha ia 'o kinautolu na'e kau 'i hono fakaanga'i

‘o e Palōfitá. Na’á ne kole ai ke ne hoko ko ha faifekau pea iku vahe’i ai ia ke ne ‘alu ki ‘Ingilani.

‘I he vēkeveke ‘a Hiiipa C. Kimipolo ke ne malanga’i ‘a e ongoongolelei ‘i ha fonua mulí, na’e puna ai ia mei he vaká ki he uafú ‘i he taimi ne fākaofi atu ai ‘a e vaká ki Livapulu ‘i ‘Ingilani, ‘oku te’eki ha’i ‘a e maeá, ‘o ne pehē ko e fuofua toko taha ia kuo tū’uta ki he fonuá mo e pōpoaki ‘o hono Fakafoki mai ‘o e Ongoongolelei. ‘I he ‘aho 23 ‘o Siulaí, na’e malanga ai ‘a e kau faifekau ki ha kakai tokolahia fau, pea na’e ‘amanaki ke fakahoko ‘a e fuofua papitaisó ‘i he ‘aho 30 ‘o Siulaí. Na’e ikuna’i ‘e Siasí D. Uati (George D. Watt) ‘a e lova lalo ki he Vaitafe Līpolo (Ribble) ‘i Pelesitoní, ‘a ē na’e fakafuofua’i mei ai ‘a e taha ‘e fuofua papitaiso ‘i Pilitāniá.

‘I ha māhina pē ‘e valu, kuo ului ki he Siasí ha kakai ‘e laungeau pea fokotu’u ai mo ha ngaahi kolo lahi ‘o e Siasí. ‘I he fakakaukau ‘a Hiiipa ki he ola lelei ko ‘eni ‘o e fakaului mai ‘o e ngaahi laumālié, na’á ne manatu ai ki he hanga ‘e he Palōfitá mo hono ongo tokoní ‘o “hilifaki honau nimá kiate au mo . . . pehē ‘e ngaohi au ‘e he ‘Otuá ke u mālohi ‘i he pule’anga ko iá ‘i hono fakaului mai ‘o e ngaahi laumālié kiate ia: ‘E fakafe’ao au ‘e he kau ‘āngeló mo fakamālohia hake au, pea he ‘ikai ke u fo’i; pea ‘e tāpuekina lahi au mou hoko ko ha ma’u’anga ‘o ha fakamo’ui ki ha lauiafe.”¹⁵

Tu’unga ‘i hono tali ‘e ha kau faifekau toko lahi ke talangofua ‘o tali ‘a e ui ke ngāue fakafaifekau ‘i ha ngaahi feilaulau fakafó’ituitui lahi, na’e ma’u ai ‘e ha kau ului ‘e lauafe mei Pilitānia ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o hono Fakafoki mai ‘o e Ongoongolelei. Ne nau hiki mai ki Saione mo fakamālohia ai ‘a e Siasí ko e teuaki ki he ngaahi taimi faingata’a ne toka mei mu’á.

Ko e Temipale Ketilani

Ko e Ngaahi Feilaulau ‘a e Kāingalotú

‘I he ‘aho 27 ‘o Tisema ‘o e 1832, na’e fuofua ma’u ai ‘e he Kāingalotú ‘a e fekau mei he ‘Eikí ke langa ha temipale (vakai, T&F 88:119). Na’e hoko ai hono langa ‘o e temipalé ko e me’a mahu’inga taha ki he Siasí ‘i Ketilani ‘i he vaha’a ‘o e 1833 mo e 1836. Ne hoko ‘eni ko ha ‘ahi’ahi lahi ki he Kāingalotú, he ne nau masiva

fakatou'osi 'i he poto fakangāué pea mo e pa'angá. Pea fakatatau mo e fakamatala 'a 'Llaisa R. Sinou, "'I he taimi ko iá, . . . na'e tokosi'i 'a e Kāingalotú, pea ko e tokolahi 'o kinautolu na'a nau masiva; pea ka ne ta'e 'oua hono 'ilo'i pau ko e 'Otuá na'e folofola mai mo ne fekau'i 'oku totonu ke langa 'a e falé 'io hono huafá, pea he 'ikai ngata pē 'i ha'ane fakahā mai hono sīpingá, ka te ne toe fakahā mai foki mo hono lahí, mo e founa ki hono langa 'o e temipale ko iá, 'i he lotolotonga 'o e taimi faingata'a'ia ni. Ko kinautolu kotoa pē na'e tokangá na'a nau lau kuo nau koloa'ia."¹⁶

Tu'unga 'i he'enau tui 'e 'omi 'e he 'Otuá ha ngaahi tokoni mo e ngaahi me'a na'e fiema'ú, na'e kamata ai e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo e Kāingalotú ke nau fai 'a e ngaahi feilaulau ne fie ma'ú. Ko e toko taha ne teuteu 'e he 'Eikí ke ne tokoni 'i hono totongi e langa 'o e temipalé ko Sione Tena (John Tanner). Ko ha taha toki ului 'a Sione Tena mei Tolotoni 'i Niu 'Ioake, 'i he Tisema 'o e 1834, "Na'á ne ma'ú ha ongo tu'unga 'i ha'ane misi pe mata-me'a-hā-mai 'i ha pō 'e taha 'o pehē ai 'oku fie ma'ú ia, pea kuo pau ke ne 'alu leva ki he Siasí 'oku 'i he Hihifó. . . .

"'I he'ene a'u atu ki Ketilani, na'á ne 'ilo ai ko e taimi tatau pē na'á ne ma'ú ai 'a e ongo ko 'eni ke 'alu fakavavevave ki he Siasí, ko e taimi tatau pē ia ne fakataha ai 'a e Palōfita ko Siosefá mo ha ni'ihí 'o e kau taki mā'olungá 'i ha'anau fakataha'anga lotu 'o kole ki he 'Eikí ke 'omi mu'a ha taha pe ko ha kau tangata 'oku nau ma'ú ha koloa ke nau tokoni 'i hono totongi 'o e kongá kekelele na'e teu langa ai 'a e temipalé.

"Hili ha 'aho 'e taha mei he'ene tū'uta ki Ketilani, . . . na'e fakahā ange [ki aí] 'oku 'amanaki fakata'e'anga'i 'a e aleapau kekelele tuku kehe ka totongi 'a e pa'angá. Na'á ne 'oange ai ki he Palōfitá ha \$2000 'i ha'ana tohi aleapau 'e toki totongi ange, pea 'i he pa'anga ko 'ení ne toe ma'ú ai 'a e kongá kekelele ni."¹⁷

Ko e ngāue kāfakafa ne fakahoko 'e he Kāingalotu 'i Ketilani 'oku hoko ia ko ha fa'ifa'itaki'anga 'o e ngaahi feilaulau mo e fakatapui 'o e taimí, mo e ngaahi talēnití, pea mo e koloá. Na'a nau ngāue ki hono langá 'o fe'unga mo ha ta'u 'e tolu. Pea makehe mei he poto fakatufunga mo e ngāue na'e fai 'e he kau

tangatá ni, na'e toe filohi foki 'e he hou'eiki fafiné mo lalanga nima pē ha ngaahi vala ke tui 'e kinautolu ne ngāué. Na'a nau ngaohi ki mui ange 'a e ngaahi puipui ke vahevahe'aki 'a e ngaahi lokí. Na'e fakafaingata'a'ia'i foki 'a e langá ni 'e he kau fakatangá 'aki ha'anau fakamanamana ke faka'auha 'a e temipalé, pea ko kinautolu na'e ngāue 'ahó ne nau le'ohi po'uli 'a e temipalé. Hili ha ngaahi feilaulau lahi 'a e Kāingalotú 'i honau taimí mo 'enau koloá, na'e faifai pē pea kakato 'a e temipalé 'i he fa'ahita'u failau 'o e 1836.

Ko Hono Tāpuaki'i Fakatapui 'o e Temipalé

'I he 'osi hono langa 'o e temipalé, na'e lilingi mai 'e he 'Eiki ha ngaahi tāpuaki fakalaumālie lahi mo mālohi ki he Kāingalotu 'i Ketilaní, 'o kau ai ha ngaahi mata me'a-hā-mai pea mo ha 'a'ahi mai 'a e kau 'āngeló. Na'e ui 'e Siosefa Sāmita 'a e vaha'ataimi ko 'eni "ko e ta'u 'o e siupelí kia kitautolu, pea mo ha taimi 'o e fiefia."¹⁸ Na'e fakamo'oni'i 'e Taniela Taila (Daniel Tyler) 'o pehē, "Na'e ongo'i 'e he taha kotoa pē kuo nau ma'u ha fa'ahinga ongo fakahēvaní. . . . Ne mau fifili ai pe kuo kamata nai 'a e nofotu'í."¹⁹

Ko e tumutumu 'o e lilingi ko 'eni 'o e Laumālié na'e hoko ia 'i hono tāpuaki'i fakatapui 'o e temipalé. 'Oku fakafuofua ki ha kakai 'e toko 1000 na'e lōnuku mai ki he temipalé 'i he 'aho 27 'o Mā'asi 'o e 1836, 'i he laumālie 'o e fiefia. Na'e hiva'i 'a e ngaahi himi huufi falé 'o kau ai 'a e "'Oku Vela 'a e Loto 'o e Tangatá,'" 'a ia na'e fa'u ki he ouau ni 'e Uiliami W. Felipisi. Na'e tāpuaki'i mo tufaki 'a e sākalamēnití, pea fakahoko mo ha ngaahi lea 'e Sitenei Likitoni, mo Siosefa Sāmita, pea mo ha ní'hi kehe.

Na'e lau leva 'e Siosefa Sāmita 'a e lotu fakatapuí, 'a ē 'oku 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 109, 'a ia na'e foaki ange ki ai 'i ha fakahā. 'I he lotú ni na'á ne tautapa ai ki he 'Eiki ke ne tāpuekina mu'a 'a e kakaí 'o hangē ko ia na'á ne fai 'i he 'aho 'o e Penitekosí; "Pea tuku ke fakapito ho falé 'aki ho nāunaú, 'o hangē ko hono fakapito 'aki 'a e tu'oni matangi 'oku tō mālohi mai" (T&F 109:37).

Na'e hiki 'e he toko lahi 'o pehē ko e lotú ni na'e toe fakahoko pē ia 'i he efiapi pē ko iá, 'i he taimi ne fakataha ai 'a e Palōfitá 'i he tempalé mo e kau mēmipa 'o e ongo kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí.

Na'e tohi 'e 'Ilaisa R. Sinou 'o pehē: "'E lava pē ke toe talanoa'í 'a e ngaahi ouau 'o e huufi fale ko iá, ka 'oku 'ikai ha lea fakamatelie te ne lava ke fakamatala'í 'a e ngaahi fakahā fakalangi 'o e 'aho fakangalongata'a ko iá. Na'e hā ha kau 'āngelo ki ha ní'ihi, pea ongo'í 'e he tokotaha kotoa na'e 'i aí ha ongo'í fakalaumālie mo fonu fiefia mo nāunau'ia 'a e loto 'o e taha kotoa pē, 'o 'ikai malava ke fakamatala'í.'"²⁰ 'I he hili 'o e lotu fakatapuí, na'e tu'u kotoa ki 'olunga 'a e kakaí 'o hiki honau nimá ki 'olunga pea kalanga hōsana.

'I he 'aho 3 'o 'Epeleli 'o e 1836, ko e 'osi pē ia mei ai ha uike 'e taha, na'e hoko ai ha ní'ihi 'o e ngaahi me'a kāfakafa lahi taha 'i he hisitōlia ki muí ni 'o e Siasí. 'I he tempalé he 'aho ko iá, na'e hā ai 'a e Fakamo'uí 'o ne folofola kia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele, "He vakai kuó u tali 'a e falé ni, pea 'e 'i heni hoku hingoá; pea te u fakahā 'e au au ki he kakaí 'i he manava'ofa 'i he falé ni" (T&F 110:7). Ne hoko ai mo ha ngaahi me'a hā mai nāunau'ia mo ma'ongo'onga 'o hangē ko e hā mai 'a Mōsese, mo 'Ilaiase pea mo 'Ilaisiā ke fakafoki mai 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí. Na'e fakafoki mai 'e Mōsese 'a e kī ki hono tānaki 'o 'Isilelí, pea tuku ange 'e 'Ilaiase kia Siosefa mo 'Ōliva 'a e mafai ki he kuonga fakakōsipeli 'o e ongoongolelei 'a 'Ēpalahamé, pea fakafoki mai 'e 'Ilaisiā 'a e ngaahi kī ki he (fakama'ú) silá (vakai, T&F 110:11–16). Ko e ngaahi kí ni kotoá, na'e fiema'u kinautolu ki he fakalalakaka 'o e pule'anga 'o e 'Eikí 'i he kuonga fakakōsipeli faka'osi ko 'eni 'o taimí.

Ko e ngaahi tāpuaki kakato 'o e lakanga fakataula'eikí 'oku fakahoko 'i he tempalé na'e 'ikai fakahā pe fakahoko ia 'i he taimi ko 'ení 'i Ketilani. Ka na'e toki fakahā 'a e ngaahi tāpuakí ni ki he Siasí 'o fakafou mai he Palōfita ko Siosefá 'i ha ngaahi ta'u ki mui ange 'i he lolotonga hono langa 'o e Tempale Nāvuú.

Ko e Fononga mei Ketilani

Na'e hanga 'e hono langa 'o e temipalé 'o 'omai ha ngaahi tāpuaki lahi, ka 'i he vaha'a 'o e 1837 mo e 1838, na'e toe fehengahangai ai 'a e Kāingalotu faivelengá ni mo ha ngaahi palōpalema tupu mei he hē mei he mo'oni pea mo e fakatangá, 'o fakavave'i ai hono fakangata e tu'u 'a e Siasí 'i Ketilani.

Na'e faingata'a'ia fakapa'anga foki 'a e 'Lunaitei Siteití, pea ongo'i 'e he Siasí 'a hono ha'aha'á. Na'e kau atu ha kāingalotu 'e ni'ihí 'i he feinga pa'anga fāivavale ko 'ení kae 'uma'ā ha ngaahi mo'ua, pea 'ikai ai ke nau lava 'o mo'ui fakalaumālie 'i he taimi 'o e tō lalo faka'ekonōmiká ni, peá ne kau foki ai mo e Sōsaieti Malu'i 'a Ketilani (Kirtland Safety Society). Na'e fokotu'u 'a e kautaha fakahū pa'angá ni 'e he Kāingalotu 'o e Siasí 'i Ketilani, pea hanga ai 'e ha kāingalotu 'e ni'ihí 'o tukuaki'i kovi 'a Siosefa Sāmita 'i he palōpalema fekau'aki mo iá.

Ne hoko mai ai ha ngaahi fakatanga fakamamahi mo kovi mei he kakai 'o e koló ni kae 'uma'ā ha kāingalotu ne nau loto mamahi he ne 'osi tu'usi kinautolu mei he Siasí pea kuo nau hē atu.

Pea 'i he fakautuutu hono ngaohikovi'i 'o e Kāingalotú mo honau kau takí, ne iku 'o 'ikai toe malu fe'unga ke nau kei nofo 'i Ketilani. Na'e hola leva 'a e Palōfitá mei Ketilani 'i Sānuali 'o e 1838, he na'e tu'u 'ene mo'uí 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki, ki Hihifo Mama'ó (Far West) 'i Mísuli. Pea 'i he lolotonga 'o e 1838, ko e tokolahi taha 'o e kāingalotu faivelengá ni na'e fakamālohi'i kinautolu ke nau mavahe. Ka ne nau tuku ki mui ai ha ngaahi fakamanatu 'o e tuí, mo e fakatapuí, pea mo e feilaulau 'i he temipale ne langa ki he 'Otuá. 'I he hoko 'enau mo'uí ko ha fa'ifa'itaki'angá, ne nau toe tuku ai mo ha tukufakaholo he 'ikai toe ngata, 'a ia ko ha'anau talangofua ta'e toe ue'ia ki he kau taki kuo pani 'e he 'Eikí pea mo 'enau feilaulau fakafo'ituitui ki he'ene ngāué.

Ko Hono Fokotu‘u ‘o Saione ‘i Mīsulí

Ko e Ngaahi ‘Uluaki Ta‘u ‘i Mīsulí

‘I he taimi tatau pē ne si‘i fāifeinga ai ‘a e Kāingalotu ‘i Ketilani ke langa ‘a e pule‘anga ‘o e ‘Otuá, na‘e toe feinga he taimi tatau pē mo ha toe kāingalotu kehe ‘o e Siasí ‘i he‘enau faingata‘a‘ia ‘i he Vahefonua Siakisoní ‘i Mīsuli.

Pea ‘i he taimi ne ui ai ‘a e Kāingalotu mei Kolevili ‘i Niu ‘Ioaké ke nau mavahé, na‘a nau mavahe loto fiemālie mei honau ‘apí ke fakatahataha ki Ketilani. (vakai, peesi 18). ‘I he‘enau a‘u atu ki ‘Ōhaiō ‘i he lotolotonga ‘o Mē ‘o e 1831, na‘a nau ‘ilo ai kuo ‘ikai ma‘u ‘a e potufonua ne vahe‘i mo‘o kinautolú. Na‘e lotu leva ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ki he ‘Eikí ‘i he faingata‘a‘ia ‘a e Kāingalotú ni. Na‘á ne ma‘u ai ha fakahā ‘o tu‘utu‘uni ange ki ai mo Sitenei Likitoni, pea mo ha kaumātu‘a ‘e toko 28 kehe ke nau ō ‘o malanga‘i ‘a e ongoongoleléi ki Mīsuli, pea fakahinohino ange ‘e he ‘Eikí ko e Kāingalotu mei Kolevilí ‘oku totonu ke nau fononga fakataha “ki he fonua ko Mīsulí” (T&F 54:8). Ko e fuofua kau fononga kinautolu ‘o e Kāingalotú ke nau nofo‘i ‘a e fonuá ni, ‘a ia ‘e ‘ilo‘i ‘amui ange ko Saione.

Na‘e tānaki fakatahataha leva ‘e Niueli Naiti, ko e palesiteni fakakolo ‘o e kolo Kolevilí, ‘a e kakaí. ‘Oku fakamatala ai ‘e ‘Ēmili Kōpeni (Emily) ‘o pehē, “Ko ha kaungā pilikimi mo‘oni kinautolu, kuo mau mavahe mai ke kumi ki ha fonua ‘oku toe lelei angé.”¹ ‘I he‘enau a‘u ki Uēlisivili (Wellsville) ‘i ‘Ōhaiō, na‘a nau heka vaka mīsini mei ai ‘o folau atu he Vaitafe ‘Ōhaiō, mo e Vaitafe Misisipí, pea mo e Vaitafe Mīsulí, ki he Potufonua Siakisoní ‘i Mīsulí. Na‘e pehē ‘e he ‘eikivaka ‘o e vaka mīsini ni ko kinautolú ni “ko e kau folau anga melino mo maau taha ia kuó ne ‘ave ki he Hihifó; ‘Na‘e

‘ikai ha kapekape, pe ha lea ta’e fe’unga, ‘ikai ha pele pa’anga pe ha inu kava mālohi.’”²

Na’e faka’aonga’i ‘e he Palōfitá mo ha ni’ihi ‘o e kau Taki kehe ‘o e Siasí ha hala’uta ‘o nau fakavavevave atu ai ‘i mu’a ‘i he Kāingalotu Kolevilí ke nau tomu’a a’u ‘o alea’i ‘a e ngaahi feitu’u ke nau nofo ai ‘i e Potufonua Siakisoní. Na’e tū’uta ‘a e kau fononga ‘a e Palōfitá ki Tau’atāina (Independence) ‘i Mīsuli he ‘aho 14 ‘o Siulai ‘o e 1831. ‘I he hili ‘enau mamata ki he fonuá mo fa’alotu ‘o kole ha tākiekina fakalangi, na’e pehē leva ‘e he Palōfitá, “Na’e fakahā ‘e he [‘Eikí] ia kiate au, mo ne fekau’i au mo ha ni’ihi kehe ki he feitu’u tonu kuó ne finangalo ke kamata ai e ngāue ‘o e tānakí, kae ‘uma’ā hono langa ‘o e kolo mā’oni’oni, ‘a ia ‘e ui ko Saione.”³

Na’e fakamahino’i ‘e he fakahaá ni ko Mīsuli ‘a e feitu’u na’e finangalo ‘a e ‘Eikí ke tānaki ki ai e Kāingalotú, pea ko e “potu ‘oku úi ni ko Tau’atāina ko e potu lotolotó ia; pea ‘oku tu’u ha potu ki he faletapú ‘i he feitu’u fakahihifó ‘i ha konga kekelele ‘a ia ‘oku ‘ikai ke loko mama’o mei he fale fakamaau’angá” (T&F 57:3). Na’e pau ke fakatau ‘e he Kāingalotú ‘a e konga kekelele kotoa pē ne ala fakatau ‘i he fakahihifo ‘o e koló ‘o a’u ki he ngata’anga ‘o e Siteiti ko Mīsuli mo e Potufonua ‘o e kau ‘Initiá (vakai, T&F 57:1–5).

Na’e fakatau mai ‘e Siosefa Sāmita mo Pīsope Pātilisi ha kekelele mo’o e Kolo Kolevilí ‘i he Kolo Koá (Kaw Township) ‘oku maile ‘e 12 ki he fakahihifo ‘o Tau’atāina. ‘I he ‘aho 2 ‘o ‘Aokosi ‘o e 1831, hili e tū’uta mai e kāingalotu ‘o e koló, na’e fai leva ha ouau ‘a ia na’e lahi ai ha ngaahi fakatātā fakafofonga (symbolism). Na’e ‘i ai ha kau tangata ‘e toko 12, ne nau fakafofonga’i ‘a e fa’ahinga ‘e hongofulu mā ua ‘o ‘Isilelí, ne nau fua atu ha ngaahi kupu’i ‘oke ne toki tā ‘o hilifaki ‘i ha funga maka ne fokotu’u ‘e ‘Ōliva Kautele, ko hano fakafofonga ia hono ‘ai ‘a e fakava’e hono langa ‘o Saioné. Pea mei he tu’unga mā’ulalo ko ia ‘enau kamatá, ne hanga ai ‘e he Kāingalotú ‘o langa ha fale na’e fakatou faka’aonga’i ko ha falelotu mo ha faleako.⁴

‘I he ‘aho hono hokó, na’e fakatahataha atu ai ha kau taki mā’olunga ki ha kí’i tafungofunga ne fe’unga hono mama’ó mo ha vaheua ‘o ha maile ki he fakahihifo ‘o e fale fakamaau’anga ‘i

Tau'atāinā. Na'e fokotu'u fakalelei 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e makatuliki 'o e temipale ko 'eni ne nau fakakaukau ke langá peá ne fakatapui ia 'i he huafa 'o e 'Eikí. Ne hoko ko e fakama'unga 'o e ngaahi me'a kotoa 'i he fonua ko Saioné 'a e 'a e fale 'o e 'Eikí.⁵

Na'e foki leva 'a e Palōfitá ki Ketilani, pea kamata 'a e Kāingalotu he Vahefonua Siakisoní ke ma'u ha ngaahi konga kelekele meia Pīsope 'Etuete Pātilisi. Na'á nau mātu'aki masiva 'o 'ikai hanau tēniti ke ne malu'í kinautolu mei natula 'i he lolotonga hono langa honau ngaahi falé. Na'e a'u 'o nau meimei hala'atā 'i ha ngaahi nāunau fakangoue, pea toki a'u mai 'a e kau tangata ne fekau'í 'i ha maile 'e 200 ki he hahaké ki Seni Luisi (St. Louis) ke 'omi e ngaahi nāunau ko iá. 'I he'enua ma'u pē 'ení, na'a nau kamata ngāue'í leva 'a e kelekelé mo tō. 'I he fakafo lahi e me'a ne mamata ki aí, na'e fakamatala'í leva 'e 'Ēmili Kōpeni 'o pehē: "Ko ha me'a hā fakafo mo'oni ke te mamata ki ha fangapulu 'e fá pe nima 'i he'enua palau'í 'a e kelekele leleí ni. Na'e vave hono fokotu'u 'o e 'aá mo ha ngaahi fakalalakaka kehe. Na'e langa mo ha ngaahi fale nofo'anga mo'o e ngaahi fāmilí 'i he vave tahá, 'o fakatatau mo e pa'anga pea mo e ngāue ne nau lava ke faí."⁶

Neongo e faingata'a 'o e feitu'u fo'ou ni, ka na'e kei fiefia mo nēkeneka pē 'a e Kāingalotu Kolevilí. Na'e pehē 'ai 'e Pa'ale B. Palati he na'a nau nofo pē mo ia: "Ne mau fiefia 'i ha ngaahi fa'ahita'u lahi tu'unga 'i he'emaugaahi lotú mo 'emaugaahi fakataha kehé, pea na'e lilingi mai 'a e Laumālie 'o e 'Eikí kia kimautolu, 'o a'u pē ki he fānau ikí, pea toe a'u ki ha tu'unga ne lea mo lotu pea mo kikite ai 'a e fānau ta'u valu mo ta'u hongofulu pe hongofulu mā uá, 'i he'emaugaahi fakatahá mo 'emaugaahi lotu fakafāmilí. Na'e toka ai ha laumālie melino mo uouangataha, kae 'uma'ā ha 'ofa mo ha loto fie tokoni ne hā mei he ki'i Siasí ni 'i he ma'uma'unganoá, 'a ia 'oku kei uhu ma'u pē 'i hoku mafú 'eku manatu ki aí."⁷

Na'e toe tāpuaki'í e Kāingalotú 'i ha toe 'a'ahi mai 'a e Palōfitá mo Sitenei Likitoni 'i 'Epeleli 'o e 1832. Ko ha'ana toki foki mai 'eni mei ha me'a fakamamahi lahi ne hoko kiate kinaua 'i he faama 'a Sione Sionisoní 'i Hailame 'i 'Ōhaiō, he na'á na ngāue ai ki hono

liliu 'o e Tohi Tapú. Na'e hanga 'e ha ngaahi fili 'o e Siasí 'o tohi 'a Siosefa Sāmita mei hono 'apí he tu'uapoó. Na'a nau sisina ia mo to'o hono valatu'á, pea valitaa'i hono sinó mo fakapipiki ai ha ngaahi fulufulu'i moa. Na'e toho atu mo Sitenei Likitoni kae heke pē hono mui'i va'é he kelekele toka kovi mo momokó, pea tupu ai ha lavea lahi ki hono 'ulú foki.

Ka 'oku fehanga hangai 'eni mo e fakamamahi fakaesino ko ia, he kuó na nofo malu 'eni 'i hona ngaahi kaume'á. Na'e fakamo'oni'i 'e Siosefa Sāmita kuó ne ma'u ha fa'ahinga talitali lelei 'oku toki lava pē ke ma'u 'i ha ngaahi tokoua mo ha ngaahi tuofāfine uouangata mo fakataha 'i he tui pē taha, mo e papitaiso pē 'e taha, mo pou pou'i hake 'e he 'Eikí pē 'e taha. Na'e fiefia 'a e kolo 'o e Siasí mei Kolevilí, 'o hangē ko e fiefia 'a e Kāingalotú he kuonga mu'á mo Paulá. Ko ha me'a lelei ke te fiefia fakataha mo e kakai 'a e 'Otuá.'"⁸

Ko e Fakatangá 'i he Vahefonua Siakisoní

Na'e fakatau 'e Písope 'Etuete Pātīlīsi ha kelekele 'eka 'e laungeau 'o e Vahefonua Siakisoní mo'ó e Kāingalotu tokolahi ne hiki mai mei 'Ōhaiō pea mo ha toe ngaahi feitu'u kehe foki. Na'e fokotu'u 'e he kau takí ha ngaahi kolo 'o e Siasí 'i Tau'atāina, mo Kolevilī, mo Uitemā, mo e Vaitafe Lanu Pulū Lahí, pea mo e toafá mo'ó e kāingalotú ni. Na'e fe'unga mo ha kolo 'o e Siasí 'e hongofulu ne fokotu'u 'i he faka'osinga 'o e 1833.⁹ Mahalo na'e meimei fe'unga mo ha kāingalotu 'e toko 1000 na'e 'i ai he taimi ne fakataha fakakātoa ai e ngaahi kolo 'o e Siasí 'i he Vaitafe Lanu Pulū Lahí 'i 'Epeleli 'o e 1833 ke katoanga'i 'a e ta'u hono tolu e fokotu'u 'o e Siasí. Na'e pehē 'e Niueli Naiti ko e fakataha'angá ni ko hono fuofua katoanga'i pehē ia 'i Saione mo e Kāingalotú pea ne nau ma'u ai ha laumālie fiefia fakakātoa. Ka neongo ia, na'e fakatokanga'i 'e Niueli Naiti, "'I he taimi ne fiefia ai e Kāingalotú, na'e 'ita 'a e tēvoló, pea ne ma'u 'e he'ene fānaú mo 'ene kau tamaio'eikí ha fa'ahinga loto pehē pē.'"¹⁰

Ki mu'a pea 'osi 'a 'Epeleli, na'e toe māpuke hake 'a e laumālie fakatangá. 'I he'ene fuofua kamata, na'e fakatokanga 'a e kakai 'o e

fonuá ki he kāingalotu 'o e Siasí fekau'aki mo 'enau ta'e fiemālie ki he hiki mai e fu'u kāingalotu toko lahi 'o e Siasí, he na'a nau manavasi'i, na'a fāifai pea nau fu'u tokolahi he taimi 'o e fili fakapule'angá. Ko e toko lahi 'o e Kāingalotú ne nau omi mei he ngaahi Vahefonua (States) 'o e tokelaú pea na'e 'ikai ke nau tali ke ngāue fakatamaio'eiki 'a e kakai 'uli'ulí, ka na'e ngofua foki ia he Siteti 'o Mīsulí. Na'e hoko e tui 'a e Kāingalotú ko ha folofola 'a e Tohi 'a Molomoná, pea mo 'enau fakahā 'e hoko 'a e Vahefonua Siakisoní ko hanau Saioné, fakataha mo 'enau pehē 'oku tataki kinautolu 'e ha palōfitá, ko ha me'a fakatupu moveuveu. Na'e toe hoko foki hono tukuaki'i 'oku nau fengāue'aki mo e kau 'Initia Kulá ko ha me'a ke ne fakatupu ha hu'uhu'u 'i he kakai 'o e fonuá.

Na'e 'ave holo ha me'a, pea ne ui he taimi ní'hi ko ha konisitūtone fakapulipuli, 'e kinautolu na'e fakafepaki ki he Siasí ke fakamo'oni ai kinautolu ko ē ne nau loto ke faka'auha 'a e "fakamamahi 'a e kau Māmongá." Na'e a'u e ongo tāufehi'á ni ki he'ene lahi tahá 'i he 'aho 20 'o Siulai 'o e 1833 he ne fakataha ai ha kau fakatanga 'e toko 400 ki he fale fakamaau'anga 'i Tau'atāina ke fakafekau'aki 'enau me'a 'oku faí. Na'e 'omi ha'anau tohi ki he kau taki 'o e Siasí ke mavahe 'a e Kāingalotú mei he Vahefonua Siakisoní; ta'ofi mo hono pulusi 'o 'enau nusipepá, *The Evening and the Morning Star*; pea 'oua na'a toe fakangofua ange ha kāingalotu kehe 'o e Siasí ke nau ō ange ki he Vahefonua Siakisoní. 'I he 'ilo 'e he kau fakatangá kuo 'ikai tali 'e he kau taki 'o e Siasí 'enau fiema'u ta'e fakalaó, na'a nau 'ohofi ai 'a e 'Ōfisi 'o e nusipepá, he na'e toe hoko pē foki ko ha nofo'anga ia 'o e 'ētita ko Uiliami W. Felipisí. Na'e kaiha'asi 'e he kau fakatangá 'a e ngaahi nāunau pulusí pea faka'auha mo e falé.

Ko Hono Faka'auha 'o e Tohi 'o e Ngaahi Fekau

Ko e ngāue mahu'inga taha ne paaki 'i he 'ōfisi nusipepá ni ko e Tohi 'o e Ngaahi Fekau, 'a ia ko hono fuofua fakatahataha'i ia 'o e ngaahi fakahā ne ma'u 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. 'I hono 'ohofi 'e he kau fakatangá 'a e falé, na'a nau laku ki tu'a ki he halá 'a e ngaahi lau'i peesi ne te'eki fakama'u fakataha 'o e tohi ni. Na'e sio

ki he me'á ni ha ongo finemui Siasi ko Mele 'Ilisapeti Lōleni (Mary Elizabeth Rollins) pea mo hono tehina sí'i ko Kalolainé (Caroline), na'á na feinga ke tǎnaki kinautolu, neongo 'ene fakatu'utāmaki ki he'ena mo'uí. Na'e manatu 'a Mele 'Ilisapeti 'o pehē:

“Na'e 'omi 'e he [kau fakatangá] ha ngaahi lau'i pepa lalahi mo nau pehē, 'Ko e ngaahi fekau 'eni 'a e kau Māmongá.' Na'á ma 'i he tuliki 'aá mo hoku tokoua ko Kalolainé 'o mamata kia kinautolu; 'i he'enu lau fekau'aki mo e ngaahi fekau'á na'á ku fakapapu ai ke u tǎnaki hanau ní'ihí. Na'e pehē 'e hoku tokouá kapau te u 'alu 'o tǎnaki mai hanau ní'ihí 'e 'alu mo ia foki, ka na'á ne toe pehē 'te nau tāmata'i kitaua.'” Pea 'i he femo'uekina 'a e kau fakatangá 'i he tuliki 'e taha 'o e falé, na'e lele atu 'a e ongo ki'i tamaikí ni 'o faluku mai 'i hona nimá 'a e ngaahi lau'itohi mahu'ingá ni. Na'e fakatokanga'i mai 'eni 'e he kau fakatangá pea nau kaila mai ke na tu'u ma'u. Na'e fakamatala 'e Mele 'Ilisapeti 'o pehē: “Na'á ma lele 'i he vave taha ne ma lavá. Na'e tulimui mai ha toko ua. Ka 'i he'ema mamata ki ha ava 'i he 'aá, na'á ma hū ai ki he lotu ngoue koané, 'o folahi e 'ū pepá he kekelelé peá ma tokoto hifo 'i 'olunga. Na'e 'i he fute 'e nima ki he ono 'a e mā'olunga 'o e koané mo toe matolu foki; na'á na kumi takai kimaua, pea a'u 'o na ofi 'aupito mai ka na'e 'ikai pē ke na 'ilo'i kimaua.”

'I he mavahe atu 'a e ongo tangata fakaehauá ni, na'e fononga atu leva 'a e ongo ki'i tamaikí ni ki ha feleoko 'akau. Pea hangē ko hono fakamatala'i heni 'e Mele 'Ilisapeti, na'á na 'ilo'i ai na'e “fetuku mai ki lotu 'e Sisitā Felipisi mo 'ene fānaú ha ngaahi mohuku 'o fokotu'u he tuliki 'o e feleokó ke tuku ai hono mohengá. Na'á ne 'eke mai pe ko e hā 'oku ou puké—peá u tala ange. Na'á ne 'ave leva ia meia kimaua. . . . Na'a nau fakatahataha'i ia 'o hoko ko ha ki'i tohi pea 'omi mo ha'aku tatau, 'a ia na'á ku fakamahu'inga'i lahi mo'oni.”¹¹

Ko Hono Valitaa'i mo Fakapipiki Fulufulu'i-moa'i 'o Pīsope Pātīlīsī

Na'e hoko atu 'a e kau fakatangá 'o puke 'a Pīsope 'Etuete Pātīlīsī pea mo Sālesi 'Ālani (Charles Allen). Na'a nau 'ave kinaua ki he feitu'u fakataha'anga 'i Tau'atāinā 'o tu'utu'uni ke na

faka'ikai'i e Tohi 'a Molomoná mo mavahe mei he potu fonuá ni. Na'e pehē ai 'e Pīsope Pātilisi, "Na'á ku tala ange kia kinautolu kuo fehangahangai e kāingalotú mo e fakatangá 'i he kuonga kotoa pē 'i māmani; pea kuo te'eki ke u fai ha me'a ke u fakatupu 'ita ai ki ha taha; pea ka nau ka fai ha me'a kovi kiate au, ko ha'anau fai ia ha me'a kovi ki ha taha 'oku tonuhia; pea te u fiemālie pē ke u faingata'a'ia koe'uhí ko Kalaisi; ka na'e 'ikai ke u fie mavahe mei he potu fonuá ni."

'I he'eku ta'e tali ko 'ení, na'a nau to'o ai homa vala tu'á pea valitaa'i kimaua mo fakapipiki fulufulu'i-moa'i. Na'e pehē 'e Pīsope Pātilisi, "Na'á ku kātekina hoku ngaohikoviá 'i he fakalongo pē mo e anga fakatōkilalo, pea hangē ne ofo ai 'a e kakaí, 'o nau fakangofua au ke u foki fakalongolongo, na'e mata mamahi hanau ní'ihī, he ne ongo ki honau lotó; ka kiate aú, na'á ku mātu'aki fonu 'i he Laumālié mo e 'ofa 'a e 'Otuá, 'o 'ikai ha'aku meme'i tāufehi'a kiate kinautolu ne nau fakatanga'i aú pe ko ha toe toko taha kehe."¹²

Ko e Tau 'i he Vaitafe Lanu Pulū Lahí

Na'e toe foki mai 'a e kau fakatangá 'i he 'aho 23 'o Siulaí, pea ne 'oange ai 'e he kau taki 'o e Siasí ha totongi kae tukunoo'a 'a e kāingalotú. Ka na'e fakamanamana 'a e kau fakatangá ke faka'auha 'a e Siasí kotoa mo fakamālohi'i 'a e kau takí kuo pau ke mavahe 'a e Kāingalotu 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní mei he Vahefonuá ni. Tu'unga 'i he ta'e fakalao 'a e ngāue ko 'eni 'a e kau fakatangá, 'o fehangahangai mo e konisitūtone 'o e pule'angá pea mo Siteiti 'o Mīsulí, na'e kumi ai e kau taki 'o e Siasí mei he kōvana 'o e Siteití, 'a Taniela Tangikilini (Daniel Dunklin). Na'á ne fale'i kinautolu 'i he'enua totonú mo fakahinohino e kāingalotú ke nau kumi ha loa. Na'e totongi'i ai 'a 'Ālekisānita W. Tonifeni (Alexander W. Doniphan) mo ha ní'ihī kehe ke nau fakafofonga'i 'a e Siasí mo e Kāingalotú, ka ne hoko 'eni ia ke toe 'ita lahi ange ai 'a e kau fakatangá.

'I he'ene kamatá na'e feinga 'a e kāingalotu 'o e Siasí ke nau faka'ehi'ehi mei ha'anau fepaki fakahangatonu; neongo ia, ne hoko

hono tā 'o e kāingalotú mo faka'auha 'enau koloá 'o hoko ai ha tau ofi ki he Vaitafe Lanu Pulū Lahí. Na'e mole ai ha mo'ui 'a ha tokoua 'o e kau fakatangá, pea mālōlō 'i he Kāingalotú 'a 'Anitelū Pāpā (Andrew Barber). Na'e fana'i tu'o tolu 'a Filo Tīpolo (Philo Dibble) 'i hono keté. Pea ui ai 'a Niueli Naiti ke faingāue ki ai, 'o hoko ai ha ola fakaofu mo'oni. 'Oku fakamatala'i 'e Filo Tīpolo 'o pehē:

"Na'e ha'u 'a Niueli Naiti ke 'a'ahi mai kia au, 'o ne hekeheka hoku ve'e mohengá. . . . Na'á ku ongo'i e Laumalié 'okú ne 'ō'ōfaki au 'i hoku tumu'akí ki mu'a pē ia pea toki hili mai hono nimá kia aú, pea na'á ku 'ilo he taimi ko iá kuo pau ke fakamo'ui au. . . . Na'á ku tu'u leva ki 'olunga pea tafe atu ha toto ne meimei a'u ki he kuata nai 'e tolu pe lahi ange, fakataha mo ha fanga ki'i kongokonga tupenu ne hū fakataha mo e pulú ki hoku loto sinó. Na'á ku teuteu leva 'o hū ki tu'a. . . . Talu mei ai mo e 'ikai toe tafe ha me'i toto pe te u toe ongo'i ha ki'i langa 'e taha 'i hoku ngaahi laveá, tuku kehe pē 'eku ongo'i tāvaivaia mei he mole hoku totó."¹³

Na'e kau mai heni 'a Kōvana Tangikilini 'o ne fekau 'a Kēnolo Tōmasi Pitisā (Colonel Thomas Pitcher) ke hu'i mahafu fakatou'osi 'a e ongo fa'ahí. Ka neongo ia ne kau 'a Kēnolo Pitisā foki ia mo e kau fakatangá 'o ne to'o 'a e ngaahi me'ataú mei he Kāingalotú 'o 'ave ki he kau fakatangá. Na'e 'ohofi heni e kāingalotú 'i honau ngaahi 'apí mo faka'auha. Na'e pau ai ke kumi hūfanga 'a e kakai tangatá 'i he ngaahi vao 'akaú pe ko hano tā fakamamahí'i kinautolu. Na'e fāifai pē pea tu'utu'uni 'e he kau taki 'o e Siasí ki he kakai ke nau fetukutuku mo 'enau ngaahi nga'oto'ota pea hola mei he Vahefonua Siakisoní.

Ko e Kumi Hūfanga 'i he Vahefonua Keleí

'I he faka'osi'osi 'o e 1833 ne tokolahi 'a e Kāingalotu ne 'osi kolosi fakatokelau atu he Vaitafe Mīsulí ki he Vahefonua Keleí, 'o kumi hūfanga fakataimi ai, pea hangē ko hono fakamatala'i 'e Pa'ale B. Palatí:

"Na'e kamata ke faka'otu'otu 'i he ongo kauvai 'a tangata mo fafine pea mo e fānaú; 'a 'enau koló, ngaahi sālioté, ngaahi puha, me'akai, etc., kae kei fetoutoumoliliu'aki 'a e ngaahi vaka

fetukutukú; pea 'i he tō mai 'a e pō'ulí na'e hangē 'a e ngaahi va'o'akau vava'e ha fakapitenga'anga 'o ha nofo kemí. Na'e laungeau e kakai 'i he tafa'aki kotoa pē, 'o 'i ai ha ni'ihí 'i ha ngaahi tēniti pea 'i he 'ata'atāloá pē ha ni'ihí 'i he'enau ngaahi ve'e mataafí, kae taumalingi mai pē 'a e 'uhá. Na'e fe'ekenaki 'e ha ngaahi husepāniti honau ngaahi uaifí, pea pehē ki ha ngaahi uaifi fekau'aki mo honau ngaahi husepāniti; pea 'eke 'e ha mātu'a 'e ni'ihí ha'anau fānau, mo ha fānau 'e ni'ihí 'a 'enau ngaahi mātu'á. Na'e monū'ia ha ni'ihí ke hola fakataha mai mo honau fāmilí, mo e ngaahi nāunau honau falé, kae 'uma'ā ha'anau me'akai; ka ne 'i ai si'a ni'ihí ne 'ikai ke nau monū'ia 'o hangē ko honau ngaahi kaume'á, pea mole kotoa 'enau koloá. Ko e 'ata 'o e me'á ni 'e ongo mo'oni ia ki ha lotu 'i ha fa'ahinga kakai pē 'i māmani. Tuku kehe 'a e kakai ta'e malava ke sio ko 'eni ne nau fakamamahí'i kimautolú, kae 'uma'ā 'a e kaungānofo kui mo ta'e 'iló ni.'"¹⁴

Na'e ta'ofi fakataimi ai 'a e faingamālie ko 'eni ke langa 'e he Kāingalotú 'a Saione mo ha tempale ki honau 'Otuá 'i he Vahefonua Siakisoní. 'I he taimi ko iá, ne meimei a'u ki he Kāingalotu 'e 1,200 na'a nau fai 'a e me'a totonu ko ia ke nau hao ai 'i he lolotonga 'o e fa'ahita'u momoko fakalilifú ni he ve'e ano vai 'i he Vahefonua Keleí. Na'e fakamalumu pē si'a ni'ihí 'i ha ngaahi saliate, pea ni'ihí 'i ha ngaahi tēniti, pe ko ha luu ne keli he tafungofungá, kae ma'u foki 'e ha ni'ihí ha ngaahi fale-'akau ne lí'aki. Na'e fekuki 'a Niueli Naiti mo e fa'ahita'u momokó ni 'i ha ki'i tēniti faka-'Initia Kula.

Ko e taha 'o e ngaahi fuofua fale ne langa 'e he Kāingalotú 'i he Vahefonua Keleí ko ha ki'i fale 'akau si'isi'i ke nau lotu ai. 'I hení, na'e 'ikai ngalo ai ke nau lotu 'o fakamālō ki he 'Otua Māfimafí 'i honau fakahaofi mei honau ngaahi fili koví mo nau kole foki 'a 'Ene tauhí ki he kaha'ú—ke ne fakamolū mu'a e lotu 'o e kakai ne nau hola mei aí, ke nau lava 'o toe ma'u mei ai ha me'a ke nau mo'ui ai.'"¹⁵

Ko Hono Fakatanga'i 'o e 'Apitanga Saioné

Hangē ko hono fakamatala'i he vahe 3, na'e fekau'i 'e he 'Eikí 'a Siosefa Sāmita ke ne fakatahataha'i ha kau tangata ke nau laka atu

mei Ketilani 'i Mísuli 'o tokoni'i si'i kāingalotu ne tuli mei honau kelekelé 'i he Vahefonua Siakisoní. Pea 'i he a'u atu 'a e 'Apitanga 'o Saioné ki he fakahahake 'o e Vahefonua Kelei 'i Misulí, he faka'osinga 'o Sune 1834, na'e 'i ai ha kau fakatanga 'e meimei toko 300 mei Mísuli ne nau omi ke fakafetaulaki kia kinautolu—ko ha taumu'a ke faka'auha kinautolu. Pea fakatatau mo e fakahinohino 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, na'e fokotu'u 'e he kau tangatá honau nofo'angá 'i he fetaulaki'anga 'o e Vaitafe Taumāta'u'anga Lahí mo e Si'isi'í.

Na'e toe kamata ke 'oho mai 'a e kau fakatangá 'aki ha ngaahi me'afana fakafonua, ka na'e tau 'a e 'Eikí ma'á e Kāingalotú. Na'e vave ha'ane fakatahataha 'a ha ngaahi konga 'ao. Na'e fakamatala'i 'e he Palōfitá 'a e me'a ne hokó 'o pehē: "Na'e kamata ke tō ha 'uha mo ha 'uha-maka. . . . Na'e fu'u fakailifia 'a e matangi mālohí ni; 'o havili mo toe 'uha, pea 'uha-maka mo mana, 'o nau fehanganagai mo 'ene fakalilifú, pea 'ikai hano taimi kuo nau loto-si'i pea 'ikai toe lava kotoa ai ke 'tāmate'i 'a Siosefa Sāmita mo 'ene kau sōtiá.' . . . He na'a nau totolo ki he ngaahi lalo salioté, mo e ngaahi ava'i 'akaú, mo ha ní'ihí ki ha fanga ki'i fale 'akau iiki, etc., kae 'oua kuo tolonga 'a e matangi mālohí ni, he kuo ngaunu 'enau ngaahi mahafú." 'I he hili 'enau fetaulaki mo e matangi mālohí 'i he poó kakato, "na'e foki leva 'a e kau fakatangá ki Tau'atāina, he kuo tuēnoa 'enau 'amanakí, ke nau fakataha ai mo e toenga 'o e kau fakatangá, kuo nau tui mo'oni . . . ko e taimi 'oku tau ai 'a Sihová 'oku sai ā ke nau mavahe. . . . Na'e hangē ne hoko 'a e me'á ni mei he 'Otua 'o e ngaahi kau taú, ke malu'i ai 'ene kau tamaio'eikí mei he faka'auha 'a e filí."¹⁶

Na'e hā mahino hono fakatanga'i 'e he kau fakatangá 'a e Kāingalotú pea mo e 'ikai tauhi 'e Kōvana Tangikilini 'a 'ene palōmesi ke tokoni'i kinautolú, ko ia, ne lotu ai 'a e Palōfitá ki ha fakahinohino mei he 'Eikí. Na'e fakahā ai 'e he 'Eikí kiate ia 'oku 'ikai ko ha taimi totonu 'eni ke hakeaki'i ai 'a Saione. 'Oku toe lahi ha ngaahi me'a ke fai 'e he Kāingalotú ke teuteu'i ai 'enau mo'ui fakafo'ituituí ka nau toki lava ke langa 'a Saione. Ko e toko lahi 'o kinautolu 'oku te'eki ke nau ako ke talangofua ki he ngaahi

fiema'u 'a e 'Eikí; "Pea 'oku 'ikai lava ke langa hake 'a Saione kae ngata pē 'i he ngaahi tu'utu'uni 'o e fono 'o e Pule'anga fakalangí; kae 'ikai pehē pea 'e 'ikai te u lava ke ma'u ia kiate au. Pea 'oku 'aonga ke taute'i hoku kakaí kae 'oua ke nau poto 'i he talangofua ko e tupu mei he ngaahi me'a te nau mamahi'ia aí, 'o kapau 'e 'aonga" (T&F 105:5–6).

Na'e fakahinohino 'e he 'Eikí 'oku totonu ke 'oua na'a hoko atu 'e he 'apitanga 'o Saioné 'a 'enau fakakaukau ke ngāue fakakautau: "Ko ia, ko e me'a 'i he ngaahi faiangahala 'a hoku kakaí 'oku 'aonga kiate au ke tatali 'a 'eku kaumātu'a 'o fuofuolooa sí'i ke huhu'i 'a Saione—Koe'uhí ke nau teuteu kinautolu, pea ke ako'i hoku kakaí 'o haohaoa ange" (T&F 105:9–10). Na'e tukuange fakalāngilangi leva 'a e kaumātu'a 'i he 'Apitanga 'o Saioné, pea foki mo e Palōfitá ki Ketilani.

Ko e 'Ulu'i 'Apitanga 'o e Siasí 'i Hihifo Mama'ó

Na'e nofo atu ha tokolahi 'o e Kāingalotu Mīsuli 'i he Vahefonua Keleí 'o 'au ki he 1836, 'a ia na'e toe fakamanatu ange ai 'e he kakai 'o e fonuá ne nau 'osi palōmesi ange te nau nofo pē ai kae 'oua kuo nau lava 'o foki ki he Vahefonua Siakisoní. Ka koe'uhí na'e hangē he 'ikai hoko 'ení, na'e kole ange ai ke nau mavahe 'o hangē ko 'enau palōmesí. Fakatatau mo e laó, na'e 'ikai ha'isia 'a e Kāingalotú ia ke talangofua ki heni, ka koe'uhí ko e 'ikai ke nau loto ke 'i ai ha fepakí, na'a nau toe hiki ai. Makatu'unga mei he tokoni 'a honau kaume'a he falealea 'o e fonuá ko 'Ālekisānita W. Tonifení, na'e fokotu'u ai ha nofo'anga 'e ua na'e ui ko e Kolo Kalatiueló (Caldwell) mo e Kolo Teivisi (Davies), 'i he Vahefonua Leí (Ray) 'i Tisema 'o e 1836. Na'e fakangofua 'a e Kāingalotú ke nau fokotu'u hanau kolo 'o ui ko Hihifo Mama'ó, 'a ia na'e meimei maile 'e 60 ki he fakatokelau 'o e Vahefonua Keleí, 'o hangē pē ko e Kolo Kalatiueló. Ko e kau 'Ōfisa fakakoló na'e meimei mēmipa kotoa he Siasí, pea na'e 'amanaki 'a e tokolahi 'e ngata heni hono fakatanga'i 'o e Kāingalotú.

Hili ha fononga faingata'a 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mei Ketilani 'i 'Ōhaiō, na'a ne a'u mai ki Hihifo Mama'ó 'i Mīsuli 'i

Mā'asi 1838 'o fokotu'u ai 'a e 'ulu'i 'apitanga 'o e Siasí. 'I Meé na'á ne fononga fakatokelau ai ki he Vahefonua Teivisí, pea 'i he lolotonga 'o 'ene 'i he Vaitafe Lahí, na'á ne fakahā ai 'i ha kikite ko e feitu'ú ni ko e Tele'a ia 'o 'Ātama-'Onitai-Amaní, 'a ia ko e "potu ia 'e 'a'ahi mai ki ai 'a 'Ātama ki hono kakáí" (T&F 116:1).¹⁷ Na'e hoko ai 'a 'Ātama 'Onitai-Amani ko e fakapitenga'anga 'o e Kāingalotú 'i he Vahefonua Teivisí. Na'e tāpuaki'i mo fakatapui 'a e makatuliki ki ha tempale 'i Hihifo Mama'ó he 'aho 4 'o Siulai 1838, pea ne ongo'i ai 'e he Kāingalotú kuo fāifai angé pea nau ma'u ha nonga mei honau ngaahi filí.

Ko e Tau 'i he Vaitafe Pikopikó (Crooked River)

Na'e 'ikai hano taimi kuo toe kamata 'a e fakatangá, neongo e me'a kotoa. Na'e 'i ai ha kau fakatanga 'e toko 100 he 'aho 6 'o 'Aokosi 'o e 1838, na'a nau ta'ofi 'a e Kāingalotú he fai'anga fili 'i Kaleitini 'i he Vahefonua Teivisí, ke 'oua te nau kau ange ki he filí. Na'e iku hoko heni ha fetukituki'i 'o lavelavea ai ha ni'ihi. 'I he fakautuutu 'o e moveuveu ko 'eni ne kamata 'e he kau fakatangá he Kolo Kalatiuelo mo Teivisí, ne iku ui ai 'e Kōvana Lilipeni W. Pōkesi (Lilburn W. Boggs) 'a e kau sōtia 'o e fonuá ke nau tauhi e melinó.

Ko Kapiteni Samuela W. Pōkatí (Samuel W. Bogart), ko e taha ia 'o e kau 'ōfisa fakakautau, ka na'e vāofi mo kau mo e kau fakatangá. Na'e fakakaukau ai ia ke ne kamata ha fakafepaki 'aki ha'ane kaiha'asi fakamālohi'i ha kāingalotu 'e toko tolu 'o tuku pōpula kinautolu 'i hono 'apitanga he Vaitafe Pikopikó, 'i he tafa'aki fakatokelau hihifo 'o e Vahefonua Leí (Ray). Na'e fekau'i atu ai ha kau sōtia 'a e Siasí ke nau fakahaofi mai 'a e kau tangatá ni, pea kamata ai ha tau lahi 'i he 25 'o 'Okatopa 'o e 1838. Na'e taki 'i he kau sōtia 'a e Siasí 'e Kapiteni Tēvita W. Pēteni, ko e taha ia 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, pea na'e si'i kau 'ia kinautolu ne kafo 'i he fepakí ni. Na'e fononga mai 'a Fīpē 'Ana Pēteni, ko e uaifi 'o Tēvitá; fakataha mo Siosefa pea mo Hailame Sāmita; mo Hiipa C. Kimipolo mei Hihifo Mama'ó ke sio kiate ia ki mu'a pea ne toki mālōlō.

Na'e pehē 'e Hiipa 'o kau kia Tēvita Pēteni: "Na'e fakamālohia ia 'e he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi, 'a ē na'e

mahu'inga lahi kiate ia 'i mu'á, mo ne fakafiemalie'i ia 'i he taimi ne ne mālōlō aí, pea to'o atu ai 'a e huhu 'o e maté mo 'ene fakailifiá." Na'e lea ai 'a e tangata teitei maté ni kia kinautolu 'i hono ve'e mohengá fekau'aki mo ha ni'ihi 'o e kāingalotú kuo tō mei honau tu'unga pau 'i he Siasí, 'o nau hē mei he mo'oní, 'o ne pehē, "'Pehē ange mai 'oku nau 'i hoku tu'ungá! He kuó u ongo'i kuó u tauhi 'a e tuí.'" Ne hoko ai mo ha'ane lea kia Fīpē 'Ana 'o ne pehē, "'Ko e hā pē ha me'a te ke fai, 'oua mu'a na'á ke faka'ikai'i 'a e tuí.'" Pea ki mu'a peá ne mālōlō, na'á ne lotu 'o pehē, "'E Tamai, 'oku ou tautapa kiate Koe 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, ke ke vete ange mu'a hoku laumalié, 'o ma'u atu ia ki he 'Afioná.'" Pea na'á ne kole ai kia kinautolu ne 'i hono tafa'akí, "'E hoku ngaahi tokoua, kuo mou fakamālohia au 'aki ho'omou tuí, ka mou tuku ange mu'a au, ke u 'alu, 'oku ou kōlenga atu.'" Na'e pehē ai 'e Hiipa C. Kimipolo, "Na'a mau tuku ai ia ki he 'Otuá, pea he'aki 'ene mānavá, 'o ne mālōlō 'ia Kalaisi 'o 'ikai pē ha'ane toe ngū.'"18

Na'e hangē lahi ange e ngāue 'a e kau sōtia 'a Kapiteni Samuela Pōkatí ko ha kau fakatangá 'i honau fatongia fakakautau. Ka neongo ia, ko e mate ko ia 'a e toko taha 'i he kau sōtiá he fepaki 'i he Vaitafe Pikopikó, fakataha mo ha ngaahi lipooti kehe, ne kaunga lelei ia ke hanga ai 'e Kōvana Lilipeni W. Pōkesi 'o fa'u 'ene "tu'utu'uni faka'auha" ta'e manakoá. Ko e tu'utu'uni ko ia he 'aho 27 'o 'Okatopa 'o e 1838, 'oku pehē ai hano kongá, "Kuo pau ke ngaohi 'a e kau Māmongá 'o hangē ha filí, pea kuo pau ke faka'auha pe tuli mei he Siteití 'o ka fie ma'u, koe'uhí ko e melinó fakalūkufua—he ko 'enau fakakiná 'oku 'ikai lava hano fakamatala'i.'"19 Na'e vahe'i ai ha 'Ōfisa fakakautau ke ne fakahoko 'a e tu'utu'uni ko 'eni 'a e Kōvaná.

Ko e Fakapō 'i Hani Milá (Haun Mill)

'I he 'aho 30 'o 'Okatopa 'o e 1838, ko ha 'aho ia 'e tolu mei hono fakahā 'o e tu'utu'uni ko 'eni ke faka'auhá, na'e fakahoko ai 'e ha kau tangata 'e toko 200 hano 'ohofi fakafokifā 'o ha 'apitanga 'o e Kāingalotú 'i Hani Mila he ve'e Anovai Solá (Shoal Lake) 'i Kalatiuelo. 'I he pōto'i kākā 'a e kau tangatá ni, na'a nau ui 'a e kakai tangata na'a nau kumi mo'uí ke nau lele 'o hū ki ha fale

tuki'anga ukamea. Na'á nau toki tu'u 'o takatakai'i 'a e falé 'o fana tavale ki loto kae 'oua kuo nau pehē kuo nau mate kotoa. Na'e fana'i si'a ni'ihi 'i he'enua feinga ke holá, ka 'i hono fakakātoá, na'e fakapoongi heni ha kau tangata 'e toko 17 mo ha fānau tangata, pea lave ha toko 15.

Hili 'a e fakapō ko 'ení, na'e 'alu atu leva 'a 'Āmanitā Sāmita ki he fale tuki'anga ukameá, 'o ne 'ilo ai hono husepāniti ko Uāleni, mo hono foha ko Sātiusí (Sardius) kuó na mate. Ka 'i he lolotonga 'o e me'a fakamamahí ni na'á ne mātu'aki fiefia ke ma'u hake ha taha 'o 'ene fānau tangatá, ko 'Alamā, 'oku kei mo'ui pē ka 'oku lavea lahi. Na'e lavea hono hui kongalotó 'i hano fana'i 'aki ha me'afana. Pea koe'uhí ko e mei 'osi kotoa 'a e kau tangatá he mate mo e kafó, na'e tū'ulutui ai 'a 'Āmanitā 'o ne tautapa ki he 'Eikí ke ma'u ha tokoni:

“A 'eku Tamai 'i Hēvani, 'oku ou tautapa atu, pe ko e hā te u fai? 'Oku ke 'afio mai ki he'eku tamá kuo lavea mo ke 'afio'i 'a 'eku ta'e potó. 'A 'eku Tamai Hēvani fakahinohino'i mu'a au 'i he me'a ke u fai!” Na'á ne pehē na'e “fakahinohino'i ia 'e ha le'o,” 'o fakahinohino'i ia ke ne ngaohi ha lahe mei ha efuefu 'o fufulu'aki e mata'i kafó. Peá ne toki teuteu foki ha faito'o mei he lau 'o e 'Ēlimí 'o fakafonu ki he loto mata'i kafó. 'I he 'aho hono hokó na'á ne lilingi ai ha fo'i hina me'a fakanamulelei ki he mata'i kafó.

Na'e lea ange ai 'a 'Āmanitā ki he'ene tamá, “‘Alamā, ko 'eku tama, . . . 'okú ke tui na'e ngaohi 'e he 'Eikí ho hui kongalotó?’

“‘Io, 'e fa'ē.’

“Sai, 'e lava 'e he 'Eikí 'o fakatupu ha me'a ke fetongi'aki ho hui kongalotó, 'ikai 'okú ke tui te ne lava ia, 'Alamā?’

Na'e fehu'i ange leva 'e he ki'i tamasi'í, “‘Fine'eiki, 'okú ke pehē 'e lava 'e he 'Eikí?’

Na'á ku tali ange, “‘Io, si'eku tama, he kuó ne 'osi fakahā mai ia kia au 'i ha me'a-hā mai.’

“Na'á ku fakafó'ohifo lelei leva ia, mo pehē ange: 'Tokoto lelei peheni pea 'oua na'á ke toe ngaue, pea 'e ngaohi mo'ou 'e he 'Eikí ha hui kongaloto fo'ou.’

“Ko ia na'e fo'ohifo ai 'a 'Alamā 'i ha uike 'e nima, kae 'oua kuo sai lelei—'o tupu ha hui fo'ou 'i he konga ko ia 'o hono hokotanga'angá.”²⁰

Na'e fatongia'aki 'e 'Āmanitā mo ha ni'ihi hono fakahoko e ngāue ta'e fe'unga ko ia ko hono fakapapau'i kuo telio honau ngaahi 'ofa'angá. Ko ha kau tangata toko si'i pē ne nau kei lava 'o fai ha ngāue, 'o kau ai 'a e tokoua 'o Pilikihami 'Tongi ko Siosefa 'Tongi. Pea tu'unga 'i he'enau manavasi'i na'a toe foki mai 'a e kau fakatangá, na'e 'ikai toe fakamoleki ha taimi ke keli ha ngaahi fa'itoka. Ka na'a nau laku pē 'a e ngaahi sinó ki ha vaitupu kuo mate, 'o hoko ia ko hanau tanu'anga. Na'e tokoni 'a Siosefa 'Tongi ki hono fata atu 'a e sino 'o Sātiusi ka na'á ne pehē “na'e 'ikai ke ne lava 'o lī 'a e sino 'o e ki'i tamasi'í ni ki ha fa'ahinga fa'itoka pehē.” He kuó ne fa'a va'inga mo e “ki'i tamasi'í lelei ni” 'i he'enau fononga ki Mīsuli, pea ko e natula 'o e Siosefa na'e “mātu'aki angalelei” pea he 'ikai ke ne lava 'o fakahoko 'eni. Na'e kofukofu'i 'e 'Āmanitā 'a Sātiusi 'i ha tupenu, pea 'i he 'aho hono hokó, na'á ne hanga ai mo ha'ane tama tangata 'e taha ko Uiliati, 'o tuku hifo 'a e sinó ni ki he loto vaí. Na'e hua'i hifo leva ha kekekele mo ha mohuku 'i 'olunga ke tanu'aki 'a e me'a fakalilifú ni.²¹

I 'Ātama 'Onitai Amanai, na'e fakahaofi ai 'a e toko taha ta'u 20 ko 'eni ko Penisimani F. Sionisoni mei he nima 'o e kau Mīsuli ne nau fakapapau ke fana'í iá. Na'e 'osi puke pōpula 'a Penisimani 'o le'ohi 'i ha 'aho 'e valu 'i ha feitu'u momoko kae ofi pē ki ha mataafi. Pea 'i he lolotonga 'o ha'ane hekeheka 'i ha kupu'i 'akau, na'e ha'u ha “tangata fakamamahi” kiate ia mo ha me'afana 'o ne pehē ange, “Teke faka'ikai'i 'a e tui faka-Māmongá he taimí ni, pe te u fana'í koe.” Na'e 'ikai tali 'eni 'e Penisimani, pea fakahanga atu leva 'e he tangatá ni 'a e ngutu 'o e me'afaná 'o ne kamosi. Ka na'e 'ikai pā ia. Na'e lea ta'e fe'unga lo lahi 'a e tangatá ni mo ne pehē kuó ne “ngāue'aki 'a e me'afaná ni 'i ha ta'u 'e 20 pea kuo te'eki ke ta'e pā.” Na'á ne toe vakai'í 'a e me'a fakama'u 'o e me'a kamosi, pea fafa'o mo e mahafú pea faka'ata ki ai mo kamosi—ka na'e 'ikai pā.

Na'e tu'ou tolu 'ene fai 'a e me'a tatau pē, ka na'e ola tatau pē. Na'e pehē ange ai 'e ha tangata na'e tu'u pē 'o ofi ki ai "Toe ngaahi fakalelei pē ho'o me'afaná" pea te ke "lava ke tāmāte'i 'a e toko taha ná." Ko ia na'e toe ngaahi 'e he tokotaha teu fakapoó ni 'ene me'afaná, ko hono tu'ou faá ia, mo ne fakamahafu fo'ou. Ka na'e pehē 'e Penisimani, "I he taimi ko 'ení na'e pahū 'a e me'afaná 'o ne mate ai he feitu'u pē ko iá." Na'e ongona ai ha lea 'a ha taha 'o e kau Mīsulí 'i he'ene pehē, "Mahalo 'oku sai ke 'oua na'a fai ha feinga ke toe fakapoongi 'a e tangatá na."²²

Ko e Tukupōpula 'o e Palōfitá

Hili ha taimi nounou mei he fakapō 'i Hauni Milá, na'e takipōpula 'a e Palōfitá mo ha ní'ihí 'o e kau Takí 'e he kau sōtia 'o e vahefonuá. Na'e fakahoko ai ha hopo fakakautau pea tu'utu'uni ai ke fana'i 'a e Palōfitá mo hono kaungā tangatá he pongipongi hono hokó 'i he feitu'u fakataha'anga 'i Hihifo Mama'ó. Ka neongo ia, na'e fakafisi 'a Kēnolo 'Ālekisānita W. Tonifeni, 'a ē ne ha'u mo e kau sōtiá ke ne fakahoko 'a e faná ni, 'o ne lau 'a e tu'utu'uní ni ko ha "fakapō ta'e faka'atu'i." Na'á ne fakatokanga ai ki he Seniale na'e taki he kau sōtiá kapau te ne fakahoko 'ene feinga ke fakapoongi 'a e kau tangatá ni, "Te u tukuaki'i koe 'i ha fakamaau'anga 'i he māmaní, pea ke tokoní'i au 'e he 'Otuá."²³

Na'e mu'aki 'ave 'a e Palōfitá mo ha ní'ihí ki Tau'atāina, pea hoko atu ai ki Lisimoni 'i he Vahefonua Leí, 'o tuku pōpula ai kinautolu 'o fakatatali ke nau hopo. Ko e taha 'o kinautolu ne 'i ai mo e Palōfitá ko Pa'ale P. Palati. Na'á ne fakamatala ai kau ki ha efiafi na'e fakakina'i kinautolu 'e he kau le'ó 'aki ha'anau pōlepole 'i he'enu ngaahi tohotoho mo e fakapō pea mo e kaiha'a ne nau fai ki he Kāingalotu 'o e Siasí. Na'á ne 'ilo'i ne kei 'ā pē 'a e Palōfitá 'i hono tafa'akí pea ne tohi 'o pehē na'e fakafokifā pē 'a e tu'u hake 'a Siosefa 'o ne valokí'i 'a e kau le'ó 'i he mālohi lahi:

“FAKALONGOLONGO, kakai fulikivanu 'o e vanu fakalilifú. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí 'oku ou valokí'i kimoutolu, mo fekau ke mou fakalongolongo; he 'ikai ke u kātaki'i ke u mo'ui 'i ha toe

*Lolotonga hono tukupōpula 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmítá 'i
he fale fakapōpula 'o Lipatíí, ná'á ne tautapa ai ki he 'Eikí
tu'unga he faingata'a'ia 'a e Kāingalotú, 'o ne ma'u 'a e fakahinohino
fakalangi mo e fakafiēmālie ko ia 'oku hiki 'i he vahe 121 mo e 122, pea
mo e 123 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.*

miniti 'e taha 'o fanongo ki ha fa'ahinga lea pehē. Ta'ofi e talanoa ko iá pe ko ha'amou mate pe ko au 'i he MÖMĒNITÍ NI PĒ!'

“Na'e ta'ofi ai 'ene leá. Ka ne tu'u hangatonu mo fakangeingea. Na'e sēini'i ia, mo 'ikai ha'ane me'atau; ka na'e fotu nonga mo ta'e ue'ia pea hā fakangeingea hangē ha 'āngeló, 'o ne sio fakahangatonu ki he hoholo hifo 'a e kau le'ó, mo tukumāmalie hifo 'enau me'afaná mo lī ki he kekelelé; pea mapelu honau tuí, 'o fakamoulu hifo he tulikí, 'o nau kole fakamolemole, pea nau nofo fakalongolongo ai pē 'o a'u ki hono fetongi 'o e kau le'ó.”

Na'e toki pehē ki mui 'e Pa'ale P. Palati, “Kuó u feinga ke u fakakaukau ki ha ngaahi tu'i, 'i ha ngaahi ha'ofanga faka'eieiki,

mo hanau ngaahi taloni mo hanau kalauni; kae 'uma'ā ha kau 'emipola kuo nau fakatahataha ke alea'i ha kaha'u 'o ha ngaahi pule'anga; ka kuo te'eki ke u mamata 'i ha ngeia pe fōtunga 'eiki tu'o taha 'o hangē ko ia ne tu'u kuo ha'i sēini, 'i he tu'uapō ko iá, he loki ki lalo 'i he kolo Mīsulí."²⁴

'I he 'osi 'a e hopo fakamāú, na'e 'oatu 'a Siosefa mo Hailame Sāmita, Sitenei Likitoni, Laimeni Uaiti, Kēlepi Polotuini (Caleb Baldwin), mo 'Ālekišānita Mekilae ki he fale pōpula Lipatí 'i he Vahefonua Keleí, 'o na'u a'u ki ai he 'aho 1 'o Tīsema 1838. Na'e fakamatala'i 'e he Palōfitá 'a e anga 'enau nofó: "Na'e le'ohi malu kimautolu, 'i he 'aho mo e pō, 'i ha fale pōpula na'e lōua 'a e holisí mo e matapaá, 'o ta'ofi ai 'emau tau'atāina mei homau konisēnisí, pea na'e ta'e fe'unga 'emau me'akaí. . . . Na'e fakamālohi'i kimautolu ke mau mohe 'i ha mohuku he falikí, pea hala mo ha sipi kafu fe'unga ke mau māfana ai. . . . Na'e toutou fakahā mai 'e he kau fakamāú kia kimautolu mei he taimi ki he taimi 'oku nau 'ilo'i 'emau tonuhiá pea 'oku totonu ke fakatau'atāina'i kimautolu, ka na'e 'ikai ke nau teitei fakahoko 'a e laó kia kimautolu, tu'unga he'enau ilifia ki he kau fakatangá."²⁵

Ko e Fononga ki 'Ilinoí

'I he kei tuku pōpula 'o e Palōfitá, kuo kolosi atu ha Kāingalotu ne laka hake 'i he toko 8,000, mei he hahake 'o Mīsulí ke hao mei he tu'utu'uni ke faka'auha kinautolú. Na'e fakamālohi'i ke nau mavahe 'i he lotolotonga 'o e fa'ahita'u momokó, pea neongo na'e tataki kinautolu 'e Pilikihami 'Iongi, ko e palesitenei 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, mo fai 'a e tokoni kotoa pē ne ala fakahokó, ka na'a nau faingata'a'ia lahi. Ko e taha 'o e ngaahi fāmili ne kumi hūfangá ko e fāmili 'o Sione Hema (John Hammer). Na'e fakamatala'i 'e Sione 'a e tu'unga faingata'a'ia ni 'o pehē:

"'Oku ou manatu ko ā ki he ngaahi faingata'a'ia mo e anga fakamamahi mai 'i he ngaahi 'aho ko iá. . . . Na'e taha pē 'a e sāliote 'a homau kī'i fāmili, mo ha hoosi 'e taha na'e kui, ko hono kotoa ia ne mau ma'ú, pea na'e pau ke fetuku 'e he hoosi kuí ni

'emau 'ū me'á ki he Siteiti 'o 'Ilinoi. Na'a mau fakafetongi ai 'emau salioté mo ha tangata na'e ua 'ene hōsī, ki ha ki'i hoosi te ne lava 'o toho ha ki'i sāliote 'oku ma'ama'a angé, pea na'e fakatou lelei 'eni ki he ongo tafa'akí fakatou'osi. Na'a mau fa'oaki leva ki he ki'i sāliote sí'isi'í ni homau valá, mohengá, mahoa'a koane mo ha fanga ki'i me'akai ne mau lava ke ma'ú, pea mau kamata leva ke fononga lalo atu 'i he momokó mo e 'aisí, ke mau mo he mo kai he kauhalá, pea 'i he malumalu 'o e lalo langí. Ka na'e lelei ange 'a e momoko 'o e hahau 'o e po'ulí mo e ongo vevela 'o e matangí 'i he ngaahi angakovi 'o e tangatá ne mau fehokaki mei aí. . . . Na'e meimei tatau pē homau fāmīlī mo ha ni'ihi kehe, 'o meimei ke fononga ta'e sū pē, pea ne 'i ai ha ni'ihi na'e pau ke lalava'aki honau va'é ha tupenu ke malu'i mei hono ma'u 'e he momokó mo e ngaahi tapa māsila 'o e 'aisi he kekelelé. Na'e 'ikai ko e malu'i lelei tahá 'eni, pea na'e fa'a 'ilonga ai homau halá he kekelelé tu'unga 'i he totó. Ko 'eku fine'eikí pē mo hoku tuofefiné 'i homau fāmīlī ne na ma'u ha sū, ka ne a'u 'o meimei ta'e 'aonga ki mu'a pea mau toki a'u ki he kauvai 'o 'Ilinoi."²⁶

Na'e pau ke nofo ta'e tokonia ai 'a e Palōfitá 'i he fale fakapōpulá 'i hono kapusi ko ia hono kakaí mei he Vahefonuá. Ko e mamahi 'o hono lotó 'oku hā pea malava ke fakafuofua 'i ia mei he'ene tautapa ki he 'Eikí, 'a ē 'oku lekooti 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 121:

"E 'Otuá, 'okú ke 'i fē? Pea 'oku 'i fē 'a e fale 'oku 'ufi'ufi 'a ho fufū'angá?

"E fēfē hono fuoloa 'o e ta'ofi ho to'ukupú, pea 'afio ho fofongá, 'io, 'a ho fofonga ma'á, mei he ngaahi langi ta'engatá ki he ngaohikovia 'a ho kakaí pea mo ho'o kau tamaio'eikí, pea hū ki ho fofongá 'a 'enau ngaahi tangi?" (T&F 121:1-2).

Na'e tali ia 'e he 'Eikí 'aki 'a e ngaahi lea fakafiemālié ni: "'E hoku foha, ke 'i ho lotó 'a e melinó; 'e ki'i fuofuoloa sí'i pē 'a ho'o faingata'a'ia pea mo ho'o ngaahi mamahí;

"Pea 'e toki hākeaki'i koe 'e he 'Otuá 'i 'olunga 'o kapau te ke kātaki'i ia 'o lelei; pea ke ikuna'i 'a ho ngaahi fili kotoa pē.

“Oku piki kiate koe ‘a ho ngaahi kaume‘á, pea te nau toe fetapa kiate koe ‘i he loto māfana pea mo e nima fakakaume‘a” (T&F 121:7–9T).

Na‘e fakahoko mo‘oni e folofola ‘a e ‘Eikí ‘i ‘Epeleli ‘o e 1839. Hili ha māhina ‘e ono honau tuku pōpula ta‘e fakalaó, na‘e liliu leva honau tuku‘angá ‘o fuofua ‘ave ki Kaleitini ‘i he Vahefonua Teivisi ‘i Mīsuli, pea toki hoko atu ai ki Kolomupia ‘i he Vahefonua Pūnī (Boone County). Neongo ia, Na‘e ‘osi tu‘utu‘uni ki he sela ko Viliami Mōkaní (Sheriff William Morgan) ke “‘oua na‘a teitei ‘ave [kinautolu] ki he Vahefonua Pūnī.” He na‘e ‘osi fakakaukau ha taha pe ko hanau tokolahi ‘oku mā‘olungá, ke fakafaingofua‘i ke nau hola, mahalo koe‘uhí ke mole atu ai e fakamā hono taki mai kinautolu ke fakamāu‘i ta‘e ‘i ai ha fa‘ahinga fakamo‘oni ke nau ala mo‘ua ai. Ne ‘oange ai ha faingamālie kia kinautolu ne tuku pōpula ke nau fakatau ha ongo hoosi pea hola mei honau kau le‘ó. Na‘e pehē ‘e Hailame Sāmīta, “Na‘e liliu heni e taumu‘a ‘o ‘emau fonongá ki he Siteiti ko ‘Ilinoi, pea hili pē mei ai ha ‘aho ‘e hiva pe hongofulu nai ne mau tū‘uta lelei atu ki Kuinisi ‘i he Vahefonua ‘Ātamá ‘o mau fe‘iloaki ai mo homau ngaahi fāmīlī kuo nau ‘i ha tu‘unga masiva, ka na‘a nau kei mo‘ui lelei pē.”²⁷ Na‘e talitali lelei kinautolu heni ‘i he loto māfana mo ha nima ‘ofa.”

Na‘e fakamatala‘i ‘e Uilifooti Uatalafi ‘enau fe‘iloaki ko ‘eni mo e Palōfitá ‘o pehē: “Na‘á ku toe ma‘u ‘a e faingamālie fiefia ko ia ke puke ‘a e nima ‘o Siosefá. . . . Na‘á ne fakafe‘iloaki mai kia kinautolu ‘i he fiefia lahi. . . . Na‘á ne lea tau‘atāina pē, mo fakafaingofua, pea fakamaheni ‘o hangē ko ia ‘i mu‘á, pea ne mau fiefia lahi ai. He ‘ikai ha tangata ia ‘e lava ‘o mahino ki ai ‘a e fa‘ahinga ongo fiefia na‘e hoko ‘i he fa‘ahinga fakataha pehení, tukukehe pē ha taha kuó ne faingata‘a‘ia ma‘á e ongoongoleléi.”²⁸ Na‘e fakahaofi ‘e he ‘Eikí ‘a ‘ene Palōfitá fakataha mo e Siasí ‘i ha founga fakafo. Na‘e kamata heni ke tānaki ‘a e ‘Isileli ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ‘i ha fonua fo‘ou mo ha ngaahi faingamālie fo‘ou kae ‘uma‘ā mo ha ngaahi fuakava na‘e toka mei mu‘a kia kinautolu.

Ko e Feilaulau mo e Ngaahi Tāpuaki ‘i Nāvuú

Ko e Kāingalotu ko ia na’e fononga ki ‘Ilinoi na’e talitali fiefia kinautolu ‘e he Kāingalotu ‘ofa ‘i he kolo Kuinisií. Pea hili e foki mai ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mei hono tukupōpula ia ‘i he fale fakapōpula Lipatí, na’e fononga fakatokelau leva ‘a e Kāingalotú ‘o fou hake he Vaitafe Misisipí, ‘i ha maile ‘e 35 nai. Na’á nau fakatafe ‘a e ngaahi feitu’u ano ‘i aí pea nau kamata ke langa ‘a e kolo ko Nāvuú ‘o ofi ki ha ngaofe he vaitafé. Na’e ‘ikai hano taimi kuo hoko ‘a e koló ni ‘o femo’uekina he ngaahi ‘ekitiviti mo e ngaahi fefakatau’akí, ‘i he ‘autō mai ki ai ‘a e Kāingalotú mei he ngaahi feitu’u kehekehe ‘o e ‘Iunaiteti Siteití, mo Kānata, pea mo ‘Ingilani. ‘I ha ta’u pē ‘e fā, kuo hoko ‘a Nāvū ko e taha ‘o e ngaahi kolo lahi taha ‘i ‘Ilinoi.

Na’e meimei ke nofo melino pē ‘a e Kāingalotu ‘o e Siasí, ‘o ongo’i malu ‘i he fo’i mo’oni ko ia ‘oku ‘a’eva mo ngāue ‘i honau lotolotonga. Na’e mavahe atu ha kau faifekau ‘e laungeau ne ui ‘e he Palōfitá mei Nāvū ke nau malanga’i ‘a e ongoongolelé. Na’e langa ha tempale mo ma’u ai e ngaahi ‘enitaumeni ‘o e tempalé. Na’e fokotu’u mo ha ngaahi uooti foki, pea ko hono fuofua fakahokó ia, fokotu’u mo ha ngaahi siteiki, kae ‘uma’ā ‘a e houalotu ‘a e Fine’ofá, pulusi mo e Tohi ‘a ‘Ēpalahamé, pea ma’u mo ha ngaahi fakahā lahi. Na’e laka hake ‘i he ta’u ‘e onó ‘a hono fakahaa’i ‘e he Kāingalotú ha tu’unga mā’olunga ‘o e uouangatahá, mo e tuí, pea mo e fiefiá ‘i he faka’au ke hoko honau koló ko ha takimaama ‘i he nimamea’á mo e mo’oni.

Ko e Ngaahi Feilaulau ‘a e Kau Faifekau ‘o Nāvuú

‘I he kamata ke langa ‘e he Kāingalotú honau ngaahi ‘apí mo tō ngoué, na’e kamata ke puke hanau tokolahi ‘i he mofí, pea mo ha

Na'e langa 'e he Kāingalotú 'a e kolo faka'ofu'ofa ko Nāvuú 'i he ve'e kauvai 'o e Vaitafe Misisipí. Na'e tu'u 'a e Temipale Nāvuú 'o hanga hifo pē ki he koló.

ngaahi mahaki pipihi kehe ne kau ki ai 'a e mofí mo e fakamokosiá. Na'e kau he puké ha toko lahi 'o e kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá pea mo Siosefa Sāmita foki. 'I he 'aho 22 'o Siulai 'o e 1839, na'e tu'u ai 'a e Palōfitá mei hono mohenga ne puke aí 'i he tō kiate ia 'a e mālohi 'o e 'Otuá. Na'á ne faka'aonga'i 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, 'o ne fakamo'ui ai ia pea mo e kau mahaki 'i hono falé, pea fekau'ui mo kinautolu ne nofo tēniti ofi ki hono falé ke nau tu'u pea mo'ui. Na'e fakamo'ui heni ha kakai tokolahi. Pea hiki ai 'a e Palōfitá mei he tēniti ki he tēniti pea mei he fale ki fale, 'o tāpuaki'i 'a e taha kotoa pē. Ko e taha ia 'o e ngaahi 'aho ma'ongo'onga 'o e tuí pea mo e fakamo'ui mahaki 'i he hisitōlia 'o e Siasí.

'I he lolotonga 'o e vaha'a taimi ko 'ení, na'e ui ai 'e he Palōfitá 'a e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ke nau folau ki 'Ingilani 'o ngāue fakafaifekau. Na'e fekau'ui 'a 'Eletā 'Oasoni Haiti, 'a ia ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, ke ne folau ki Selūsalema 'o tāpuaki'i 'a Pālesitaine ki hono tānaki 'o e Kau Siú mo e fānau kehe 'a 'Ēpalahamé. Na'e 'oatu foki mo e kau faifekau' ke nau malanga'i 'a e ongoongolelé 'i he 'Iunaiteti Siteití pea mo e fakahahake 'o Kānatá, pea ma'u foki 'e 'Atisoni Palati (Addison Pratt) mo ha ni'ihi kehe ha ui ke nau ō ki he ngaahi 'otumotu 'o e Pasifikí.

Na'e fai 'e he kau tangatá ni ha ngaahi feilaulau lahi 'i he'enu mavahe mei honau ngaahi 'apí mo honau ngaahi fāmilí ke talangofua ki hono ui kinautolu ke nau ngāue ma'á e 'Eikí. Ko e tokolahi 'o e kau mēmipa 'o e Toko Hongofulu Mā Uá na'a nau puke he mofí 'i he'enu teuaki mavahe ko 'eni ki 'Ingilaní. Na'e mavahe puke pē 'a Uilifooti Utalafi, mei hono uaifi ko Fipéé (Phoebe), 'o 'ikai meimei 'i ai ha me'akai fe'unga mo ha ngaahi me'a ke fakalato'aki 'ene ngaahi fiema'u 'o e mo'uí. Na'e puke lahi 'aupito 'a Siasí A. Sāmita (George A. Smith), ko e 'Aposetolo kei si'i tahá ia, pea na'e pau ke fata pē ia ki he funga salioté. Na'e fehu'i ai 'e ha taha ki he tangata angi salioté 'i he'ene mamata ki he me'á ni, pe 'oku 'ikai ko ha'anau to'o 'eni ha tangata mei he fa'itoká. Ko Pa'ale P. Palati toko taha pē na'á ne 'ave hono uaifí mo

'ene fānaú, ka ko hono tokoua ko 'Oasoni Palatí pea mo Sione Teilá na'e 'ikai ke na puke 'i he taimi ne na mavahe ai mei Nāvuú. Neongo ne toki puke lahi ki mui ange 'a 'Eletā Teila 'o ne meimei mate 'i he taimi ne nau fononga ai ki Niu 'Ioaké.

Na'e mātu'aki puke lahi 'a Pilikihami 'Tongi 'o 'ikai ke ne lava 'o luelue neongo hono tokoni'i iá. Pea na'e 'ikai ke pehē ne toe sai ange 'a e tu'unga ne 'i ai hono hoa ko Hiipa J. Kimipoló. Na'e fakatou puke mo hona ongo uaiifí pea mo hona ongo fāmílí. Pea 'i he taimi ne a'u ai e ongo 'Aposetoló ni ki he tumu'aki 'o e ki'i tafungofunga ne ofi mai ki honau 'apí, na'á na fakatou tākoto pē he loto salioté, 'o na ongo'i 'a e 'ikai ke na meimei malava ke tukuange hona fāmílí 'i ha fa'ahinga tu'unga faka'ofa pehē. Na'e fokotu'u ange leva 'e Hiipa, ke na feinga mu'a 'o tu'u, pea ta'alo'aki hona tataá, mo na kaila tu'o tolu, "Tuē, tuē, ki 'Isileli." Na'e ma'u 'e hona ongo uaiifí, 'e Mele 'Ana (Mary Ann) mo Vilate (Vilate) ha mālohi fe'unga ke na tu'u 'o falala mai ki he matapaá mo kaila mai, "Mo 'alu ā, pea ke tāpuekina kimoua 'e he 'Otuá." Na'e foki leva 'a e ongo tangatá ni ki hona tokoto'anga he salioté mo e loto fiefia pea mo fiemālie 'i he'ena mamata ki hona ongo uaiifí kuó na tu'u 'o 'ikai ke na kei puke pē 'i hona mohengá.

Ko e ngaahi fāmili ne nofó, ne nau fakahaa'i 'a 'enau tuí 'i he'enu feilaulau ke tokoni'i kinautolu ne nau tali ke ngāue fakafaifekau. 'I hono ui 'a 'Atisoni Palati ke ngāue fakafaifekau ki he 'Otumotu Hauai'i, na'e fakamatala'i 'e hono uaiifi ko Lu'isa Paane Palatí (Louisa Barnes Pratt), 'o pehē: "Na'e fiema'u ke ako mo 'i ai si'a vala 'o 'eku fānaú 'e toko fā, ka ne 'ikai ha pa'anga 'e toe 'iate au. . . . Na'e vaivai hoku lotó 'i he'ene kamatá, ka na'á ku fakapapau te u falala ki he 'Eikí, mo tu'u ta'e ue'ia 'i he ngaahi faingata'a 'o e mo'uí, pea fiefia 'i hono lau 'oku taau hoku husepānití ke ne malanga'i 'a e ongoongoleléi."

Na'e ō 'a Lu'isa mo si'ene fānaú ki he taulangá ke fakaheheka si'ono husepāniti pea mo e tamai 'o honau ki'i fāmílí. Pea 'i he'enu foki ki 'apí, ne fakamatala ai 'e Lu'isa 'o pehē "na'e mamahi lahi honau lotó. Na'e 'ikai fuoloa kuo pā mo 'u'ulu ha mana. Na'e 'i ai si'a fāmili 'i he kauhala 'e tahá, ne tutulu honau

falé; ne nau sí'i masiva mo tuēnoa. Na'a nau omi 'i he taimi ko 'ení ke kumi hūfanga 'i he matangi mālohí ni. Na'a mau fakamālō ke mamata ki sí'enau hū maí; he na'a nau talanoa 'o mau hanganoa ai, mo hiva ha ngaahi himi, pea lotu foki mo e tamaí ma'a kimautilu, pea nau nofo ai 'o a'u ki he'ene 'osi 'a e matangi ni."¹

Na'e 'ikai fuoloa 'a e mavahe 'a 'Atisoní, kuo puke hono 'ofefine sí'isi'í 'i he simolo pōkisi. Na'e pipihi 'aupito 'a e mahakí ni 'o fakatu'utāmaki ai ki ha taha ma'u lakanga fakataula'eikí ke hū mai ki he 'apí 'o e fāmili Palatí, pea ne sí'i lotu ai pē 'e Lu'isa 'i he'ene tuí 'o ne "kapusi 'a e mofí." Na'e ha ha ngaahi fo'i mohomoho 'e hongofulu mā taha 'i he sino 'o 'ene tamá, ka na'e 'ikai toe lahi ange ai. 'I ha ngaahi 'aho sí'i pē kuo matafi atu 'a e mofí. Pea ne tohi ai 'e Lu'isa, "Na'á ku faka'ali'ali 'a e ki'i ta'ahiné ni ki ha taha ne maheni mo e fa'ahinga mahakí ni; pea ne pehē ko e mahakí ia; ka kuó u ikuna'i ia 'aki 'eku tuí."²

Ko e kau faifekau ko ia ne nau feilaulau pehē 'o mavahe mei Nāvuú, ne nau fakaului mai ha lauiafe ki he Siasí. Ko e tokolahi 'o kinautilu ne uluí, ne nau toe fakahaa'i ha tui mo ha loto-to'a lahi. Na'e nofo pē 'a Mele 'Ana Uesitoni (Mary Ann Weston) 'i 'Ingilani, fakataha mo e fāmili Uiliami Senikini (William Jenkins) 'i he'ene lolotonga ako he tuituí. Na'e ului 'a Misa Senikini ki he ongoongolelei, pea fononga ange 'a Uilifooti Utalafi ke 'a'ahi ange ki ai 'i honau 'apí. Ka ko Mele 'Ana pē na'e 'i he 'apí he taimi ko 'ení. Ko ia ne tangutu ai 'a Uilifooti he ve'e tofunangá 'o ne hiva, "Te u manavahē nai ki he tangata vaivaí, ka 'oku ta'ofi au 'e he Laumālié." Na'e mamata pē 'a Mele 'Ana ki he'ene hivá pea 'okú ne manatu'i na'e "hā ngali nonga mo fiefia, pea u fakakaukau ai 'oku pau pē ko ha tangata lelei ia, pea 'oku pau pē 'oku mo'oni mo e ongoongolelei 'okú ne malanga'í."³

Tu'unga 'i he'ene feohi mo e Kāingalotu 'o e Siasí, na'e 'ikai hano taimi kuo ului 'o papitaiso 'a Mele 'Ena—koe toko taha pē ia 'i hono fāmili kuó ne tali 'a e pōpoaki 'o e ongoongolelei kuo fakafoki maí. Na'á ne mali mo ha mēmipa pē 'o e Siasí, ka na'e mālōlō pē ia 'i ha hili pē ha māhina 'e fā, makatu'unga mei ha ngaahi tā na'e fai ki hono sinó 'e ne kau fakatanga na'a nau

fakakaukau ke nau veteki ha fakataha'anga 'a e Siasí. Na'e sí'i folau toko taha ai pē 'i ha vaka ne fonu ai e Kāingalotu 'o e Siasí 'i he'enua folau mai ki Nāvuú, pea mavahe ai mei hono 'apí mo hono ngaahi kaungā-me'á, kae 'uma'ā 'a 'ene ongo-mātu'a ne 'ikai tuí. Na'e 'ikai ai pē ke ne toe fe'iloaki mo hono fāmili.

Tu'unga 'i he'ene loto-to'a mo 'ene loto'akí, hano tǎpuekina sí'a mo'ui 'a ha kakai tokolahi. Na'e mali ki mui mo Pita Mōkani (Peter Maughan), ko ha tangata ne 'osi mate hono malí, 'o na nofo 'i he Tele'a Kesí (Cache Valley) 'i he fakatokelau 'o 'Iutaá. Na'á ne ohi hake ai ha fāmili lelei, mo tui faivelenga, 'a ia na'a nau fakatou fakalāngilangi' 'a e Siasí pea mo hono hingoá.

Ko e Ngaahi Tohi Tapu 'a e Siasí

'I he lolotonga ko ia 'o e vaha'a taimi 'o 'enua 'i Nāvuú, na'e pulusi ai ha ní'ihí 'o e ngaahi tohi ne hiki 'o nau hoko ki mui ange ko e Mata'i Tofe Mahu'ingá. 'Oku 'i he tohi ní 'a e tohi 'a Mōsesé, tohi 'a 'Ēpalahamé, konga mei he Fakamo'oni 'a Mātiú, pea mo ha konga mei he Hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá, kae 'uma'ā 'a e Ngaahi Tefito 'o e Tuí. Ko e ngaahi me'á ni ne hiki pe liliu ia 'e Siosefa Sāmita 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e 'Eikí.

Kuo ma'u 'eni 'e he Kāingalotú 'a e folofola 'a e 'e hoko ko e Ngaahi Tohi Tapu 'a e Siasí: 'a e Tohi Tapu Kātoá, Tohi 'a Molomoná, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, pea mo e Mata'itofe Mahu'ingá. Ko e ngaahi tohi ní 'oku mātu'aki mahu'inga mo'oni ia ki he fānau 'a e 'Otuá, he 'oku nau ako'i 'a e ngaahi tefito'imo'oni mahu'inga 'o e ongoongoleleí mo 'omi kinautolu 'oku fekumi fakamātoato ke 'ilo ki 'Otuá koe Tamaí mo hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí. Kuo 'osi tǎnaki atu foki mo ha ngaahi fakahā kehe ki he ngaahi folofola 'i he ngaahi 'aho ki mui ní 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e 'Otuá ki he'ene kau palōfitá.

Ko e Temipale Nāvuú

Na'e hili pē ha māhina 'e 15 mei hono langa 'o Nāvuú, pea fakahā leva 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí 'i he'enua talangofuá, kuo hokosia 'a e kuonga, "ke langa ai ha fale 'o e lotu, ko ha fale 'o

e maau, ko ha fale 'o e hū, 'o hotau 'Otuá, 'a ia 'e lava ke fakahoko ai 'a e ngaahi ouau te nau loto ki Hono finangaló.⁴ Neongo 'enau masiva mo faingata'a'ia he feinga ke tauhi honau ngaahi fāmílí, ka na'e talangofua 'a e Kāingalotu 'o e Siasí ki honau kau takí pea kamata ke foaki honau taimí mo e me'a ne nau ma'ú ki hono langa ha tempale. Na'e laka hake 'i ha kau tangata 'e toko 1,000 ne nau foaki ha 'aho 'e taha 'i he 'aho kotoa pē 'e hongofulu, ke nau ngāue ai. Na'e ofo 'a Lu'isa Teka (Louisa Decker), he na'e kei si'i pē, 'i hono fakatau 'e he'ene fa'éé 'a 'ene 'ū peleti ngaohi kai mahu'ingá pea mo ha monomono faka'ofó'ofa 'o foaki ia ko 'ene tokoni ki he tempalé.⁵ Na'e foaki 'e ha ní'ihí kehe 'o e Siasí ha fanga hoosi, ngaahi saliate, fangapulu, kakano'i puaka pea mo ha kēleni ke tokoni ki hono langa 'o e tempalé. Na'e kole foki ki he kau fefine 'o Nāvuú ke nau tokoni 'i he'enau ki'i pa'anga ne ma'ú 'o foaki ki he sino'i pa'anga langa 'o e tempalé.

Na'e 'ikai ha kihí'i sēniti 'a Kalolaine Patilā (Caroline Butler) ke foaki, ka na'á ne loto mo'oni ke ne foaki ha fa'ahinga me'a. Pea 'i he lolotonga 'o ha'ane fononga 'i he'ene salioté 'i he loto koló, 'i ha 'aho 'e taha, na'á ne fakatokanga'i ha ongo pulufalō kuó na mate. Na'e fakafokifā 'ene fakatokanga'i 'a e me'a'ofa ko ia ki he tempalé. Na'á ne hanga mo 'ene fānaú 'o fusi 'a e fulufulu loloa mei he tu'a kia 'o e ongo pulufaloó 'o 'ave ki honau 'apí. Na'a nau fufulu mo helu ia ke matala pea takatakai ia 'o hangē ha filo lalangá, pea lalanga mei ai ha ngaahi kofunima matolu 'o foaki ki he kau tangata tā maka he tempalé 'i he lolotonga 'o e fa'ahita'u momokó.⁶

Na'e tohi 'e Mele Filitingi Sāmita (Mary Fielding Smith), 'a ia ko e uaifi 'o Hailame Sāmitá, ki he Kāingalotu fefine 'o e Siasí 'i 'Ingilaní. Pea 'i he ta'u pē ko iá ne ma'u mai ha peni 'e 50,000, na'e fe'unga hono mamafá mo ha pāuni 'e 434, 'o fakafolau mai ki Nāvū. Na'e foaki 'e he kau fāmá ha fanga pulu toho pea mo ha ngaahi saliate; pea fakatau 'e ha ní'ihí ha kongá 'o honau kekelelé 'o foaki e pa'anga ko iá ki he kōmiti langá. Na'e foaki foki mo ha ngaahi vesa uasi mo ha ngaahi me'afana lahi. Na'e fakafolau mei 'e he Kāingalotu Noaue 'i 'Ilinói ha fanga sipi 'e toko 100 ki Nāvū, ke faka'aonga'i 'e he kōmiti langa 'o e tempalé.

Na'e manatu 'a Pilikihami 'Tongi 'o pehē: "Ne mau fai ha ngāue lahi mo'oni 'i he Temipale Nāvuú, pea 'i he lolotonga 'o e taimi ko iá ne faingata'a mo'oni ke ma'u ha fo'i mā mo ha toe me'akai kehe ke ma'u 'e he kau tangata ngāué." Neongo ia, na'e fale'i 'e Palesiteni 'Tongi 'a kinautolu ne nau tokanga'i 'a e pa'anga langa 'o e temipalé ke nau foaki kotoa e maho'a'a ne nau ma'ú, tu'unga 'i he falala 'e tokoni'i kinautolu 'e he 'Eikí. Na'e 'ikai fuoloa mei ai kuo tū'uta mai ha tangata ne toki ului pē ki he Siasí mei Sisilí (Sicily), ko Siosefa Tolonitō (Joseph Toronoto), 'o ne 'omai ha pa'anga koula 'e 2,500 'o foaki ia ki he kau Taki Mā'olungá.⁷ Ko e tokoni fakalave ko 'eni mei a Misa Tolonito'o na'e faka'aonga'i ia ke toe fakatau mai 'aki ha maho'a'a mo ha ngaahi me'a kehe ne toe fiema'ú.

Hili si'i pē e tū'uta 'a e Kāingalotú ki Nāvuú, ne fakahā leva 'e he 'Eikí 'o fakafou 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'e lava ke fakahoko 'a e papitaiso ki he kakai pekia ko ē ne te'eki ke nau fanongo ki he ongoongoleléi (vakai, T&F 124:29–39). Na'e ongo'i 'e ha Kāingalotu tokolahi 'a e fiemālie 'i he tala'ofa ange ko ia 'e ala ma'u 'e he kau pekiá 'a e ngaahi tāpuaki tatau mo kinautolu kuo nau tali e ongoongoleléi 'i māmani.

Na'e toe ma'u foki 'e he Palōfitá ha fakahā mahu'inga fekau'aki mo hono ako'i, ngaahi fuakava, pea mo ha ngaahi tāpuaki 'oku ui he lolotonga ni ko e 'enitaumeni 'o e temipalé. Na'e 'uhinga 'a e ouau toputapú ni ke fakafaingamālie'i ai 'a e Kāingalotú ke "nau ma'u 'a e kakato 'o e ngaahi tāpuaki ko iá" pea teuteu'i ai kinautolu ke "nau ō hake 'o nofo 'i he 'ao 'o . . . 'Elohimí 'i he ngaahi maama ta'engatá."⁸ 'I he hili hano ma'u 'o e 'enitaumeni, 'e lava leva ke fakama'u 'a e ngaahi husepānití mo e ngaahi uai'í fakataha, 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí ki taimi mo 'itāniti. Na'e 'ilo'i 'e Siosefa Sāmita 'oku nounou 'a hono taimí 'i māmani, pea 'i hono kei langa 'o e temipalé, na'á ne kamata leva ke foaki 'a e 'enitaumeni ki ha ní'ihī faivelenga ne fili, 'i he loki 'i 'olunga 'o hono falekoloa piliki lanu kulokulá.

Na'e a'u ki he 'osi hono fakapoongi 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, pea 'ilo 'e he kāingalotú 'e taimi nounou pē kuo nau hiki mei Nāvū, 'a 'enau toe vilitaki ange ke faka'osi hono langa 'o e

temipalé. Na'e tāpuaki'i mo fakatapui 'a e kongā ki 'olunga 'o e temipale te'eki 'osí ni, 'o hoko ia ko ha kongā 'o e falé ke fakahoko ai 'a e 'enitaumení. Na'e vilitaki 'a e Kāingalotú ke nau ma'u 'a e ouau toputapú ni pea nofo ai he temipalé 'a Pilikihami 'Iongi mo Hiipa C. Kimipolo pea mo ha ní'ihī 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'i he 'aho mo e pō, 'o 'ikai toe lōloa ange 'enau mohé 'i ha houa 'e fā 'i he po'ulí. Na'e tokanga'i 'e Mesi Filitingi Tomisoni (Mercy Fielding Thompson) 'a hono fō mo e haeane 'o e ngaahi vala fakatemipalé, kae 'uma'ā hono tokanga'i 'o e feime'atokoní. Na'á ne nofo foki mo ia 'i he temipalé, 'o ne fa'a ngāue ai he ngaahi poó kakato ke teuteu 'a e me'a kotoa pē ki he 'aho hono hokó. Na'e lí'aki mo'ui foki mo ha ní'ihī kehe 'o e Kāingalotú ki he me'á ni.

Ko e hā nai ha 'uhinga ke ngāue lahi pehē ai 'a e Kāingalotú ni ke faka'osi ha fale te nau toe tukuange pē ia 'i ha taimi nounou pē? Na'e meimei a'u ki ha Kāingalotu 'e toko 6,000 ne ma'u honau 'enitaumení ki mu'a pea nau toki mavahe mei Nāvuú. Pea 'i he'enu hanga atu ki he vaa'i fononga ki he hihifó, kuo 'osi fakalotolahi'i kinautolu 'i he tui pea mo 'enu loto lahi 'i he'enu 'ilo'i kuo 'osi fakama'u honau ngaahi fāmilí ke ta'engata. Na'e mateuteu 'akinautolu ne tafe honau lo'imatá, ke hoko atu 'enu fonongá 'i ha hili ha'anau tanu sí'a taha 'o e fānaú, pe ko ha taha 'o e ongomātu'á, 'i he ngaahi tofa ma'oma'onganoa 'o 'Ameliká, 'o tu'unga 'i he 'ilopau kuo nau ma'u mei he ngaahi ouau ne nau fakahoko 'i he temipalé.

Ko e Fine'ofá

'I he kei langa 'o e Temipale Nāvuú, na'e totongi'i 'e he uaifi 'o Hailame Kimipoló, 'e Sela Kulenisā Kimipolo (Sarah Granger Kimball), he ko e taha foki ia 'o e kau ma'ume'a taha 'o e koló, ha fefine tuitui ko Makalita A. Kuki (Margaret A. Cooke). Pea 'i he'ene loto ke tokoni'i e ngāue 'a e 'Eikí, na'e foaki ai 'e Sela ha tupenu ke tuitui ha ngaahi sote mo'ó e kau tangata ne nau ngāue 'i he temipalé, pea na'e loto fiemālie 'a Makalita ke ne fai 'a e tuituí. Hili mei ai ha taimi nounou kuo toe loto mo e kaungā-'api 'o Selá

ke nau kau 'i he tuitui soté. Na'e fakataha ai 'a e kau fefiné ni 'i he fakafaletolo 'o e fāmili Kimipoló 'o nau loto taha ke fokotu'u ha kautaha. Na'e kole leva kia 'Ilaisa R. Sinou (Eliza R. Snow) ke ne fa'u ha konisitūtone mo ha ngaahi lao 'o e kautaha fo'ou ni.

Na'e 'oange 'e 'Ilaisa R. Sinou 'a e konisitūtoné ni ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'a ia na'á ne fakahā ai 'o pehē ko e konisitūtone lelei taha 'eni kuó ne mamata ai. Ka na'á ne ongo'i 'oku totonu ke toe fakalahi atu 'a e vīsone ko 'eni 'a e kakai fefiné fekau'aki mo e ngaahi me'a te nau malava ke faí. Na'á ne kole ange ai ke nau toe fakataha ange mu'a ki ha'anau fakataha makehe, 'o ne fokotu'u ai kinautolu ko e Kau Fefine 'Ofa 'o Nāvuú. Ne hoko heni 'a e uaifi 'o e Palōfitá, 'a 'Ema Sāmita, ko e fuofua palesiteni 'o e kautahá ni.

Na'e fakahā ange 'e Siosefa ki he kau fefiné ni te nau ma'u ha "fakahinohino 'o fakafou 'i he fa'unga kuo fokotu'u 'e he 'Otuá pea 'ia kinautolu kuo 'osi fokotu'u ke nau takí—pea 'oku ou 'oatu ai kiate kimoutolu 'a e kií 'i he huafa 'o e 'Otuá. 'E fiefia 'a e kautahá ni mo tafe hifo mei ai 'a e 'iló mo e potó mei he taimi ki he taimi—he ko ha kamata'anga 'eni 'o ha ngaahi 'aho 'oku toe lelei ange 'i he kautahá ni."⁹

Na'e 'ikai fuoloa mei hono fokotu'u 'o e kautahá ni, kuo 'a'ahi ha kōmiti ki he kau masiva kotoa 'o Nāvuú, 'o vakai'i 'enau ngaahi fiema'ú, mo kole ha ngaahi tokoni ke faitokonia'aki kinautolu. Na'e ma'u ha ngaahi tokoni fakapa'anga pea mo ha pa'anga 'e ni'ihī mei hano fakatau 'o ha ngaahi me'akai, pea mo ha ngaahi me'a mohenga 'o fakaako'i ai si'a fānuu tukuhāusia. Na'e foaki mai ha lou'akau (flax), fulufulu'i sipi, filo lalanga, fala, koa, te'elango, 'u me'a ngaohi kai, siueli, ngaahi kato, monomono, ngaahi sipi kafu, onioni, 'āpele, maho'a, mā, māpakupaku, pea mo ha ngaahi kakano'i manu ke tokoni kia kinautolu na'e tukuhāusia.

Makehe mei hono tokoni'i 'o e kau masivá, na'e toe lotu fakataha 'a e kau fine'ofá. Na'e lipooti ai 'e 'Ilaisa R. Sinou fekau'aki mo ha taha 'o 'enau ngaahi fakatahá 'o pehē "Na'e tu'u 'a e meimei tokotaha kotoa pē ne 'i he fakatahá 'o lea, pea na'e fakafou 'e he Laumālie 'o e 'Eikí he na'e hangē ha vaitafe fakafou'ou 'a e loto kotoa."¹⁰ Na'e felotua'aki mo fepoupouaki 'a e

kau fefiné ni 'i he tui pea mo fakatapui 'a 'enau mo'uí mo e me'a ne nau ma'ú ke tokoni ki hono langa 'o Saioné.

Ko e Fakapoongi 'o e Palōfitá

Neongo ne ma'u 'e he Kāingalotú ha ngaahi taimi fiefia 'i he'enau kei 'i Nāvuú, ka na'e kamata vave pē 'ene toe hoko mai 'a e fakatangá, pea hiliō'aki hono fakapoongi 'o Siosefa mo Hailame Sāmitá. Ko ha taimi pulonga mo fakanonoa 'eni he 'ikai pē ke toe ngalo. Na'e lekooti 'e Lu'isa Paane Palati (Louisa Barnes Pratt) 'a 'ene ongo 'i he taimi ne ne fanongo ai ki he fakapoó ni 'o pehē: "Ko ha pō lōngonoa, pea kātoa mo e māhiná. Na'e hangē nai ha pō 'o ha me'a-faka'eikí, pea ne hangē ne ngāue 'a e me'a kotoa ke hoko molumalú! Na'e ongona e le'o 'o e kau takí 'i he'enau ui ke fakataha 'a e hou'eiki tangatá. Pea 'i hono ongona mama'ó, na'e hoko ai ia 'o ongo ki he lotó 'o hangē ha fafangú. Na'e fakataha 'a e hou'eiki fefiné ki ha fanga ki'i kulupu, 'o nau tangi mo lotu. Pea na'e faka'amua 'e he ni'ihi ha tautea kovi ki he kau fakapoó, kae fakamālō'ia 'e ha ni'ihi 'a e to'ukupu 'o e 'Otuá 'i he me'á ni."¹¹

Pea hangē ko Lu'isa Paane Palatí, hano manatua 'e ha Kāingalotu tokolahi 'o e Siasí 'a e me'a ne hoko 'i he 'aho 27 'o Sune 'o e 1844, ko ha taimi 'o e lo'imata mo e mamahi. Ko e fakapoó ni, mahalo ko e me'a fakamamahi taha ia kuo hoko 'i he hisitōlia 'o e Siasí 'i hono kamatá. Ka neongo ia, na'e ta'e 'amanekina.

Na'e laka hake 'i he tu'ó 19, pea kamata mei he 1829, 'a hono toutou fakahā 'e Siosefa Sāmita ki he Kāingalotú 'e malava pē ke mole 'ene mo'uí mei māmani 'i founga 'oku 'ikai lelei.¹² Lolotonga 'ene ongo'i 'e hanga 'e hono ngaahi filí 'i ha 'aho 'o to'o 'ene mo'uí, na'e 'ikai ke ne 'ilo'i pau 'a e taimi ko iá. Pea 'i he maliu atu 'a e fa'ahita'u failau 'o e 1844 kae hoko mai 'a e fa'ahita'u māfaná, na'e ngāue mālohi 'a hono ngaahi filí 'i loto pea mo tu'a mei he Siasí ke faka'auha 'a Siosefa. Na'e fakahā 'e Tōmasi Saapa (Thomas Sharp), ko ha 'ētita 'o ha nusipepa ofi pē pea mo e taki 'o e fa'ahi fakapolitikale na'á ne fakafepaki'i 'a e kau Māmongá 'i he Vahefonua Henikokí (Hancock County), 'a e fie ma'u ke fakapoongi 'a e

Palōfitá. Na'é ngāue fakataha ki ai ha ngaahi kulupu 'i he kakai 'o e fonuá, mo kinautolu ne hē mei he Siasí, pea mo e kau taki fakafonuá ke faka'auha 'a e Siasí 'aki hano fuofua fakapoongi 'o e Palōfitá.

Na'é tohi ai 'a e Kōvana 'o 'Ilinoi ko Tōmasi Fōtí (Thomas Ford) kia Siosefa Sāmita, kuo pau ke fakamāu'i 'a e kau taki 'o e kolo ko Nāvuú 'i ha kau sula 'oku 'ikai Siasí, tu'unga 'i he hia fakamoveuveu. Na'á ne pehē ko e hopó ni pē te ne toki lava 'o fakafiemālie'i 'a e kakai. Na'á ne palōmesi ange 'e malu'i kakato kinautolu, neongo na'e 'ikai tui 'a e Palōfitá he 'ikai ke ne lava 'o fakahoko 'ene palōmesi. 'I he mahino kuo 'ikai ke toe 'i ai mo ha founga kehé, na'e talangofua leva 'a e Palōfitá, mo hono tokoua ko Hailamé, mo Sione Teila pea mo ha ni'ihī kehe ke puke pōpula kinautolu. Ka na'e mahino mo'oni pē kia kinautolu 'oku 'ikai ke nau halaia pe 'i ai ha'anau maumau lao.

'I he teuteu mavahe 'a e Palōfitá ke mavahe mei Nāvū ki he fai'anga hopo 'i Kātesí, 'a ia ko ha meimei maile ia 'e 20 mei Nāvū, na'á ne 'ilo'i ko 'ene sio faka'osi 'eni ki hono fāmilí mo hono ngaahi kaume'á. Na'á ne kikite ai 'o pehē, "'Oku ou 'alu 'o hangē ha lami ke tāmāte'í, ka 'oku ou nonga 'o hangē ha pongipongi malū 'o e fa'ahita'u māfaná.'" ¹³

Pea 'i he kamata ke mavahe 'a e Palōfitá, na'e 'i ai ha tangata na'e ngāue 'o laka hake he ta'u 'e tolú 'i he faama 'a e Palōfitá, na'e sí'i lue lalo mai mo ha ongo tamaiki tangata 'o kolosi mai 'i he fāmá 'o tangutu he funga 'aá 'o talitali ki he taimi 'e fakalaka mai ai honau kaume'á mo honau takí ni. Na'e ta'ofi 'e Siosefa 'ene hōsī he tafa'aki 'o e ongo tamaiki tangatá peá ne lea ange ki he kau sōtia ne nau fonongá: "Kau tangata, ko 'eku fāmá 'eni, pea ko 'eku kau tangata 'eni. 'Oku nau sai'ia 'iate au, pea 'oku ou sai'ia 'ia kinautolu." Hili ha'ane lulululu mo e kau tangatá ni, na'á ne heka leva ki he'ene hōsī 'o fononga atu ki he feitu'u te ne fetaulaki ai mo e maté.¹⁴

Na'e kau atu 'a Teni Sōnasi (Dan Jones), 'a ia ko ha taha ului mei Uēlesi, ki he Palōfitá he fale fakapōpula 'o Kātesí. 'I he 'aho 26 'o Sune 'o e 1844, ko ha pō faka'osi ia ki sí'ene mo'uí. Na'e onгона ai 'e Siosefa ha pā 'a ha me'afana, peá ne hiki hifo mei hono

Ko e 'ata 'o e fakapō ne fai 'i he Fale Fakapōpula Kātesí. Ko Hailame Sāmita ē 'oku tokoto 'i he loto falikí, na'e mālōlō he mōmēniti pē ne fana'i ai; Ko Sione Teila ē 'i he tafa'aki fakato'ohema 'i laló, na'e kafo lahi 'aupito; Ka na'e fana'i 'a Siosefa Sāmita 'o ne pekia 'i he'ene hu'u atu ki he matapā sió'atá; pea ko Uiliate Lisiate ē 'i he ve'e tofunangá, na'e 'ikai hoko ha me'a ki ai.

mohengá 'o tākoto fakataha mo Sōnasi 'i he falikí. Na'e fanafana ange leva 'a e Palōfitá ki ai, "Okú ke ilifia ke ke mate?" Pea tali ange 'e Sōnasi, "I he'ete kau ki he fa'ahinga ngāue pehení, 'oku 'ikai ke u tui 'oku toe fakailifia 'a e maté." Na'e kikite ai 'a e Palōfitá 'o ne fakahā ange "Te ke toe mamata 'i Uēlesi mo fakahoko ha ngāue fakafaifekau te ke fakahoko ki mu'a pea ke toki maté.¹⁵ 'Oku ma'u 'e ha lauafe 'o e Kāingalotu fai velenga 'o e Siasí 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongoleléi he ngaahi 'ahó ní, tu'unga 'i he ngāue fakafaifekau na'e fai 'e Teni Sōnasi 'i Uēlesi, 'o ne ikuna'í.

Na'e 'osi si' i pē 'a e 5 he uasí 'i he efiafi ko hono 27 'o Sune 'o e 1844, kuo fe'ohofi atu ha kau tangata fakatanga 'e toko 200 nai ki he fale fakapōpula Kātesí, kuo 'osi vali honau matá, 'o fana'i mo fakapoongi 'a Siosefa mo hono tokoua ko Hailamé, pea fakalavea'i

lahi foki mo Sione Teila. Ko Uiliate Lisiate tokotaha pē na'e 'ikai lavea. Pea 'i he'enua onгона ha kaila 'o pehē "Ko e kau Māmonga 'Ení," na'e hola leva 'a e kau fakatangá pea pehē mo kinautolu kotoa ne nofo 'i Kātesí. Na'e tokanga'í 'e Uiliate Lisiate 'a e toko taha kafo ko Sione Teilá, mo na fakatou tengihia pē hona ongo taki kuo fakapōngí. Na'e 'i he loto fale fakapōpulá 'a e sino 'o Hailamé, ka na'e tō 'i he matapaá ki tu'a 'a Siosefa, 'o ne tokoto 'i he ve'e vaitupú.

Ko e taha 'o e kau fuofua Kāingalotu ne a'u atu ki he feitu'ú ni ko e tokoua 'o e Palōfita kuó ne pekiá, ko Samuela. Na'á ne tokoni mo ha ni'ihi kehe kia Uiliate Lisiate 'i hono teuteu 'a e ongo sinó ki hono fakafononga lōloa mo mama'o ki Nāvuú.

Lolotonga iá, ne teuteu 'a e fāmili 'o Sēmisi Kaulí (James Cowley) 'i Uoaso (Warsaw) 'i 'Ilinoi, ko ha mēmipa foki kinautolu 'o e Siasí, ke ma'u 'enua me'atokoni efiáfí. Na'e onгона 'e he toko taha ta'u hongofulu mā fā ko Mataiasí (Matthias) ha vālau 'i he koló peá ne tu'u atu ai 'i ha pupunga kakai. Ne fakatokanga'í atu 'e he tokotaha na'e leá 'a e ki'í tamasi'í ni peá ne tuli ia ke foki ki honau 'apí ki he'ene fa'eé. Na'e muimui mai he ki'í tamasi'í ni ha fānau tangata na'e 'ikai kau ki he Siasí, 'o nau tolo'aki ia ha veve pea toki hao pē 'i ha'ane lele 'o kolosi mai he loto 'ata'atā honau kaungā'apí.

'I he fakakaukau pē 'a Mātaiasi kuo lōngonoá, na'e totolo mai leva ke 'utu ha kane vai mei he vaitafé. Na'e fakatokanga'í ia 'e ha ni'ihi 'o e kau fakatangá pea nau totongi'í ha siana tuitui vala na'e konā, ke ne lí 'a e ki'í tamasi'í ki he loto vai. Pea 'i he tu'u 'a Mātaiasi ke ohu'í 'a e kane vai, na'e puke hono tu'a kiá 'e he tokotahá ni mo ne pehē ange, "Ko koé . . . ko e ki'í Māmonga, pea te u fakamelemo'í koe." Na'e pehē 'e Mātaiasi, "Na'á ku 'eke ange pe ko e hā e 'uhinga te ne fakamelemo'í ai aú, pea kuo 'i ai nai sí'a me'a kuó u fai ange ki ai? Na'á ne tala mai 'ikai, 'He 'ikai ke u fakamelemo'í koe. . . . he ko ha ki'í tamasi'í lelei koe, 'alu koe ki ho 'apí.'" 'I he pō ko iá, na'e tu'o tolu ha feinga 'a e kau fakatangá ke tutu 'a e fale 'o e fāmili Kaulí mo e 'ikai pē ke lava, tu'unga 'i he tui mo e lotu 'a e fāmilí ni ne fakahaofi ai kinautolu.¹⁶ Na'e tupu

hake 'a Mātaiasi Kauli 'o ne tu'u-ma'u mo fai velenga ma'u pē he Siasí; pea hoko ki mui ange ai 'a Mātaiasi pea mo hono mokopuna ko Mātiú, ko ha ongo mēmipa 'i he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá.

Na'e tohi 'e he Kōvana 'o 'Ilinoi ko Tōmasi Fōtí 'o fekau'aki mo e fakapoó ni 'o pehē: "Kuo hoko hono fakapoongi 'o e ongo Sāmitá, 'o 'ikai ko ha me'a ia ke fakangata ai . . . 'a e kau Māmongá mo veteki kinautolu, 'o hangē ko e tui 'a ha tokolahi, ka na'á ne toe fakatahataha'i 'e ia kinautolu ke nau toe vāofi ange 'i ha toe taimi ki mu'a, mo nau ma'u ha loto lahi 'i he'enau tui fakalotú."¹⁷ Na'e toe hiki foki 'e Footi 'o pehē, "Mahalo na'a lava 'e ha taha poto hangē ko Paulá, pe 'e ha taha pōto'i lea 'o tohoaki'i mai ha falukungá kakai 'e lauafe, . . . mo ne lava 'o pu'aki ange ha fa'ahinga mo'ui fo'ou ki he [Siasi Māmongá] pea 'ai 'a e hingoa 'o e tokotaha ko Siosefa kuo fakapōngí ke ongo'i . . . le'o lahi mo ue'i ai e loto 'o e kau tangatá." Na'e tailiili 'a e mo'ui 'a Fōtí na'a hoko 'eni pea iku hoko ai hono hingoa, 'o hangē ko e hingoa 'o Pailato mo Hēlotá, 'o "fakamā 'i hono ngaahi hakó."¹⁸ Na'e iku 'o hoko e me'a na'e tailiili ki ai 'a Fōtí.

Na'e mo'ui 'a Palesiteni Sione Teila mei hono ngaahi kafó peá ne tohi ki mui ai ha'ane faka'ānaua mo ha'ane faka'apa'apa ki hono ongo taki ne fakapōngí 'a ia 'oku hā 'i he vahe 135 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. Na'á ne pehē: "Kuo fai ha me'a lahi ange 'e Siosefa Sāmita ko e Palōfita mo e tangata kikite 'a e 'Eikí ki hono fakamo'ui'i 'o e fa'ahinga 'o e tangatá 'i māmani, tuku kehe 'a Sīsū pē, 'i ha toe tangata 'e tokotaha 'a ia na'e mo'ui 'i ai 'i ha kuonga. . . . Na'á ne nofo mā'olunga mo ne pekia mā'olunga 'i he 'ao 'o e 'Otuá mo hono kakai; pea hangē ko e tokolahi 'o e kau pani 'a e 'Eikí 'i he ngaahi kuonga fuoloá, kuó ne fakama'u hono tufakanga mo 'ene ngaahi ngāué 'aki hono toto 'o'oná; pea kuo fai pehē foki 'e hono tokoua ko Hailamé. Na'e 'ikai te na māvahevahe 'i he mo'uí, pea na'e 'ikai ke na māvae 'i he pekia! . . . Na'á na mo'ui ki he lāngilangí; na'á na mate ki he lāngilangí; pea ko e lāngilangí ko hona pale ta'engata" (T&F 135:3, 6)

Ko e Fetongi 'o e Kau Palesitenisií

‘I he taimi ne fakapoongi ai ‘a e Palōfita ko Siosefá pea mo Hailame Sāmita ‘i he fale fakapōpula Kātesí, ko e tokolahi ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá mo ha kau taki kehe ‘o e Siasí na‘a nau lolotonga ngāue fakafaifekau ‘o mavahe mei Nāvū. Na‘e ‘osi ha ngaahi ‘aho lahi pea toki ‘ilo ‘e he kau tangatá ni ‘a e me‘a kuo hokó. ‘I hono ma‘u ‘e Pilikihami ‘Tongi ‘a e ongoongó ni, na‘á ne ‘ilo ko e ngaahi kī ‘o e lakanga fakataula‘eikí ‘oku kei ‘i he Siasí pē, he na‘e ‘osi foaki ‘a e ngaahi kií ni ki he Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá. Ka neongo ia, na‘e ‘ikai mahino ki hono kotoa ‘o e Kāingalotu ‘o e Siasí pe ko hai te ne fetongi ‘a Siosefa Sāmita ‘o hoko ko e Palōfita ‘a e ‘Eikí, mo ha tangata kikite pea mo ha tangata ma‘u fakahā.

Na‘e a‘u mai ‘a Sitenei Likitoni, he ko e tokoni ‘uluaki foki ia ‘i he Kau Palesitenisií ‘Uluakí mei Pitisipeeki (Pittsburgh) ‘i Penisilivēnia, ‘i he ‘aho 3 ‘o ‘Aokosi ‘o e 1844. Ka ‘i he ta‘u ki mu‘á, na‘e kamata ai ia ke ne foua ha hala na‘e tu‘u fehanganagai mo e fale‘i ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá pea ne hē ai mei he Siasí. Na‘e ‘ikai ke ne tali ke nau fakataha mo e toko tolu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ne nau ‘osi ‘i Nāvuú, pea lea ai ia ki ha tokolahi ‘o e Kāingalotú ‘i ha‘anau lotu he Sāpaté. Na‘á ne fakahā ange ha‘ane vīsone na‘á ne ma‘u ‘o ne ‘ilo‘i ai he ‘ikai lava ‘e ha taha ke fetongi ‘a Siosefa Sāmita. Na‘á ne pehē ko e tokotaha ke ne tokanga‘i ‘a e Siasí ‘oku totonu ke fokotu‘u. Pea ko ia ‘a e tokotaha totonu ko iá, ‘a ia ko Sitenei Likitoni. Na‘e tokosi‘i pē ha Kāingalotu ne nau pou pou‘i ia.

Na‘e toki a‘u mai ‘a Pilikihami ‘Tongi, ‘a ia ko e Palesitenei ia ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘i he ‘aho 6 ‘o ‘Aokosi ‘o e 1844. Na‘á ne fakahā ‘o pehē ko e me‘a pē ‘okú ne fie ma‘ú ke ne ‘ilo‘i pe ko e “hā ‘a e finangalo ‘o e ‘Otuá” fekau‘aki mo e tokotaha ke ne taki ‘a e Siasí.¹⁹ Na‘e talaki leva ‘e he Toko Hongofulu Mā Uá ha fakataha ki he ‘aho Tu‘apulelulu ko hono 8 ‘o ‘Aokosi ‘o e 1844. Na‘e lea ‘a Sitenei Likitoni ‘i he fakataha‘anga pongipongi ‘o laka hake ‘i ha houa ‘e taha mo e kongá. Na‘e tokosi‘i pē ha ní‘ihi ne tui ki ai, ‘o kapau ne ‘i ai ha ní‘ihi ne tui ki he‘ene fakakaukau.

Na'e toki lea nounou pē 'a Pilikihami 'Iongi 'o ne fakanonga 'a e loto 'o e Kāingalotú. Pea 'i he taimi na'á ne lea aí, 'oku manatu'i 'e Siasosi Q. Kēnoni (George Q. Cannon) 'o ne pehē, "Ko e le'o tofu pē ia 'o Siosefá," pea "na'e hangē ki he mamata 'a e kakaí ko e fōtunga tonu pē ia 'o Siosefá na'e tu'u 'i honau lotolotongá."²⁰ Na'e fakamo'oni'i 'e Uiliami C. Steinisi (William C. Staines) na'e hangē tofu pē e lea 'a Pilikihami 'Iongi ko e le'o 'o e Palōfita ko Siosefá. Na'e pehē 'e Siteinisi, "Na'á ku pehē ko Siosefa ia pea pehē mo ha lauiafe ne nau fanongo ki ai."²¹ Na'e toe manatu'i foki 'e Uilifooti Utalafi 'a e mōmēniti fakafo ko iá pea ne tohi ai 'o pehē, "Kapau na'e 'ikai ke u mamata tonu 'aki kiate ia hoku matá, he 'ikai ha taha te ne lava ke fakaloto'i au 'oku 'ikai ko Siosefa na'e leá, pea 'e lava ke fakamo'oni'i 'eni 'e ha taha kuó ne maheni mo e ongo tangatá ni."²² Ko e me'a mana fakaofó ni, ne mamata ki ai ha tokolahia, pea fakamahino'i ai ki he Kāingalotú kuo fili 'e he 'Eikí 'a Pilikihami 'Iongi ke ne fetongi 'a Siosefa Sāmita 'o ne hoko ko e taki ia 'o e Siasí.

'I he fakataha'anga efiáfí, na'e toe lea ai 'a Pilikihami 'Iongi, 'o ne fakamo'oni'i na'e fakanofa 'e he Palōfita ko Siosefá 'a e Kau 'Aposetoló ke nau ma'u 'a e ngaahi kī 'o e Pule'anga 'o e 'Otuá 'i māmani. Na'á ne kikite 'o pehē ko kinautolu he 'ikai ke nau muimui ki he Toko Hongofulu Mā Uá he 'ikai ke nau tupulekina pea ko e Kau 'Aposetoló pē te nau lava'i hono langa 'o e Pule'anga 'o e 'Otuá.

Hili 'o 'ene leá, na'e kole leva 'a Palesiteni 'Iongi kia Sitenei Likitoni ke ne lea, ka na'e 'ikai loto ki ai. Pea 'i he hili ha lea 'a Uiliami W. Felipisi mo Pa'ale P. Palati, na'e toe lea leva 'a Pilikihami 'Iongi. Na'á ne lea 'o kau ki hano faka'osi 'o e Temipale Nāvuú, pea mo hono ma'u 'o e ngaahi 'enitaumení ki mu'a pea nau toki hoko atu ki he toafa mamaté, kae 'uma'ā 'a e mahu'inga 'o e folofolá. Na'á ne lea fekau'aki mo 'ene 'ofa kia Siosefa Sāmitá kae 'uma'ā 'a 'ene fie kaungāmamahi mo e fāmili 'o e Palōfitá. Na'e hikinima'i 'i he lototaha 'e he Kāingalotú 'o nau tali 'a e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ke nau hoko ko e kau taki 'o e Siasí.

Neongo na'e 'i ai ha ní'ihí kehe tokosi'i ne nau holi ke ma'u 'a e totonu ki he tu'unga fakapalesitenisí 'i he Siasí, ka ko e toko lahi 'o

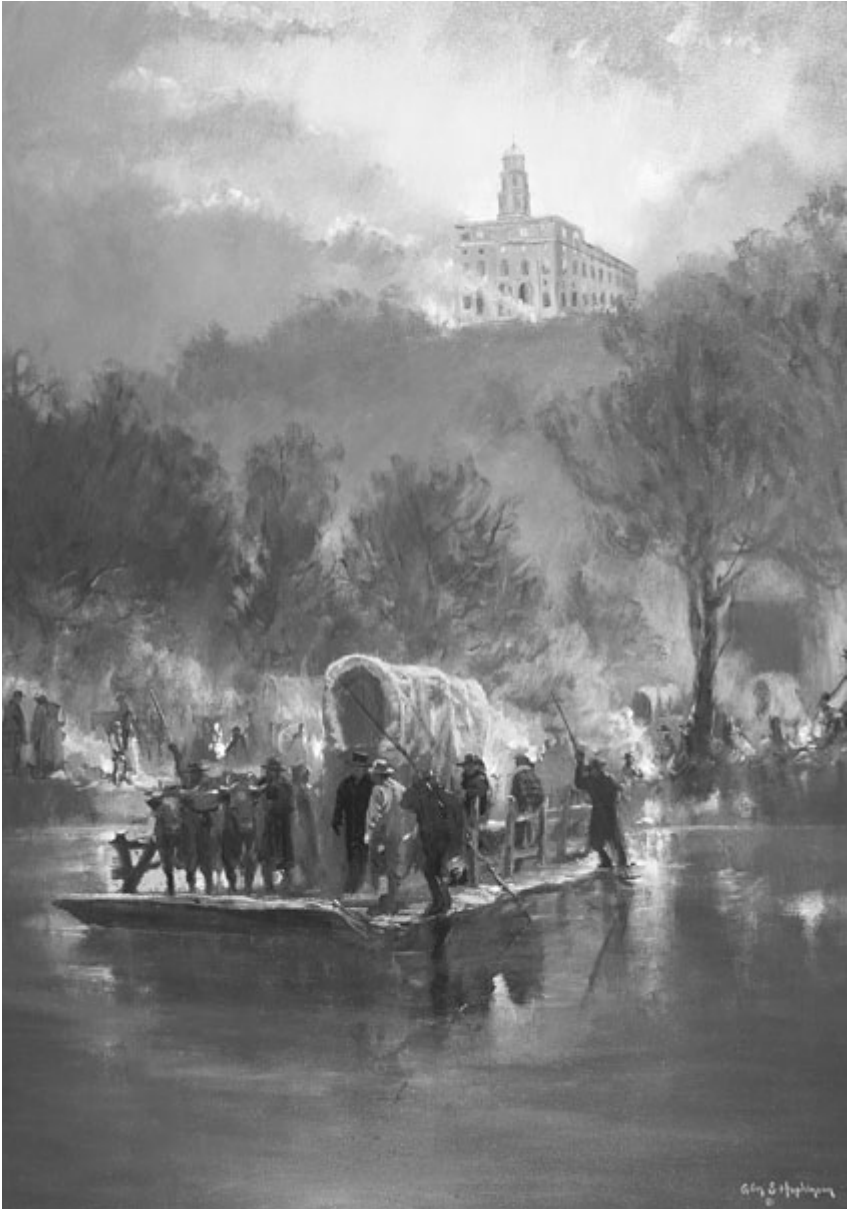
e Kāingalotu 'i he ngaahi 'aho ki mui ní na'e 'osi fakalelei'i 'a e palōpalemá ia. Ko Pilikihami 'Tongi, 'a e 'Aposetolo motu'a taha mo e palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a e tangata ne fili 'e he 'Otuá ke ne taki hono kakaí. Na'e fā'ūtaha heni 'a e kakaí 'o pou pou'i ia.

Tui 'i he Fo'i Laka Kotoa Pē

Ko e Teuteu ke Mavahe mei Nāvuú

Talu mei he 1834 mo hono alea'i 'e he kau taki 'o e Siasí fekau'aki mo hano hiki fakahihifo 'o e Kāingalotú ki he 'Otu Mo'unga Maká (Rocky Mountains), ke nau nofo tau'atāina ai. 'I he fakalau mai 'a e ngaahi tá'ú, na'a nau alea'i ha ngaahi feitu'u pau fakataha mo ha kau fakatotolo fonua pea vakai'i mo ha ngaahi mape ke fakapapau'i 'a e feitu'u totonu ke nofo'í. 'I he faka'osinga 'o e 1845, kuo ma'u 'e he kau taki 'o e Siasí 'a e fakamatala fakamuimui taha ne ala ma'u fekau'aki mo e feitu'u Hihifo Mama'ó.

'I he fakalalahi 'o e fakatangá 'i Nāvuú, na'e mahino ai 'a e pau ke mavahe 'a e Kāingalotú. Pea 'i Nōvema 'o e 1845, na'e femo'uekina ai 'a Nāvū 'i he ngaahi ngāue teuteu ko 'eni ki he hikí. Na'e ui ha kau taki fakakulupu ki ha toko teau, pea ki ha toko nimangofulu, pea ki ha toko hongofulu ke nau taki 'a e Kāingalotú 'i he'enau fonongá. Na'e fokotu'u leva 'i he kulupu takitaha na'e tautau toko teau, ha nau fale ngaahi-'anga salioté. Pea ngāue leva 'a e kau fa'u va'é mo e kau tufungá, pea mo e kau fa'u kōpaté 'o a'u ki he valenga poó 'i hono teuteu 'o e papá mo hono fa'u 'o e ngaahi salioté. Na'e fekau atu mo ha Kāingalotu 'e ni'ihiki ki he hahaké ke nau fakatau mai ha ukamea, pea fa'u 'e he kau tukiukameá 'a e ngaahi nāunau na'e fie ma'u ki he fonongá kae 'uma'ā 'a e ngaahi me'angāue fakafaama na'e fie ma'u ke nau fokotu'u'aki 'a Saione fo'ou. Na'e tānaki 'e he Kāingalotú ha me'atokoni mo ha ngaahi me'a fakatauhi'api pea fakafonu mo ha ngaahi me'a tānaki'anga 'aki ha ngaahi fua'i'akau mōmoa, mo ha laise,

*Na'e fakatupu 'e he angakovi 'a e kau fakatangá ke hiki ai 'a e Kāingalotú
mei honau kolo 'ofeina ko Nāvuú.*

mo ha mahoa'a, kae 'uma'ā ha ngaahi faito'o. 'I he ngāue fakataha 'a e Kāingalotú ki he lelei fakalūkufua, na'a nau lava'i ai ha me'a lahi ange 'i he me'a ne nau 'amanaki ki ai, pea 'i ha ki'i taimi nounou foki.

Ko e Ngaahi Faingata'a he Fononga'anga 'o e Fa'ahita'u Momokó

Ko e mavahe ko 'eni mei Nāvuú na'e fakafuofua ke fakahoko ia 'i he 'Epeleli 'o e 1846. Ka ne tupu mei he fakamanamana 'o pehē 'e ta'ofi 'e he kau sōtia 'o e Siteití 'a e Kāingalotú mei he'enua hiki ki he hihifó, ha fakataha fakavavevave 'a e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá mo ha kau tangata'i fonua taki kehe 'o nau alea'i 'i he 'aho 2 'o Fēpueli 'o e 1846. Na'a nau loto taha ai 'oku mahu'inga ke fai leva 'enua hiki ki he hihifó, pea kamata ai 'a e fonongá 'i he 'aho 4 'o Fēpuelí. Fakataha mo e fakahinohino 'a Pilikihami 'Iongí, na'e mavahe atu 'a e fuofua kau fononga 'o e Kāingalotú 'o nau fāifononga. Neongo ia, na'e fehanga'angai 'enua lotolahi ke hikí mo hano sivi'i lahi 'o kinautolu, he na'e laulau maile 'enua fonongá pea toki a'u ki hanau nofo'anga pau ke nau mālōlō ai mei he ngaahi ha'aha'a 'o e fa'ahita'u momokó pea mo e 'uha ta'etuku 'o e kamata'anga 'o e fa'ahita'u failaú.

Pea koe'uhí ke nau hao mei honau kau fakatangá, na'e fuofua kolosi ai ha lauafe 'o e Kāingalotú 'i he Vaitafe fālahi Misisipí ki he Vahefonua 'Aiouā (Iowa). Ko e ngaahi fakatamaki 'o 'enua fonongá ne kamata pē ia 'i hano 'aka 'e ha pulu ha fo'i ava he faliki 'o e vaka ne fai ai e fetukutukú 'o ngoto ai e vaká fakataha mo ha kāingalotu toko lahi. Na'e mamata tonu ha toko taha ki he me'a fakamamáhi ni 'i he pipiki pē 'a e Kāingalotú ki ha ngaahi fakamolū fulufulu'imanu, mo ha ngaahi kupu'i 'akau, "pe ko ha kupu'i papa pē pe ha me'a ne nau lava ke piki ki ai pe laku atu pe ma'u 'i he vai moko'íí mo peauá ni. . . . Na'e kaka ha ni'ihí ki he funga salioté he na'e 'ikai ke fu'u puli kotoa ki lalo, kae lolotonga iá na'e kakau 'a e fanga pulú ki he kauvai ne nau omi mei ai.'" Na'e fāifai pea haofaki kotoa 'a e kakaí ki ha ngaahi vaka 'o 'omai ki he kauvai 'e tahá.

Hili ha uike 'e ua mei he fuofua kolosi ko 'ení, na'e toe fefeka 'a e 'aisi he fukahi vai 'i ha ki'i vaha'a taimi. Pea neongo 'ene hekeheke ka na'á ne lava ke mafuesia 'a e mamafa 'o e ngaahi salioté mo e fanga pulú pea faingofua ai 'enau kolosí. Ka na'e fakatupu 'e he momokó ha faingata'a'ia lahi 'a e Kāingalotú 'i he'enau fononga he sinoú. Na'e angi ta'e tuku 'a e matangi 'o ne 'omi ha sinou ne a'u hono matolú ki ha 'inisi 'e valu, ki he kau nofo ko ia 'i he kauvai 'e taha 'o e Anovai Kilikí (Sugar Creek), pea 'i he'ene vaiá na'e pelepela lahi ai 'a e kelekelé. 'I hono fakalūkufua 'o e ngaahi me'á ni kotoa, na'a nau fakatupu kotoa ha fa'ahinga 'ātakai fakamamahi ki he Kāingalotu 'e toko 2,000 na'e nofo tēniti mo nofo salioite, pea 'i ha ngaahi fakapalepale ne langa fakavavevave pē 'i he'enau tatali ki he tu'utu'uni ke hoko atu 'enau fonongá.

Ko e konga faingata'a taha 'o e fonongá ni 'a e fuofua vaha'a taimi 'o 'enau 'i 'Aiouaá. Na'e hiki ai 'e Hōsea Sitauti (Hosea Stout) 'o pehe na'á ne "teuteu ki he po'ulí 'aki ha'ane langa ha ki'i tēniti fakataimi 'aki ha ngaahi tupenu kafu. 'I he taimi ko 'ení ne 'ikai meimei malava hoku uai'í ke tangutu pea puke mo hoku ki'i fohá 'i ha mofi lahi 'o 'ikai ke ne toe 'ilo ha me'a." Na'e tokolahi foki mo ha Kāingalotu ne faingata'a'ia lahi.

'Oku Lelei e Me'a Kotoa

Na'e poupou'í 'e he tui, mo e loto-to'a, mo e loto'aki 'e he kāingalotú kinautolu 'i he lolotonga 'o e momokó, mo e fiekaia, pea mo e mālōlō 'a honau ngaahi 'ofa'angá. Na'e kau 'a Uiliami Keleitoni (William Clayton) 'ia kinautolu ne ui ke nau kau he fuofua kulupu ke mavahe mei Nāvuú, peá ne mavahe ai mei hono uai'í ko Tianifaá (Diantha), mo 'ene ongomātu'á, 'oku toe pē ha māhina 'e taha pea fanau'í 'ena fuofua pēpēé. Na'e a'u 'ene fāifononga 'i he ngaahi hala pelepelá pea mo 'ene nofo fakataimi 'i he ngaahi tēniti momokó 'o fakalotosi'í'ia 'i he'ene hoha'a ki he tu'unga ne 'i ai 'a Tianifaá. Hili ha māhina 'e ua, na'e te'eki pē ke ne 'ilo'í pe kuo fā'ele pe 'ikai. Ka na'e fāifai pē peá ne ma'u ha ongo fakafiefia kuo fanau'í ha ki'i "pēpē tangata fo'í sino." 'I he meimei

taimi tatau pē 'o 'ene ma'u 'a e ongoongó ni, na'á ne tangutu leva 'o ne fa'u ha fo'i hiva 'a ia na'e 'ikai ngata pē 'ene mahu'inga ki aí ka na'e toe hoko ko ha hiva fakalotolahi mo hano fakahounga'i 'e he Kāingalotu 'o e Siasí 'i ha ngaahi to'utangata lahi. Ko e hivá ni 'oku 'iloa ia ko e "Ha'u Kāinga," pea 'oku hanga 'e hono ngaahi kupú 'o fakahaa'i 'ene tuí mo e tui 'a ha Kāingalotu 'e lauiafe ne nau hiva'i 'i he lolotonga 'o e faingata'á: "'E lelei! 'E lelei!'"³ Na'a nau hangē pē ko e Kāingalotu ne muimui atu 'ia kinautolú, 'o ma'u ha fiefia mo e melino ko ia ko e fakapale 'o e feilaulau mo e talangofuá, 'i he Pule'anga 'o e 'Otuá.

Ko e Ngaahi Nofó'anga 'o e Fa'ahita'u Momokó

Na'e fe'unga mo ha 'aho 'e 131 'a e fononga 'a e Kāingalotú 'i ha maile 'e 310 mei Nāvū ki he ngaahi nofo'anga 'i he fakahihifo 'o 'Aiuoa, 'o nofo ai 'i he fa'ahita'u momoko 'o e 1846–47 mo teuteu ke nau fononga ki he 'Otu Mo'unga Maká. Na'e ako'i 'e he me'a ne hoko kia kinautolu hení, ha ngaahi me'a lahi fekau'aki mo e fononga ko ia te nau kolosi vave atu ai 'i ha maile 'e 1,000 he ngaahi toafa 'o 'Ameliká, 'a e ne toki fakahoko 'i he ta'u hono hokó 'i 'aho pē 'e 111.

Na'e tu'u fakaholoholo 'a e ngaahi nofo'anga 'o e Kāingalotú 'i he ongo kauvai 'o e Vaitafe Misisipí. Ko e nofo'anga lahi tahá na'e ui ko e Nofó'anga 'o e Fa'ahita'u Momokó, pea na'e tu'u ia 'i he tafa'aki fakahihifó 'i Nepulasikā (Nebraska). Na'e vave 'ene hoko 'a e nofo'angá ni ko ha nofo'anga ki ha Kāingalotu 'o e Siasí 'e meimei toko 3,500, 'o nau nofo 'i ha ngaahi fale'akau mo ha fanga ki'i fale uilou pea mo ha ngaahi tafu foki he kekelelé. Na'e a'u ki ha Kāingalotu 'e toko 2,500 ne nau nofo takai he kauvai 'o e Vaitafe Misuli ki 'Aiuoa pea na'e ui ia ko Kēnisi Vili (Kanesville). Na'e meimei ke faingata'a tatau pē 'a e mo'ui 'i he ngaahi nofo'angá ni mo 'enau fononga maí. 'I he fa'ahita'u māfaná ne nau fepaki ai mo e mofi malēliá. Pea 'i he tō mai 'a e momokó na'e 'ikai ha toe me'akai fo'ou, pea nau puke leva he mahaki faka'auha ko e kōlelá, velí, langanifó, kuí, kae 'uma'ā 'a e tu'utu'ú. Na'e mate heni ha kakai 'e laungeau.

Ka na'e kei hoko atu pē e mo'uí. Na'e fakamoleki 'e he hou'eiki fefiné 'a e 'ahó ke fakama'a honau valá, mo haiane, fō, tuitui monomono, faitohi, pea mo teuteu 'enau toenga me'akaí ke nau ma'u, pea mo tokanga'i foki honau fāmilí. Pea hangē ko e fakamatala 'a Mele Lisiaté (Mary Richards), 'a ia ko hono husepānití ko Samuela—na'e lolotonga ngāue fakafaifekau ki Sikotilani. Na'á ne hiki fiefia 'a e tū'uta mai mo e mavahe atu 'a e Kāingalotú ki he ngaahi nofo'anga 'o e fa'ahita'u momokó, pea kau ai mo e ngaahi 'ekitiviṭi hangē ko hono alea'i 'o e ngaahi me'a fakalotú, ngaahi hulohulá, ngaahi fakataha lotú, ngaahi pāti, pea mo ha ngaahi fakataha fakafiefia 'i he nofo fo'ou ni.

Na'e ngāue fakataha 'a e hou'eiki tangatá mo nau fa'a fakataha ke alea'i 'a e palani 'o e fonongá kae 'uma'ā 'a e ngaahi feitu'u 'e nofo ai e Kāingalotú he kaha'ú. Na'a nau fa'a ngāue fakataha ki hono tānaki mai 'o e ngaahi tākangá, 'a ē ne fa'a fakakaikai 'i he ngaahi tafangaloa 'i he tu'a 'apitangá. Na'a nau ngāue 'i he ngoue'angá, mo malu'i 'a e ngaahi ngata'anga 'o honau nofo'angá, langa mo fakalele 'a e fale ngaohi'anga mahoa'á, teuteu mo e ngaahi salioté ki he fonongá, pea nau fa'a ongosia mo mahamahaki. Ko e lahi taha 'enau ngāue na'e fai ia 'i he ta'e siokita tu'unga 'i he'enau 'ofá, pea teuteu ai 'a e ngaahi ngoue'angá pea tō mo e ngaahi tenga'i'akaú ke toki utu 'e he Kāingalotu 'e toki muimui atú.

Na'e ui 'e he foha 'o Pilikihami 'Iongi ko Sioné 'a e nofo'anga 'o e fa'ahita'u momokó ko e "Tele'a 'o e Kau Tau Māmongá." Na'á ne nofo ofi ki he fa'itoka 'o e feitu'ú ni 'o ne mamata tonu ki he "ngaahi fononga me'a-faka'eiki fakamamahi na'e fou atu 'i honau ve'e 'apí." 'Okú ne manatu ki he "ta'e fe'unga pehē" 'o e me'atokoni 'a hono fāmilí, 'a ia ko ha mā koane, pēkani fakamāsima, pea mo ha ki'i me'i hu'akau. Na'á ne pehē na'e fakatupu tokakovi 'a e sepó mo e pēkaní pea hangē ai e kaí ko hano fakafolo ha faito'ó pea na'e faingata'a mo'oni ke folo.⁴ Ko e tuí pē mo hono loto'aki 'e he Kāingalotú na'á ne kei pukepuke kinautolu 'i he taimi fonu 'ahi'ahí ni.

Ko e Kongakau Māmongá

'I he kei 'i 'Aiuoa 'a e Kāingalotú, na'e kole ai 'e he kau piuaki sōtia 'a e 'Iunaiteti Siteití ki he kau taki 'o e Siasí ke nau tuku mai mu'a ha kau tangata ke nau hoko ko ha kongakau 'o ngāue 'i he tau mo Mekisikou (Mexican War), 'a ē ne kamata 'i Mē 'o e 1846. Ko e kau tangata ko ē ne nau fokotu'u 'a e Kongakau Māmongá, na'e pau ke nau laka 'o kolosi atu he tafa'aki fakatonga 'o Kalefōniá, pea 'e totongi kinautolu, mo fakavala'i pea 'oange mo ha'anau me'akai. Na'e fakalotolahi'i 'e Pilikihami 'Iongi 'a e hou'eiki tangatá ke nau kau ke ma'u ai ha pa'anga ke 'omi 'aki 'a e kau masivá mei Nāvū pea mo tokoni ki honau fāmilí fakatāutaha. 'E hoko foki 'enau ngāue fakataha mo e Pule'angá he me'á ni, ke fakahaa'i ai hono mateaki'i 'e he Kāingalotu 'o e Siasí 'a honau fonuá pea mo ma'u ai ha 'uhinga totonu ke nau nofo fakataimi 'i he ngaahi konga kekeleke 'o e pule'angá mo ia 'o e kau 'Initia Kulá. Na'e fāifai pea tali 'e ha hou'eiki tangata 'e toko 541 'a e fale'i honau kau takí 'o kau ki he kongakaú ni. Na'e kau fakataha atu mo kinautolu ha kakai fefine 'e toko 33 mo ha fānau 'e toko 42.

Na'e kanoni'aki e me'a fakamamahi ko 'eni 'o 'enau ō ki he taú 'a e mamahi 'i he'enau mavahe mei honau uai'í mo 'enau fānau 'i he lolotonga 'o e faingata'á. 'Oku manatu ai 'a Uiliami Haiti (William Hyde) 'o pehē:

"Ko e manatu ki hono tuku hoku fāmilí 'i he taimi faingata'a ko 'eni 'oku 'ikai malava ke fakamatala'i. He kuo nau mama'o mei he fonua honau tupu'angá, 'o nau nofo 'i ha toafa ma'oma'onganoa 'o 'ikai ha fale ka ko ha saliate pē, pea tutu kinautolu 'e he la'aá, pea hanganaki mai mo e ngaahi matangi momoko 'o Tīsemá, 'i ha feitu'u fakamamahi pehē.

"Na'e 'i hoku fāmilí hoku uai'í mo ha'ama ki'i fānau 'e toko ua, 'a ia ne tuku fakataha atu pē mo 'eku ongomātu'a kuó na motu'á, kae 'uma'ā haku tokoua 'e taha. Ko e tokolahi taha 'o e kongakaú ni ne nau mavahe kae si'i tuku hanau fāmili. . . . Ko e fē nai ha taimi te nau toe fe'iloaki ai, ko e 'Otuá pē 'okú ne 'afio'í. Ka neongo ia, na'e 'ikai ke mau ongo'i ha totonu ke mau lāunga."⁵

Na'e lue lalo 'a e kongakau' ni 'i ha maile 'e 2,030 ki he fakahihifo 'o Kalefōniá, pea nau fepaki ai mo e nounou fakame'atokoní mo e vai, 'ikai ma'u ha mālōlō fe'unga mo ha me'a fakafaito'o, pea toe vave foki 'enau laká. Na'a nau hoko ko ha kongakau fakamelino 'i Seni Tiako (San Diego), mo Seni Lui Lei (San Luis Rey), pea mo Losi 'Enisilesi (Los Angeles). 'I he 'osi 'o e ta'u 'o 'enau ngāue fakakautau, na'e tukuange leva kinautolu pea fakangofua ke nau foki ki honau ngaahi fāmili. Ne hoko 'a 'enau ngāue mo 'enau mateaki'i 'a e Pule'angá 'o faka'apa'apa'i lahi ai kinautolu 'e he kau takí.

Hili honau tukuangé, na'e nofo hanau toko lahi 'i Kalefōnia ke ngāue pa'anga ai 'i ha ki'i vaha'a taimi. Ka na'e 'i ai hanau ni'ihi ne foki fakatokelau ki he Vaitafe 'Ameliká (American River) 'o fakangāue'i ai kinautolu he fahi'angapapa 'a Sione Satá (John Sutter's sawmill) fe'unga mo hono 'ilo 'o e koulá he feitu'ú ni 'i he 1848. Peá ne tupu heni 'a e fe'ohofi mai ki Kalefōnia he koulá. Ka na'e 'ikai nofo 'a e hou'eiki tangata ko 'eni 'o e Kāingalotú 'i Kalefōnia ke hangataha pē ki he tu'umālie fakakoloá. He na'e kei tuku pē honau lotó ki honau ngaahi tokouá mo honau tuofāfine ko ē ne kei fāifononga fakahihifo 'i he ngaahi toafa 'o 'Ameliká ki he 'Otu Mo'unga Maká. Na'e fakamatala ai 'e hanau toko taha ko Sēmisi S. Palauni (James S. Brown) 'o pehē:

“Oku te'eki ke u toe sio au he feitu'ú koloa'ia ni talu mei ai; pe te u fakame'apango'ia pē ā 'i he 'ikai ke u sio aí, he 'oku 'i ai ma'u pē ha taumu'a 'oku mā'olunga ange kiate au 'i he koulá. . . . Mahalo 'e pehē 'e ha ni'ihi 'oku mau kui tu'unga 'i he fa'ahinga me'a ne mau tokanga ki aí; ka 'i ha hili atu 'eni 'o ha ta'u 'e fāngofulu, 'oku mau toe sio ki mui 'o 'ikai ha meme'i faka'ise'isa 'e taha, neongo ne mau mamata ki he koloá he fonuá, pea 'i ai mo ha ngaahi fakatauele ke mau nofo. Na'e pehē 'e he kakaí, 'Ko e koula 'eni he maká, pea ko e koula ē he ngaahi tafa mo'ungá, mo ha koula 'i he fanga ki'i anovai, koula 'i he feitu'ú kotoa, pea 'e 'ikai hano taimi kuó ke koloa'ia.' Na'e mahino kotoa 'eni kia kinautolu. Ka ne kei mahu'inga ange pē homau fatongiá, pea mo homau lāngilangi ne mau fefuakava'aki ki aí, he na'e 'i ai ha tefito'i mo'oni ai; na'e 'i

he'emaui fakakaukau ke mu'omu'a 'a e 'Otuá mo hono Pule'angá. Na'e 'i ai hamau ngaahi kaungā-me'a mo hamau kāinga 'i he toafá, 'io, 'i ha fonua lingolingoa mo toafa mamahi. He ko hai 'okú ne 'ilo'i e si'i tu'unga 'oku nau 'i ai? Na'e 'ikai ha'amaui 'ilo ki ai. Ko ia ne mu'omu'a ai homau fatongiá 'i ha toe me'a ke mau fiefia ai, 'o mu'omu'a ange ia he koloá, pea tu'unga 'i hono ue'i homau lotó na'a mau kamata leva ke hiki fononga."⁶ Na'e 'ilo 'e he kau tangatá ni 'oku mahu'inga ange 'a e Pule'anga 'o e 'Otuá 'i ha toe fa'ahinga koloa fakamāmani 'i māmani pea nau fili ai 'a honau halá.

Ko e Kāingalotu Pulukilini

'I he lolotonga fononga 'a e tokolahi 'o e Kāingalotú ki he 'Otu Mo'unga Maká 'o fou atu 'i Nāvuú, na'e 'i ai ha falukunga kakai ko ha Kāingalotu mei he fakahahake 'o e 'Tunaiteti Siteití, na'a nau folau tahi mai. 'I he 'aho 4 'o Fēpueli 'o e 1846, na'e fakahekeheka ai ha kakai tangata 'e toko 70 mo ha kakai fefine 'e toko 68 pea mo ha fānau 'e toko 100 'i he vaka ko e Pulukilini (*Brooklyn*) 'o nau tukufolau mei he taulanga Niu 'Ioaké 'i ha maile 'e 17,000 ki he matāfonua 'o Kalefōniá. 'I he'enua folau ne fanau'i ai ha fānau 'e toko ua, pea fakahinga ko 'Atalanitiki mo Pasifiki, pea mālōlō foki mo ha kakai 'e toko 12.

Ko e folau māhina onó ni na'e mātu'aki faingata'a mo'oni. Na'e fe'efi'efihi 'a e kau pāsesé 'i he'enua fehanga hangai mo e 'afu 'o e talopikí, pea ko e me'a ko ē ne nau ma'ú ko ha me'akai kuo kovi mo ha vai. 'I he 'osi 'enua takai hake he Muitolotolo Hōni (Cape Horn), na'a nau lītāula fakataimi he ki'i motu ko Huani Fenenitesí (Juan Fernandez) ke mālōlō 'i ha 'aho 'e nima. 'Oku fakamatala ai 'a Kalolaine 'Ōkusitā Pēkini (Caroline Augusta Perkins) 'o pehē "na'e hoko 'a 'ete sio mo tu'u 'i he kelekele mōmoá ko ha me'a fakanonga mo fakafiemālie ange mei he mo'ui 'i he funga vaká, pea na'a mau mātu'aki fakahounga'i mo fiefia ai." Na'a nau kaukau mo fō honau valá 'i he vai, tānaki mo ha fua'i 'akau mo ha pateta, toutai'i ha ika mo ha ngaahi toke, pea movete atu he funga motú ke mamata 'i ha 'ana ne hangē ko ia 'o Lōpinisoni Kulusó (Robinson Crusoe)."⁷

‘I he ‘aho 31 ‘o Siulai ‘o e 1846, ne tau fonua ai e folau ko ‘eni ne fetaulaki mo ha ngaahi afā, nounou fakame‘akai, pea mo e ngaahi ‘aho lōloa ‘o e folau, ki he taulanga Seni Felenisisikoú. Na‘e nofo ha ni‘ihi ‘o langa ai ha nofo‘anga ne ui ko ‘Amanaki Lelei Fo‘ou (New Hope), kae fononga fakahahake ha ni‘ihi ‘o kolosi atu he ‘otu mo‘ungá ke kaungá kau fakataha mo e Kāingalotú ‘i he toafá.

Ko e Hokoatu ‘o e Tānakí

Na‘e ‘āutō mai mei he tapa kotoa pē ‘o ‘Amelika mo e ngaahi pule‘anga kotoa pē, pea mei he fa‘ahinga kotoa pē, ‘o mavahe mai ‘a e Kāingalotu fai velengá mei honau ngaahi ‘apí pea mo honau fonua tupu‘angá ke kau fakataha mo e Kāingalotú ‘o kamata e fononga lōloa ko ‘eni ki he ‘Otu Mo‘unga Maká.

‘I Sānuai ‘o e 1847, na‘e fakahā ai ‘e Palesiteni Pilikihami ‘Iongi ‘a e takiekina fakalaumālie ko ia ‘o e “Folofola mo e Finangalo ‘o e ‘Eikí fekau‘aki mo e “Nofu‘anga ‘o ‘Isilelí” (T&F 136:1), ‘a ia ne hoko ko ha konisitūtone ke ne tataki ‘a e kau paioniá ‘i he‘enau fononga fakahihifó. Na‘e fokotu‘utu‘u ha ngaahi kaungá fononga mo tu‘utu‘uni ke nau fatongia‘aki ‘a e kau uitou mo e ngaahi tamai mate ‘i honau lotolotongá. Na‘e pau ke lelei honau vā mo e kakai kehé ‘o ‘oua na‘a hoko ai ha kovi, pe ko ha mānumanu, pe fekainaki. Na‘e pau ke fiefia ‘a e kakaí mo fakahaa‘i ‘enau hounga‘iá ‘i he mūsiká, lotú, mo e hulohulá. Na‘e fakafou mai ‘e he ‘Eikí ki he Kāingalotú ‘ia Palesiteni ‘Iongi ‘o pehē, “‘Alu ‘i ho halá pea fai ‘o hangē ko ‘eku lea kiate koé, pea ‘oua ‘e ilifia ki ho ngaahi filí” (T&F 136:17).

‘I he teuteu ‘a e kau fuofua paioniá ke nau mavahe mei he Nofu‘anga ‘o e Fa‘ahita‘u Momokó, na‘e fe‘ungatonu ia mo e foki mai ‘a Pa‘ale P. Palati mei he‘ene ngāue fakafaifekau ki ‘Ingilaní ‘o ne fakahā ange ‘oku muimui mai ‘a Sione Teila mo ha mea‘ofa mei he Kāingalotu ‘i Pilitāniá. ‘I he ‘aho hono hokó ne tū‘uta mai ai ‘a Misa Teila mo ha pa‘anga vahehongofulu na‘e ‘omi ‘e he Kāingalotú ni ke tokoni ki he kau fonongá, ko hano fakahaa‘i mo‘oni ‘o ‘enau ‘ofá mo ‘enau tuí. Na‘á ne toe ‘omai foki mo ha me‘angāue fakasaienisi na‘e mātu‘aki mahu‘inga mo‘oni ‘i hono tā

'o e halanga 'o e kau paioniá mo tokoni'i ke nau 'ilo'i honau 'ātaakai. 'I he 'aho 15 'o 'Epeleli 'o e 1847, na'e mavahe atu leva 'a e fuofua kau fonongá 'o taki 'e Pilikihami 'Iongi. 'I he ta'u 'e uofulu hono hokó, ne muimui mai ai ha Kāingalotu 'e meimei toko 26,000 'ia kinautolu he toafá 'i ha ngaahi saliate mo ha ngaahi saliate toho tangata ke tānaki ki Saione.

Na'e fakatou toka mei mu'a ha ngaahi feitu'u faka'ofu'ofa mo ha ngaahi faingata'a ki he kau fonongá ni. 'Oku manatu'i 'e Siosefa Mino (Joseph Moenor) 'a 'ene "faingata'a'ia" 'i he'ene feinga ki he Tele'a Sōlekí. Ka na'á ne mamata 'i ha ngaahi me'a ne te'eki ke ne mamata ai ki mu'a—ha ngaahi fu'u tākanga pulufalō pea mo ha ngaahi fu'u sita 'i he ngaahi mo'ungá.⁸ Kae manatu'i 'e ha ni'ihhi kehe ia 'a e matala 'a e siola'aá.

Na'e hoko foki ki he Kāingalotú ha ngaahi me'a fakatupulekina ki he'enua tuí 'o ne fakama'ama'a ai 'a e ngaahi ngāue fakaesinó. 'I he hili ma'u pē ha'anau fononga lōloa he 'ahó kakato mo ma'u ha me'atokoni ne tafu 'i he 'ata'atāloá, na'e fakatahataha leva 'a e kakai tangatá mo fafine 'i ha ngaahi kulupu ke alea'i 'a e ngaahi 'ekitiviti 'o e 'ahó. Na'a nau talanoa'i ha ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, hiva ha ngaahi hiva, hulohula, pea mo lotu fakataha foki.

Na'e fa'a hoko foki ha ngaahi me'a-faka'eiki 'i he Kāingalotú 'i he'enua fononga māmālie atu ki he hihifó. 'I he 'aho 23 'o Sune 'o e 1850, na'e fe'unga ai 'a e tokolahi 'o e fāмили Kulenitoló (Crandall) mo ha toko hongofulu mā nima. Ka 'i he faka'osinga pē 'o e uike ko iá kuo mālōlō hanau toko fitu 'i he mahaki faka'auha ko e kōlelā. 'I ha ngaahi 'aho si'i pē mei ai, ne toe mālōlō mo ha toko nima kehe 'o e fāmilí. Pea 'i he 'aho 30 'o Suné ne mālōlō ai mo Sisitā Kulenitolo 'i ha'ane fā'ele'i ha ki'i pēpē.

Neongo na'e faingata'a'ia lahi 'a e Kāingalotú 'i he'enua fononga ki he Tele'a Sōlekí, ka na'a nau ma'u ha laumālie uouangataha, fetokoni'aki, mo ha 'amanaki lelei. Na'e fakafā'ūtaha'i kinautolu 'e he'enua tuí mo 'enua tukupā ki he 'Eiki, pea nau ma'u mo ha fiefia 'i honau lotolotonga 'i he taimi ko 'eni 'o 'enua faingata'a'ia.

Ko e Feitu'ú 'Eni

‘I he ‘aho 21 ‘o Siulai ‘o e 1847, na‘e mu‘omu‘a atu ai ‘a ‘Oasoni Palati mo ‘Ilasitasi Sinou (Erastus Snow), ‘a ia ne na kau ‘i he kau fuofua fononga paioniá, ki he Tele‘a Sōlekí. Na‘á na fakatokanga‘i ai ha mohuku mātu‘aki matolu mo malava ke a‘a atu ai ha taha, pea na‘á ne ‘omi ha fa‘ahinga ‘amanaki lelei ko e fonuá ‘eni ‘e lava ai ha ngoue. Na‘e ‘i ai foki mo ha fanga ki‘i vaitafe na‘e felavai ‘i he loto tele‘á. Hili mei ai ha ‘aho ‘e tolu, na‘e fononga atu leva ‘a Pilikihami ‘Tongi ‘okú ne kei puke pē he mofí, ‘i he‘ene salioté ki he ngutu ‘o e tele‘á na‘e hanga atu ki he loto fonuá. Pea ‘i he mamata ‘a Palesiteni ‘Tongi ki he fonuá, na‘á ne fai ai e lea aofangatuku ‘o e fonongá, “Kuo fe‘unga. Ko e feitu‘ú ‘eni.”

Pea ‘i he mavahe atu ‘a e Kāingalotu ne muimui atú mei he mo‘ungá, na‘a nau toe mamata mo kinautolu ki honau fonua ‘o e tala‘ofá! Na‘e hoko ‘a e tele‘á ni pea mo hono anovai masiva na‘e fetapaki ‘i he taaitō ‘a e la‘aá ki he hihifó, ko ha me‘a ne fai ki ai ha vīsone mo ha kikite, ko ha fonua ne nau faka‘ānaua ki ai mo ha lauiafe. Ko honau fonua hūfangá ‘eni, te nau hoko ai ko ha kakai mālohi ‘i he lotolotonga ‘o e ‘Otu Mo‘unga Maká.

Hili mei ai ha ngaahi ta‘u, na‘e hiki leva ‘e ha tokotaha ului mei ‘Ingilani ko Siini Lio Kulifiti Peika (Jean Rio Griffiths Baker), ‘a e ongo ne ne ma‘u ‘i he‘ene fuofua mamata ki he Kolo Sōlekí. “Ko e koló ni . . . ‘oku vahevahe ia ki ha ngaahi konga kekekele tapafā ‘o hangē ko ‘enau uí; ‘o fe‘unga ‘a e konga kekekele ‘e taha mo ha ‘eka ‘e hongofulu pea toe vahevahe ia ki ha konga‘api ‘e valu, ‘a ia na‘e tu‘u ‘i he konga‘api takitaha ha fale. Na‘á ku tu‘u ‘o mamata pea na‘e ‘ikai ke u malava ‘o ‘ilo‘i e ‘uhinga ‘o e ongo na‘á ku ma‘ú, ka kuó u fakakaukau ko hoku hako ne fakahaofí ne nau fiefia pea mo hounga kia kinautolu honau malu‘i pea mo hoku malu‘i ‘i he lolotonga ‘o e fononga lōloa mo faingata‘á ni.”⁹

Ko e Kau Paionia Toho Salioté

‘I he 1850 tupú, na‘e fakakaukau‘i ai ‘e he kau taki ‘o e Siasí ke fokotu‘utu‘u ha ngaahi kaungā fononga mo ha ngaahi salioté toho tangata ke hoko ko ha founga ke fakasi‘isi‘i ai e fakamolé kae lava

ke vahevahe atu e ngaahi tokoni fakapa'angá ki he tokolahi taha 'o kinautolu ne hiki fonua maí. Ko e kāingalotu ko ia na'e fononga 'i he founga ko 'ení na'e pau ke nau tānaki ha mahoa'a pāuni 'e 100, mo ha fanga ki'i me'a iiki pea mo honau valá ki ha saliotē, pea toki toho tangata atu ia 'i he toafá. 'I he vaha'a 'o e 1856 mo e 1860, na'e fe'unga mo ha kaungā-fononga sālīote toho tangata 'e hongofulu ne fononga atu ki 'Tutaá. Na'e fe'unga mo ha kaungā-fononga 'e valu ne hao lelei ki he Tele'a Sōlekí, ka ko ha ua 'o kinautolu, 'a ia ko e kaungā-fononga 'a Uili mo Mātiní (Martin and Willie handcart companies), na'e ma'u kinautolu 'e he kongá ki mu'a 'o e fa'ahita'u momokó pea mole ai ha mo'ui 'a ha kāingalotu tokolahi.

Ko Neli Peseló (Nellie Pucell), ko e taha ia 'o e kau paionia he ongo kaungā-fononga ko ia ne faingata'a'ia, na'e hoko hono ta'u 10 he toafá. Na'e mālōlō fakatou'osi 'ene ongomātu'á 'i he lolotonga 'o e fonongá ni. Pea 'i he fakaofi atu 'a e kulupú ki he 'otu mo'ungá, na'e mātu'aki momoko 'aupito 'a e 'eá, tǎi'i mo e me'atokoní, pea mātu'aki vaivai mo'oni e kāingalotú 'i he fiekaia ke toe fai ha hoko atu. Na'e tō ki lalo 'a Neli mo sí'ono tokouá. Pea 'i he meimei ke 'osi mo'oni 'ena 'amanakí, na'e a'u mai kia kinaua e taki 'o e kaungā-fonongá 'i ha saliotē. Na'á ne fakaheka 'a Neli ki he loto salioté pea fekau 'a Meki ke luelue pē he tafa'akí 'o piki ki he salioté ke ne lava 'o kei tu'u. Na'e monū'ia 'aupito 'a Meki he na'e hanga 'e hono fakamālohi'i ke luelué 'o fakahaofi ia mei hano ma'u 'e he 'aisí.

'I he'enau a'u ki he Tele'a Sōlekí pea to'o e sū mo e sitōkeni 'o Nelí, 'a ia na'á ne tui mai he toafá, pea matala mai ai pē mo hono kilí tu'unga 'i hono ma'u hono va'é 'e he 'aisí. Na'e pau ai ke tu'usi 'a e va'e 'o e kí'i ta'ahiné ni peá ne luelue'aki pē hono tuí 'i he toenga 'o 'ene mo'uí. Na'á ne mali ki mui ange 'o 'i ai ha'ane fānau 'e toko ono, ka na'á ne kei lava pē 'o tauhi hono falé mo ohi hake ha hako lelei.¹⁰ Neongo hono tu'unga faingata'a'ia, kae 'uma'ā kinautolu ne nau tokanga'i iá, 'oku hāsino mei ai 'a e tui mo e fie feilaulau 'a e kāingalotú 'i he ngaahi 'aho ko 'ení. 'Oku hoko 'a 'enau fa'ifa'itaki'angá ko ka koloa tukufakaholo 'o e tuí ke he kāingalotu ne muimui mai 'ia kinautolú.

Na'e nofo 'o lau ta'u ha tangata ne fononga fakataha mai he toafá mo e kaungā-fononga toho saliate Mātiní 'i 'Iutā. Pea 'i ha 'aho 'e taha, na'á ne 'i ha falukunga kakai ai na'a nau kamata ke fakaanga'i lahi 'a e kau taki 'o e Siasí 'i he'enau fakangofua 'a e Kāingalotú ke nau fononga mai he toafá mo ha kihí'i me'akai si'isi'i pehē, 'o 'ikai ha toe fa'ahinga malu'i ka ko ha saliate toho tangata pē na'e 'oangé. Na'e fanongo pē 'a e tangatá ni 'o a'u ki ha tu'unga ne 'ikai ke ne kei makātaki'i ai hono lotó; peá ne tu'u leva 'o ne lea ange 'i he loto ongo'i mo'oni:

"Na'á ku 'i he kaungā-fononga ko iá mo hoku uafí foki. . . . Pea na'a mau faingata'a'ia 'o mahulu hake 'i ha me'a te mou lava ke fakakaukau'i pea mālōlō mo ha tokolahi he momokó pea mo e fiekaia, ka kuo mou fanongo nai 'i ha taha ne hao mo'ui mai 'i he kaungā-fonongá ni kuó ne pu'aki ha fo'i lea fakaanga; . . . *Kuo [mau] hao mai mo ha 'ilopau 'oku mo'ui 'a e 'Otuá he na'a mau feangainga mo ia 'i he taimi 'o 'emau faingata'a.*

"Na'á ku toho 'eku salioté 'i he taimi ne u mātu'aki vaivaia ai mo vaivai hoku sinó mei he puké mo e si'isi'i 'a e me'atokoní 'o 'ikai ke meimei malava ke hiki hoku va'é. Na'á ku fakatokanga'i atu ki mu'a ha ki'i fo'i tafungofunga 'one'one peá u pehē, te u lava pē 'o a'u ki ai peá u toki fo'i, he tahā te u toe lava 'o toho fakalaka atu ai 'eku kavengá. . . . Na'á ku a'u ki he ki'i fokotu'unga 'one'one ko iá, pea 'i he'eku fakaa'ua'u atu ki aí na'e kamata ke teke au mei mui 'e he salioté. Na'á ku fa'a tafoki 'o sio ki mui ke vakai pe ko hai 'okú ne teke mai e salioté, ka na'e 'ikai ke u fakatokanga'i ha taha. Peá na'á ku 'ilo he taimi ko iá na'e 'i ai e kau 'āngelo 'a e 'Otuá.

"Na'á ku fakame'apango'ia nai 'i he'eku loto ke u ha'u mo e saliate toho tangatá? 'Ikai. Na'e 'ikai pehē 'i he taimi ko iá pea he 'ikai pehē ia 'i ha toe mōmēniti 'i he'eku mo'uí. *Ko e me'a na'a mau fakahoko ke mau feangainga ange ai mo e 'Otuá ne hoko ia ko ha monū ke mau fakahoko, pea 'oku ou fakamālō 'i he'eku ma'u 'a e faingamālie ko ia ke fononga fakataha mai mo e kaungā-fononga 'a Mātiní.*"¹¹

'Oku 'i he'etau tohi himí ha hiva fekau'aki mo e kāingalotu ki mu'a 'o e Siasí ne nau tali loto-to'a 'a e ongoongoleleí mo fononga

Ko e Kāingalotu mei he Tele'a Sōleki'oku nau li'aki'enau mo'ui ke fakahaofi ha kau mēmipa 'o e kau Fononga Saliote Tohotangata 'a Mātini (Martin Handcart Company), 'a ē ne mā'utangia 'i he toafā he tō vave mai 'a e fī'ahita'u momokó.

mama'ó mai ke nofo 'i ha feitu'u lí'ekina mo mavahe mei he sivilaisé:

Ko e ngāue 'o e Pule'anga,
Kuo nau fou 'i he hala;
Fou ai e to'u-tangata
'I he 'aho kotoa
Ke hoko ko ha tu'unga,
Fou atu ki he fonua,
Fou kotoa fou ki mu'a,
Si'i kau Paioniá!

'Oku ako'i kitautolu 'e he'enua ngaahi sīpingá ki ha founa ke tau mo'ui ai 'i ha tui lahi ange mo loto to'a 'i hotau ngaahi tukui fonuá:

Kei fai ai pē honau le'o;
He ko e 'ofa 'aufuatō;
Maama 'okú ne ta'alo,
He ofi mo e mama'ó.
To'o 'a 'ene kaveinga,
He loto fiefia,
Fai hono fakangingila,
Si'i kau Paionia!¹²

Ko Hono Fokotu‘u ha Fuka ki he Ngaahi Pule‘angá

‘I he ola lelei hono ‘omai ‘o e kau fuofua Kāingalotú ki ‘Tutaá, na‘e hanga taha leva e tokanga ‘a Pilikihami ‘Iongí ki hono fokotu‘u e pule‘anga ‘o e ‘Otuá he toafá. Na‘e hoko ai ‘a e feitu‘u ne ‘iloa ko e toafa mamaté ko ha sivilaise tupulekina mo ha unga‘anga ki he Kāingalotú, ‘o tu‘unga ‘i he‘ene vīsoné mo e ‘ene takí. Na‘e tokoni ‘a ‘ene fakahinohino mahinongofua ki he Kāingalotú ke siofia ai ‘a e ngaahi me‘a te nau ala ma‘u ‘i honau ‘api fo‘ou mo taki atu ai kinautolu ‘i he‘enau taumu‘a ke langa ‘a e pule‘anga ‘o e ‘Otuá.

Hili pē ha ‘aho ‘e ua mei he tū‘uta ‘a e fuofua kau fonongá, na‘e kaka leva ‘a Pilikihami ‘Iongi mo ha ní‘ihi ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i ha tafungofunga fuopotopoto ‘i he tafamo‘unga ko ia ne mamata mai ki ai ‘a Palesiteni ‘Iongi ‘i ha‘ane mata me‘a-hā-mai ki mu‘a pea nau toki mavahe mei Nāvuú. Na‘a nau mamata mai ki he lahi ‘o e tele‘á mo nau kikite ‘o pehē ‘e talitali fiefia ‘a e ngaahi pule‘anga kotoa ‘o māmaní he feitu‘ú ni pea ‘e ma‘u ai ‘e he kāingalotú ha koloa mo ha melino. Na‘a nau fakahingoa ‘a e mo‘ungá ni ko Tumu‘aki Mo‘unga Fuká (Ensign Peak) ‘o fakatatau mo e potu folofola ‘i he tohi ‘a ‘Īsaia ‘a ia ‘oku tala‘ofa ai ‘o pehē, “Pea te ne fokotu‘u ha fuka ki he ngaahi pule‘angá, pea te ne fakataha ‘a e kau lí‘aki ‘o ‘Isilelí” (‘Īsaia 11:12).¹

Ko e fuofua ngāue ‘a Palesiteni ‘Iongi ‘i he ‘aho 28 ‘o Siulai ‘o e 1847, ko ha‘ane fili ha feitu‘u ki ha tempale mo ui ha kau tangata ke nau ngāue ki hono palaní mo hono langá. Na‘á ne fokotu‘u hono tokotokó ‘i he feitu‘u na‘á ne filí peá ne pehē, “Te tau langa ‘i he feitu‘ú ni ha tempale ki hotau ‘Otuá.” Mahalo ne fakafiemālie‘i ‘e he‘ene leá ni ‘a e Kāingalotú, he na‘e fakamālohi‘i kinautolu ‘i ha taimi nounou atu pē ki mu‘a, ke fakangata ‘enau ngaahi lotu ‘i he tempalé ‘i he‘enau mavahe mei Nāvuú.

‘I ‘Aokosí, na’e foki atu ‘a e kau taki ‘o e Siasí mo e meimei hono kotoa ‘o kinautolu ne kau ‘i he fuofua kaufononga ‘o e kau paioniá ki he Nofo’anga ‘o e Fa’ahita’u Momokó ‘o teuteu’i honau ngaahi fāmilí ke nau hiki mai he ta’u hono hokó ki he tele’á. Pea na’e taimi nounou pē mei he’enua a’u maí, kuo ongo’i ‘e Pilikihami ‘Iongi mo e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá kuo hokosia ‘a e taimi ke toe fokotu’utu’u ai ‘a e Kau Palesitenisi ‘Uluakí. Pea ‘i he’ene hoko ko e Palesiteni ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, na’e fokotu’u ai Pilikihami ‘Iongi ke ne hoko ko e Palesiteni ‘o e Siasí. Na’á ne fili leva ‘a Hiipa C. Kimipolo mo Uiliate Lisiate ko hono ongo tokoni, pea ne pou pou’i kotoa ‘e he kāingalotú honau kau takí ni.

Ko e ‘Uluaki Ta’u ‘i he Tele’á

Na’e ‘i ai mo ha ongo kaungā-fononga kāingalotu kehe ‘e ua ne tū’uta mai ki he Tele’á Sōlekí ki mu’a pea toki ‘osi ‘a e fa’ahita’u māfana ‘o e 1847, pea na’e fokotu’utu’u ai ‘a e kāingalotu ko ‘eni ‘e meimei toko 2,000 ki he Siteiki Sōlekí. Na’e fakavavevave’i leva ha tōta’u ka na’e ‘ikai fu’u ola lelei ‘a e utu-ta’ú, pea ‘i he hokosia mai ‘a e fa’ahita’u failaú kuo faingata’á ia ha tokolahi ‘i he nounou fakame’atokoní. Na’e tohi ai ‘e Sione (John R. Young), he na’e kei tamasi’i pē he taimi ko ‘eni, ‘o ne pehē:

“‘I he taimi ne kamata ke tupu ai ‘a e musié kuo fu’u tōtu’a ‘a e hongē. Na’e lau māhina mo e ‘ikai ha’amau fo’i mā. Pea ne hoko leva ‘a e kakano’i pulú, mo e hu’akaú, mo e mohuku ‘a e puaká, mo e aka’i lilé pea mo e mohukú ko ha kongā lahi ia ‘o ‘emau me’atokoní. Na’á ku hoko au ‘o tokanga’i ‘a e fangapulú, pea ‘i he lolotonga ‘o ‘eku fakahoko hoku fatongiá na’á ku fa’a kai ai e kau ‘o e mohuku vaó kae ‘oua kuo mākona hoku keté ‘o hangē ko e fanga pulú. Na’e fāifai pea a’u ki ha tu’unga ne tōtu’a ai e fiekaia pea to’o hifo leva ‘e he’emau tangata’eiki ha kili’i pulu na’e fakamōmoa ‘i ha va’a ‘o ha fu’u ‘akaú; ‘o faka’aonga’i ia ke ngaohi’aki ha’amau supo ifo mo’oni.”² Na’e fetokoní’aki mo fevahevahe’aki ‘a e kau nofo fo’ou ni ‘o nau lava ai ke mo’ui ‘i he taimi faingata’á ni.

‘I Sune ‘o e 1848, kuo ‘osi tō ‘e he kau nofo fo’ou ni ha ‘eka ‘e nimaafe ki he onoafe nai, pea kamata leva ke lanumata ‘a e loto tele’á mo mo’ui. Ka ko ha me’apango mo’oni ki he Kāingalotú, he

*Na'e tu'unga 'i he tui mo e nimamea'a 'a e Kāingalotú,
'a 'enau kamata ke langa ha kolo 'i he Tele'a Sōlekí. 'Oku hā 'i he
tātongitongí ni 'a e tele'a 'i he 1853.*

na'e tō mai ha ngaahi fuifuinga he'e lanu 'uli'uli 'o keina 'enau ngoué. Na'e fai 'e he kau nofo fo'ou ni 'a e me'a kotoa pē ne nau lavá. Na'a nau keli ha ngaahi fakatafenga pea fakatafe atu 'a e vai ki he fanga he'é. Na'a nau tā e fanga 'inisēkité ni 'aki ha 'akau mo ha ngaahi taufale pea mo feinga ke tutu kinautolu, ka na'e iku launoa pē. Na'e hokohoko atu pē 'ene tō mai 'a e he'é 'o ngali ta'efa'alaua. Na'e ui leva 'e Pēteliake Sione Sāmīta (John Smith), 'a ia ko e palesitēni ia 'o e Siteiki Sōlekí, hanau 'aho 'aukai mo e lotu. Na'e 'ikai fuoloa mei ai kuo tō mai ha ngaahi fuifuinga tala mei he langí 'o nau keina 'a e he'é. 'Oku fakamatala ai 'e Sūsana Noupolo Kalānite (Susan Noble Grant) 'a e me'a ne hokó 'o pehē: "Na'e hangē ki he'emaui vakaí, na'e mātu'aki fiekaia mo'oni 'a e fanga talá 'i he'enau folo 'a e fanga he'e ne fepūnakaki holó, pea na'a mau ofo ai."³ Na'e mamata pē 'a e Kāingalotú mo nau fiefia mo toe ofo foki. He kuo fakahaofi 'enau mo'uí.

Na'e ngāue'aki 'e he Kāingalotú honau ivi mo 'enau tuí neongo 'a 'enau 'i he tu'unga faingata'á ni, pea 'ikai hano taimi kuo kamata

ke nau fakalalakalaka lahi. Na'e 'i ai ha tangata fononga ne fou mai 'i Sōleki ko ha'ane 'alu ki Kalefōnia, 'i Sepitema 'o e 1849 peá ne fakatumutumu 'o ne tala ange ai kia kinautolu: "Kuo te'eki ke u 'i ha fa'ahinga kakai maau, mo fai velenga, mo mo'umo'ua, pea mo anga fakasivilaise ange 'o hangē ko 'eni, pea 'oku fakaaofo 'aupito 'a e founa kuo nau fakahoko 'i he toafa ma'oma'onganoá ni, 'i he kihí'i vaha'a taimi nounou pehē. Kuo te'eki ke u fetaulaki mo ha tangata 'oku nofo noa, 'i he kolo ko 'eni 'oku meimei ke toko fā afe ki he nima afe nai, pe ko ha tangata 'oku haua. Ko e ola 'o 'enau ngoué 'i he kaha'ú 'oku lelei, pea 'oku 'i ai ha fa'ahinga loto mo ha ivi lahi 'i he me'a kotoa pē te ke lava 'o mamata ki ai. Pea he 'ikai lava ke toe fakatataua ia 'i ha toe kolo 'o tataua ai pē hano fa'ahinga lahi kuó ke mamata ai he kuo hilií." ⁴

Ko e Fakatotolo Fonuá

'I he faka'osi'osi 'o e fa'ahita'u māfana 'o e 1848, na'e toe fononga ai 'a Palesitēni Pilikihami 'Iongi mei he Nofō'anga 'o e Fa'ahita'u Momokó ki he Tele'a Sōlekí. 'I he'ene a'u mai ki aí, na'á ne fakatokanga'i 'oku totonu ke 'ilo'i 'e he Kāingalotú 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni 'oku ala ma'u 'i honau 'ātakai fo'ou. Na'a nau ako ha me'a lahi mei he Kau 'Initia Kula 'o e feitu'ú, ka na'e toe fekau'i foki 'e Palesitēni 'Iongi ha kāingalotu 'o e Siasí ki ha ngaahi fonua ke nau fekumi ki ha ngaahi me'a fakafaito'o mei he 'akaú mo ha ngaahi ma'u'anga tokoni fakaenatula na'e ala ma'ú.

Na'á ne fekau'i atu foki ha kau fakatotolo fonua ke nau nofo'i. Pea 'i he'enu fonongá na'e 'ilo ai 'e he kāingalotú ni ha ngaahi feitu'ú, mo ha koloa fakaenatula, mo ha 'akau papa lahi, mo ha ma'u'anga vai, mo ha ngaahi potufonua mohuku'ia, kae 'uma'ā ha ngaahi feitu'ú na'e fe'unga ke nofo'i. Pea koe'uhí ke nau faka'ehi'ehi mei hano ngāue tavale'aki e kekelelé, na'e fakatokanga ai e Palōfitá ki he kāingalotú ke 'oua te nau toe tofi honau ngaahi kongā kekelele kuo vahe angé 'o tufa ki ha ni'ihī kehe. Na'e hoko ai honau ngaahi kongā kekelelé ko hanau tufakanga tauhi pea na'e pau ke nau tokanga'i fakapotopoto ia mo ngāue lelei 'aki, 'o 'oua na'a faka'aonga'i ia ke ma'u ai ha tupu fakapa'anga.

‘I he fa’ahita’u fakatōlau ‘o e 1849, na’e fokotu’u leva ‘a e Sino’i Pa’anga Ngāue ki he Kau Hiki Maí (Perpetual Emigrating Fund) ‘o fakatatau mo e fakahinohino ‘a Palesiteni ‘Tongí. Ko hono taumu’á ke tokoni’i ‘a e masiva ko ia na’e ‘ikai ke nau ma’u ha me’a ke nau fonongamai’aki ke kau fakataha mo e Siasí. Na’e foaki ha kāingalotu tokolahi ki he sino’i pa’angá ni ‘i ha feilaulau lahi, pea ko hono olá ne lava ai ha Kāingalotu ‘e lauafe ke nau fononga mai ki he Tele’a Sōlekí. Pea ‘i he taimi ko ia ne nau lava aí, na’e fie ma’u leva kinautolu na’e tokoni’i ke nau totongi fakafoki ‘a e pa’anga na’e tokoni’i ‘aki kinautolú. Na’e faka’aonga’i leva ‘a e pa’anga ko iá ke tokoni’i ‘aki sí’a ní’ihi kehe. Pea makatu’unga ‘i he fetokoni’aki ko ‘ení hano tāpuekina ‘e he Kāingalotú sí’i mo’ui ‘akinautolu tukuhāusiá.

Ko hono Tali ‘e he Kau Faifekáu ‘a e Uí

‘I he mālohi e ngāué mo mo’umo’ua ‘enau mo’ui fakafāmilí, na’e hanga leva ‘a Palesiteni Pilikihami ‘Tongi ki he ngaahi me’a ne tokanga ki ai ‘a e Siasí. Pea ‘i he konifelenisi lahi ne fakahoko ‘i he ‘aho 6 ‘o ‘Okatopa ‘o e 1849, na’á ne vahe’i ai ha kau mēmipa ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá mo ha kau faifekau ne toki ui fo’ou, ke nau ngāue ‘i ha ngaahi misiona ‘i tu’apule’anga. Na’a nau tali ‘a e uí ni neongo ko ha me’a ia na’e pau ai ke nau mavahe mei honau ngaahi fāmilí, mo honau ngaahi ‘api fo’ou, kae ‘uma’ā ‘enau ngaahi ngāue na’e te’eki ‘osí. Na’e fakaava ai ‘e ‘Ilasitasi Sinou (Erastus Snow) mo ha kaumātu’a ‘e ní’ihi ‘a e ngāue fakafaifekáu ‘i Sikenitenēvia (Scandinavia), lolotonga iá ‘oku folau ‘a Lolenisō Sinou mo Siosefa Tolonitō ki ‘Ītali. Na’e toe foki atu ‘a ‘Atisoni mo Lu’isa Pānesi Palati ki he mala’e ngāue fakafaifekau ne ‘i ai ki mu’a ‘a ‘Atisoní ‘i he ‘Otu Motu Hauai’i. Na’e ui ‘a Sione Teila ki Falanisē mo Siamane. Pea ‘i he fononga fakahahake ‘a e kau faifekáu, na’a nau fetaulaki ai mo ha Kāingalotu ‘oku nau fononga mai ki he Saione fo’ou ‘i he ‘Otu Mo’unga Maká.

‘I he’enau ngāué, na’e mātā tonu ai ‘a e kau faifekáu ha ngaahi mana mo nau papitaiso ha kakai tokolahi ki he Siasí. ‘I he malanga ‘a Lolenisō Sinou ‘i ‘Ītali, ‘a ia na’á ne hoko ki mui ange ko e Palesiteni

‘o e Siasí, na’á ne mamata ai ki ha kí’i tamasi’i ta’u tolu kuo meimei mate. Na’á ne fakatokanga’i ko ha faingamālie ‘eni ke fakamo’ui ai e kí’i tamasi’i mo fakaava ai e lotu ‘o e kakaí ‘i he feitu’ú ni. ‘I he pō ko iá na’á ne lotu lōloa mo fakamātoato ai ki ha fakahinohino ‘a e ‘Otuá, pea ‘i he ‘aho hono hokó na’e ‘aukai ai mo hono hoá mo na lotu ma’á e kí’i tamasi’i. ‘I he efiáfi, na’á na faingāue leva ki ai mo fai ha lotu le’o si’i ke ma’u ha tokoni ‘i he’ena ngāué. Na’e mohe lelei ‘a e kí’i tamasi’i he poó kakato pea fakamo’ui ai ia ‘i ha tu’unga fakaafo mo’oni. Na’e onгона ‘i he Tele’a Pitimoni’i ‘i ‘Ītali ‘a e fakamo’ui mahakí ni. Pea fakaava ai ‘a e ngaahi matapaá ki he kau faifekau’ o hoko ai ‘a e ngaahi fuofua papitaiso ‘i he fonuá ni.⁵

‘I ‘Aokosi ‘o e 1852, na’e ui ai ha kau faifekau ‘e toko 106 ‘i ha konifelenisi makehe na’e fai ‘i Sōleki Siti, ke nau ō ‘o ngāue fakafaifekau ki he tukuifonua ‘o e māmaní. Na’e malanga’aki ai ‘e he kau faifekau ni mo ha ni’ihi na’e toki ui ki mui ange, ‘a e ongoongolelei ki ‘Amelika Saute, Siaina, ‘Initia, Sepeni, ‘Aositelēlia, Hauai’i, pea mo e Pasifiki Sauté. ‘I he ngaahi feitu’ú ni kotoa, na’e meimei ke si’i ha ola lelei ai e ngāue ‘a e kau faifekau. Ka neongo ia, na’a nau lulu ‘a e ngaahi tenga ‘o iku kau mai ai ha kakai tokolahi ki he Siasí ‘i ha ngāue ‘a ha kau faifekau ki mui ange.

Na’e ui ‘a ‘Eletā ‘Etuete Sitivenisoni (Edward Stevenson) ki he Misiona Siupaletaá (Gibraltar Mission) ‘i Sepeni. ‘A ia na’e toe foki atu ai ‘a e tokotahá ni ki he feitu’u na’e fanau’i ai iá, ‘o ne fakahā fakahangatonu ‘a e ongoongolelei kuo fakafoki maí ki he kakai ‘o hono fonuá. Na’e tukupōpula ai ia tu’unga ‘i he’ene malangá ‘o ne nofo pōpula ‘i ha kí’i taimi si’i ‘o a’u ki hano ‘ilo’i ‘e he kau ma’umafaí kuó ne malanga’i ‘e ia ‘a e kau le’ó, ‘o ne meimei fakaului ai ha taha ‘o kinautolu. Hili hono tukuange iá na’á ne papitaiso ai ha toko ua ki he Siasí, pea ‘i Sānuali ‘o e 1854, na’e fokotu’u ai ha kí’i kolo ‘o e Siasí ‘aki ha kāingalotu ‘e toko hongofulu. ‘I Siulai, neongo ne ‘osi mavahe ha toko ono ‘o e kau mēmipá ni ke ngāue mo e kautau ‘a Pilitāniá ‘i ‘Ēsia, ka ne ‘osi a’u honau tokolahí ki he toko 18, ‘o ‘i ai ha fitungofulu, mo ha kaumātu’a, mo ha taula’eiki, mo ha akonaki ‘e taha, ‘o nau ma’u ai he koló ni ‘a e fa’ahinga tu’unga fakatakimu’a na’e fie ma’u ke tupulaki ai.⁶

Na'e tu'utu'uni 'e he pule'anga 'o e ngaahi 'Otu Motu 'o Falanisē 'i Polinisiá ke mavahe 'a e kau faifekau' 'i 1852. Ka na'e kei pukepuke pē 'e he Kāingalotu ne uluí 'a e Siasí 'o a'u ki he foki atu 'a e kau faifekau' he 1892. Na'e mātu'aki tu'u loto-to'a mo'oni 'a 'Eletā Tihoni mo 'Eletā Maihea 'o na ikuna'i hona tuku pōpulá pea mo ha ngaahi faingata'a kehe 'o 'ikai pē ke na faka'ikai'i 'a 'ena tuí. Na'á na fakatoufeinga ke tauhi 'a e Kāingalotú ke nau mālohi mo faivelenga 'i he ongoongolelé.⁷

Pea ko kinautolu 'i tu'a 'Tunaiteti Siteiti ne kau ki he Siasí, na'e hoko 'eni ko ha taimi 'o e tñaki ki Saioné, 'a ia ko ha me'a ia kuo pau ke nau folau vaka ai ki 'Amelika. Na'e folau mai 'a 'Elisapeti mo Sālesi Uti he 1860 mei Saute 'Afilika, 'a ia na'á na ngāue lahi ai 'i ha ngaahi ta'u ke ma'u ha pa'anga ke na folau mai 'aki. Na'e tauhi fale 'a 'Elisapeti 'i ha 'api 'o ha tangata ma'ume'a, pea tā piliki hono husepānití kae 'oua kuó na ma'u ha pa'anga fe'unga ki he'ena folau. Na'e fata mai pē 'a 'Elisapeti ki he loto vaká 'i ha mohenga he ko e toki 'osi pē ia ha houa 'e 24 'o 'ene fanau'i hona fohá pea ne 'oange ai e loki 'o e 'eikivaká ke ne tokoto fiemālie ai. Na'á ne puke lahi 'aupito 'i he lolotonga 'o e folau' 'o tu'o ua ha'ane meimei mate, ka na'á ne mo'ui pē 'o nofo 'i Filimoa (Fillmore) 'i 'Iutā.

Na'e hoko 'a e kau faifekau' 'o mahu'inga lahi ki he Kāingalotu 'i he ngaahi fonua ne nau ngāue aí. Na'e puke lahi 'aupito 'a Siosefa F. Sāmita he mofí 'i he faka'osi'osi 'o 'ene ngāue he 'Otu Motu Hauai'i he 1857, pea 'ikai ke ne toe lava ai ke ngāue 'i ha māhina 'e tolu. Na'e monū'ia mo'oni ke tokanga'i ia 'e Mā Mahuhi, ko ha mēmipa faivelenga 'o e Kāingalotu Hauai'i. Na'á ne tauhi ai 'a Siosefa 'o hangē tofu pē hano fohá, pea ne tupu ai ha fe'ofa'aki lahi 'i hona vaá. Na'e 'osi atu ha ngaahi ta'u lahi, pea 'i he hoko 'a Siosefa ko e Palesiteni 'o e Siasí, na'á ne 'a'ahi ki Honolulu. Ki mu'a ke ne hifo mei he vaká, na'á ne fakatokanga'i atu ha fine'eiki kui 'oku si'i taki mai, 'okú ne to'o pē ha ngaahi fo'i siaine momoho mo'oni ko ha'ane me'a'ofa. Na'á ne ongo'i 'ene fākauí maí, "Iosepa, 'Iosepa" (Siosefa, Siosefa). Na'á ne lele he taimi pē ko iá 'o fā'ofua mo 'uma tā tu'olahi ki ai, pea ne amoamohi hono 'ulú mo pehē ange, "Mamā, 'e Mamā, ko si'eku fine'eiki."⁸

Ko ha Ui ke Nofoi Fonua

‘Oku lahi ha fanga ki’i kolo ‘i ‘Tutā mo e fakatonga ‘o ‘Aitahoó pea toe ki mui ange ‘i ha ngaahi feitu’u ‘i ‘Alesona mo Uaiōmingi mo Nevata pea mo Kalefōnia, na’e kamata kinautolu ‘e ha ni’ihi mo ha ngaahi fāmili na’e ui ‘i he ngaahi konifelenisi lahi. Na’e tu’utu’uni ‘e Palesiteni Pilikihami ‘Tongi ‘a hono nofo’i ‘o e fanga ki’i koló ni, ke lava ai ha kau nofo fo’ou ‘e lauiafe ‘o nofo mo ngoue ai.

‘I he lolotonga ‘o ‘ene kei mo’uí, na’e meimei ke nofo’i kotoa ai ‘a e Tele’a Sōlekí mo e ngaahi feitu’u takai ko iá. ‘I he’ene a’u ki he 877, ne pekia ai ‘a Pilikihami ‘Tongi, kuo a’u ki ha fanga ki’i kolo ‘e 350 kuo nofo’i, pea ‘i he 1900 kuo meimei a’u ‘a e fanga ki’i koló ki he 500. ‘Oku pehē ‘e he taha ‘o e kau fuofua ma’u mafai ‘o e Siasí ki mu’a atu ko Pilikihami Henelí Lōpeti (Brigham Henry Roberts) ko e ola lelei ‘o e nofo’i fonua ko ‘eni ‘a e kau Māmongá na’e tupu ia mei he “talangofua ‘a honau kakaí ki honau kau takí pea mo ‘enau ta’e siokita mo feilaulau fakafo’ituituí” ‘i hono fakahoko honau ui mei a Palesiteni ‘Tongi.⁹ Na’e feilaulau’i ‘e he kau nofo’ifonua ni ‘a ‘enau fiemālié mo ‘enau koloá, ‘a ‘enau feohi mo honau ngaahi kaungā-me’á, pea ‘i he taimi ‘e ni’ihi ne a’u pē ki he’enau mo’uí ko’e’uhí ke nau muimui ki he Palōfita ‘a e ‘Eikí.

‘I he ngaahi fakataha’anga ‘o e konifelenisi lahi, na’e ui ai ‘e Palesiteni ‘Tongi ‘a e ngaahi hingoa ‘o e kau tangata ko iá mo honau ngaahi fāmili te nau hiki atu ki he ngaahi feitu’u ko ‘eni. Na’e lau ‘e he kakai nofo’i fonua fo’ou ni ko hano ui ‘eni kinautolu ‘i ha ngāue fakafaifekau pea na’a nau ‘ilo’i kuo pau ke nau nofo ‘i he feitu’u kuo vahe’i angé kae ‘oua kuo toki tukuange kinautolu. Na’a nau fāifononga ki he feitu’u fo’ou ni ‘i he fakamole mo e koloa ‘anautolu pē. Ko e ola lelei ‘o ‘enau ‘i he feitu’u ni na’e fakafuofua ia ki he ola lelei ‘o ‘enau faka’aonga’i ‘a e ngaahi ma’u’anga tokoni ne nau ma’ú. Na’a nau savea’i mo faka’ata’atā ha ngaahi feitu’u, pea langa mo ha ngaahi fale ngaohi’anga mahoa’a, keli mo ha ngaahi fakatafenga vai ke fakatafe mai ai e vai ki honau kelekélé, ‘aa’i mo ha ngaahi loto’ā ki he’enau ngaahi fangamonumanú, pea tofa foki mo ha ngaahi hala. Na’a nau tō ha ngaahi ‘akau mo ha’anau ngoue, langa mo ha ngaahi falelotu mo ha ngaahi ‘apiako, pea mo feinga foki ke nofo vālelei mo e Kau ‘Initia Kulá. Na’a nau

'I he'enau tali e ui mei a Palesitani Pitikihami 'Iongí, ne marahe ai ha Kāingalotu toko lahi mei honau ngaahi 'api kuo māú ke nofo'i ha ngaahi feitu 'u fō'ou.

fetokoni'aki 'i he'enau mahamahakí, pea mo e taimi ne fanau'í ai 'enau fānaú, mo e pekiá, kae 'uma'ā 'a e ngaahi mali ne fakahokó.

'I he 1862 na'e ma'u ai 'e Sālesi Loueli Uoka (Charles Lowell Walker) ha ui ke ne nofo 'i he fakatonga 'o 'Tutaá. Na'á ne kau ai 'i ha fakataha 'a e kakai na'e uí peá ne tohi 'o pehē: "Na'á ku ako heni ha tefito'í mo'oni he 'ikai toe ngalo 'i ha taimi. Na'e hā kiate au ko e talangofuá ko ha tefito'í mo'oni mahu'inga ia 'i he langí mo māmani. 'I he feitu'u na'á ku ngāue ai he ta'u 'e fitu ne toki 'osí, he 'afu mo e momoko pea mo fiekaia kae 'uma'ā ha ngaahi tu'unga faingata'a, na'e fāifai pē 'o u ma'u ai ha 'api, ko ha konga kekelele 'oku 'i ai ha 'akau fua 'a ia kuo toki kamata pē laku fua mai mo faka'ofu'ofa. Ka kuo pau ke u tukuange ia ka u 'alu 'o fai e finangalo 'o 'eku Tamai 'i Hēvani, 'a ē 'okú ne māfimafi ki he me'a kotoa pē 'oku 'ofa mo manavahē kiate Iá. 'Oku ou lotu ai ki he 'Otuá ke ne foaki mai mu'a ha mālohi ke u lava 'o fakahoko 'a e me'a 'oku fie ma'u meiate aú 'i ha fa'ahinga tu'unga 'e fakahōifua kiate Iá."¹⁰

Na'e ma'u foki 'e Sālesi S. Lisi (Charles C. Rich), 'a ia ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ha ui ke ne hiki 'o nofo fo'ou. Na'e ui ia 'e Pilikihami 'Tongi fakataha mo ha kau tangata kehe ke hiki honau ngaahi fāmilí 'o nofo'í e Tele'a he Vaitafe Peá (Bear Lake Valley), 'oku meimei maile 'e 150 ki he tokelau 'o Sōleki Sití. 'Oku tu'u e tele'á ni 'i ha feitu'u mā'olunga mo momoko foki mo lahi ai e sinoú he taimi momokó. Na'e toki foki mai pē 'a Misa Lisi mei he'ene ngāue fakafaipekau ki 'Iulopé pea na'e 'ikai ke ne fu'u loto māfana ke hiki hono fāmilí 'o toe kamata fo'ou 'i ha feitu'u faingata'a. Ka na'á ne tali 'a e uí ni 'o ne hiki ai 'i Sune 'o e 1864 ki he Tele'a he Anovai Peá. Ko e fa'ahita'u momoko ko ia ne hoko maí na'e mātú'aki fu'u momoko mo'oni pea 'i he'ene a'u ki he fa'ahita'u failaú, na'e fakakaukau ai ha ni'ihi 'o e kau tangatá ke nau mavahe. Na'e 'ilo'i pē 'e Misa Lisi ko e mo'uí he 'ikai pē ke toe faingofua ange 'i he feitu'u momokó ni, ka na'á ne pehē:

"Kuo lahi 'a e faingata'á. Pea 'oku ou fie fakahā ia . . . pea ne mau 'osi talanoa foki ki ai. Ka kapau 'oku mou fie hiki ki ha feitu'u kehe 'e lelei pē ia, he 'oku 'ikai ke u fie ta'ofi kimoutolu mei ai. . . . Ka kuo pau ke u nofo heni 'o a'u ai pē kapau te u nofo toko taha pē. He na'e ui au 'e Palesiteni 'Tongi ki he feitu'ú ni, pea ko e feitu'u

'eni kuo pau ke u nofo aí kae 'oua kuó ne tukuange au mo fakangofua ke u mavahe." Na'e nofo ai pē sí'i fāmili 'o Misa Lisí, peá ne hoko ai ko ha taki 'o ha ki'i kolo tupulekina mo'oni 'i he ngaahi ta'u 'e hongofulu tupu ne hoko atu aí.¹¹ Na'á ne fie talangofua ki hono kau takí koe'uhí ke tokoni ki hono langa 'o e pule'anga 'o e 'Eikí, 'o hangē pē ko ha kāingalotu kehe 'e lauiafe.

Ko e Fetu'utaki mo e Kau 'Initia Kulá

'I he nga'unu atu 'a e nofo'ifonua fo'ou ki he ngaahi kelekele te'eki nofo'í, na'a nau fa'a fetu'utaki ai mo e kau 'Initia Kulá. Na'e ako'i 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi e Kāingalotú ke nau fafanga'i honau ngaahi tokoua mo e tuofāfine ko 'ení mo feinga ke 'omi kinautolu ki he Siasí, 'o 'ikai tatau ia mo ha kau nofo'ifonua ki mu'a atu 'i he Hihifó. Na'e fai hano 'ahi'ahi malanga'i 'o e kau 'Initia Kulá 'i he Kolotau Lemí (Fort Lemhi) 'i he feitu'u Vaitafe Sāmoní (Salmon River) 'i 'Aitahō pea mo e nofo'anga 'i he Mo'unga 'Ēlikí (Elk Mountain) 'i he tafa'aki ki 'olunga 'o Kololató (Colorado) 'i 'Iutā pē. Na'e fokotu'utu'u foki 'e Palesiteni 'Iongi 'a e Fine'ofá 'o nau tuitui ha ngaahi vala ma'a honau ngaahi tokoua mo e ngaahi tuonga'ane 'Initia Kulá mo toe tñaki ha pa'anga ke tokoni 'i hono fafanga kinautolú.

'I he fou mai 'a 'Elisapeti Kane 'i 'Iutā ko ha'ane fononga ki Kalefōnia, ko e uaifi ia 'o Tōmasi L. Kané, mo ha kaume'a vāofi 'o e Kāingalotú, na'á ne nofo ai 'i ha 'api 'o ha fefine ongosia na'e Siasi. Na'e 'ikai ke fu'u fakakaukau 'a 'Elisapeti ko ha fefine makehe 'eni ka ne ta'e 'oua 'ene mamata tonu 'i he founga 'o 'ene talitali 'a e Kau 'Initia Kulá. 'I hono ui 'e he fefiné ni 'ene kau 'a'ahí ke nau ma'u me'atokoni efiafi, na'á ne toe fanafana ange ki he kau 'Initia Kula na'e tatalí. Na'e fehu'i ai 'e 'Elisapeti pe ko e hā na'e tala 'e he fefiné ki he kau 'Initia Kulá pea tala ange 'e ha taha 'o 'ene fānaú ki ai, "Na'e mu'omu'a mai 'a e kau vūlangi ko 'ení, pea na'á ku teuteu'i ha me'akai fe'unga pē ma'anautolu; ka 'oku lolotonga tu'u he afí ho'omou me'atokoní, pea teu ui atu he taimi 'e moho aí." Na'e ta'e tui 'a 'Elisapeti peá ne 'eke ange pe te ne fafanga mo'oni 'a e kau 'Initia Kulá. Na'e tala ange leva 'e he ki'i tamasi'í ni, "E teuteu'i 'e he fine'eikí ha me'akai ma'anautolu 'o hangē pē ko e

me'a kuó ne fai ma'áú, pea te ne 'oange ha feitu'u he tēpilé ke nau kai ai." Na'á ne fafanga kinautolu, pea ne tatali ai kae 'oua kuo lava 'enau ma'u me'atokoní.¹²

Ko e Lakanga Fakataula'eikí mo e Ngaahi Fatongia Faka-Houalotú

'I hono ngaahi ta'u ki muí, na'e fokotu'u ai 'e Palesiteni 'Iongi ha ngaahi fatongia mahu'inga fakataula'eiki. Na'á ne tu'utu'uni ai ki he Toko Hongofulu Mā Uá ke nau fakahoko ha ngaahi konifelenisi 'i he siteiki kotoa pē. Pea ko hono olá, na'e fokotu'u ai ha siteiki fo'ou 'e 7 mo ha uooti fo'ou 'e 140 'i 'Iutā kotoa. Na'e toe fakamatala'i mahino ai 'a e ngaahi fatongia 'o e kau palesitenisí fakasiteikí, kau alea'angá, kau pīsopelikí, pea mo e kau palesitenisí 'o e ngaahi kōlomú, pea ui mo ha kau tangata 'e laungeau ke nau fua 'a e ngaahi fatongia ko iá. Na'á ne fale'i 'a e Kāingalotu 'o e Siasí ke fakatonutonu 'enau mo'uí mo totongi 'enau vahehongofulú, foaki 'aukaí, pea mo 'enau ngaahi foaki kehé.

'I he 1867 na'e fokotu'u ai 'e he Palōfitá 'a Siasosi Q. Kēnoni (George Q. Cannon) ke hoko ko e supiliteni lahi 'o e Lautohi Faka-Sāpaté, pea 'i ha ngaahi ta'u sí'i pē, kuo hoko 'a e Lautohi Faka-Sāpaté ko ha kongā pau ia 'o e ngaahi houalotu 'a e Siasí. 'I he 1869 na'e kamata ai 'a Palesiteni 'Iongi ke ne fai ha ngaahi fakahinohino pau fekau'aki mo e mo'uí ma'á ki hono ngaahi 'ofefiné. Na'á ne 'oatu 'a e fale'i ko 'eni 'i he 1870 ki he kau finemui kotoa pē 'o fokotu'u ai 'a e Feohi'anga Fakapotopotó (Retrenchment Association, 'a ia 'oku 'uhingá ke *fakasi'isi'i* e maumaú). Ko hono kamata'anga 'eni 'o e houalotu 'a e Kau Finemuí. Pea 'i Siulai 1877 na'á ne fononga ai ki 'Okiteni (Ogden) 'i 'Iutā ke fokotu'u 'a e fuofua houalotu 'a e Fine'ofá he siteiki ko iá.

Ko e Pekia 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi mo Hono Mahu'inga Tukufakaholó

'I he'ene takí, na'e angafakafaingofua mo longomo'uí 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi. Na'á ne fefononga'aki holo 'i he ngaahi nofo'anga 'o e Siasí ke fakahinohino'i mo fakalotolahi'i 'a e Kāingalotú. Na'á ne ako'i 'a e Kāingalotú ke nau fakahoko honau

ngaahi fatongia he Siasí, 'aki ha'ane fakahinohino'i mo ha'ane hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga lelei.

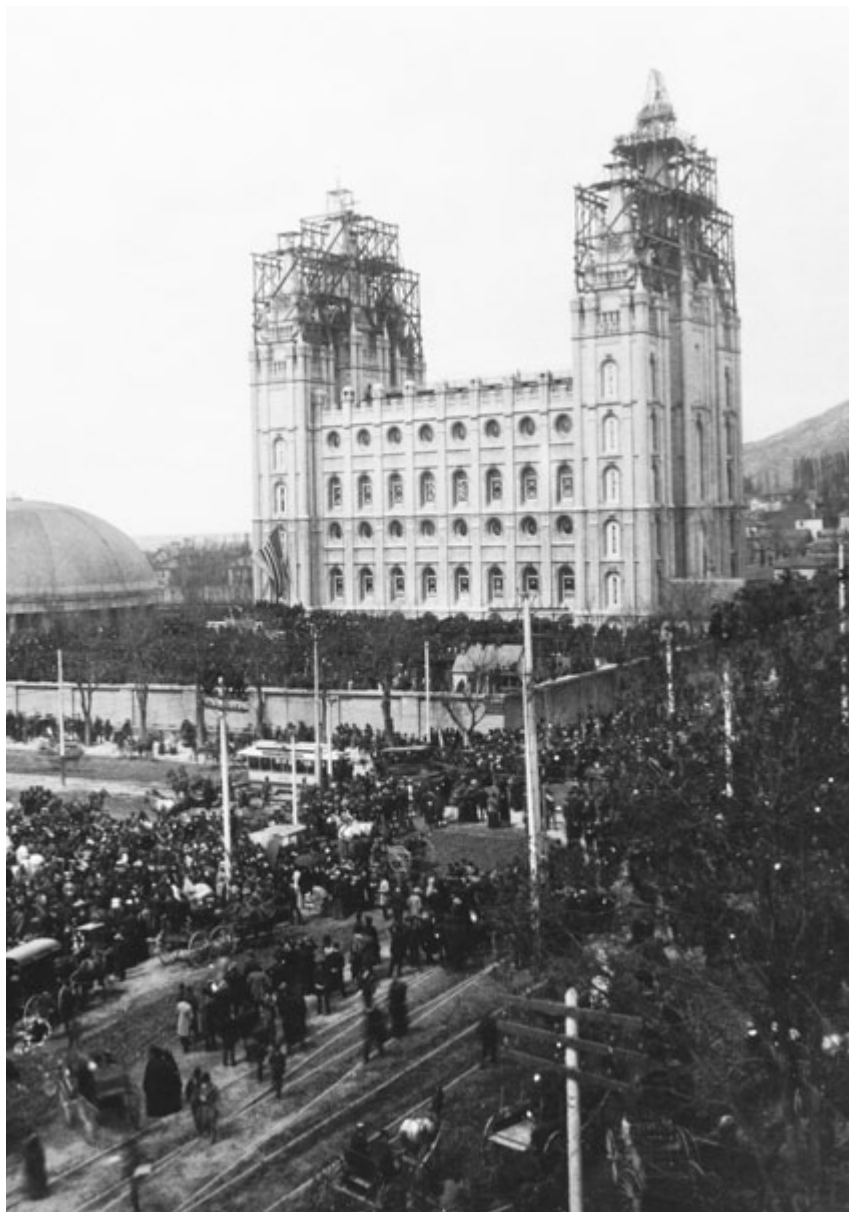
'I hono vakai'i 'ene mo'uí, na'e hiki ai 'e Palesiteni 'Tongi 'a 'ene ngaahi tali ko 'eni ki ha 'ētita 'o ha nusipepa mei Niu 'Ioake:

“Ko hono ola 'o 'eku ngāue 'i he ta'u 'e 26 ko 'eni kuo hilí, 'oku fakanounou'i pē ia 'o pehē: Ko hono fakakakai e potufonuá ni 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'oku a'u ki ha kakai 'e meimei toko 100,000; na'e fokotu'u mo ha ngaahi kolo lalahi 'e meimei 200, nofo'i mo ha ngaahi kolo lalahi mo ha fanga ki'i kolo iiki 'e homau kakaí, . . . fokotu'u mo ha ngaahi 'apiako, ngaahi falengāue, ngaahi feitu'u ngaohi'anga mahoa'a, pea mo ha ngaahi 'apiako ne fakataumu'a ke fakalaka mo tokoni'i ai 'emau nofo fakakoló. . . .

“Oku momoi 'eku mo'uí kotoa ki he ngāue 'a e 'Otua Māfimafi.”¹³

'I Sepitema 'o e 1876, na'e fakamo'oni'i mālohi ai 'e Palesiteni 'Tongi 'a e Fakamo'uí 'o ne pehē: “Oku ou fakamo'oni'i ko Sisuú ko e Kalaisí ia, ko e Fakamo'ui mo e Huhu'i 'o Māmani; kuó u talangofua ki he'ene folofolá, mo 'ilo'ipau 'ene tala'ofá, pea ko 'eku 'ilo kau kiate iá, he 'ikai lava ke foaki mai ia 'e he māmaní pe te ne lava ke toe to'o atu ia.”¹⁴

'I 'Aokosi 1877, na'e tu'ia ai ha mahaki 'o Palesiteni 'Tongi, pea neongo 'a e tokanga 'a e kau toketaá, ka na'á ne pekia he uike pē ko iá. Kuó ne ta'u 76 mo taki 'a e Siasí 'i ha ta'u 'e 33. 'I he 'aho ní 'oku tau manatua ia ko ha Palōfita lavame'a, kuó ne taki mai 'a e 'Isileli 'o onopōní ki honau fonua 'o e tala'ofá. 'Oku ongo 'a 'ene ngaahi malangá ki he tapa kotoa pē 'o e mo'ui faka'ahó, pea 'oku fakamahino'i ai ko e lotú ko ha kongá mo'oni ia 'o e ngaahi me'a 'oku hoko faka'ahó. Na'e ue'i 'e he mahino ki ai 'a e ngaahi feitu'u te'eki nofo'í pea mo 'ene ngaahi fakahinohino totonú, 'a hono kakaí ke nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue na'e ngali faingata'á, fakataha mo e tokoni 'a e langí, 'o nau langa ai ha pule'anga 'i he toafá.

Na'e fakatahataha mai ha Kāingalotu 'e toko lau afe ke nau mamata 'i hono fokotu'u 'o e makatuliki 'o e Temipale Sōleki Siti 'i he 'aho 6 'o 'Epeleli,

Ko ha Vaha'a Taimi 'o e Ngaahi 'Ahi'ahi mo Hono Sivi'i Kinautolú

Ko Palesiteni Sione Teila

'I he hili 'a e pekia 'a Palesiteni Pilikihami 'Tongí, na'e tataki ai pē 'a e Kāingalotú 'e he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o fe'unga mo e ta'u 'e tolu, 'a ia na'e pule'i ia 'e Sione Teila. 'I he 'aho 10 'o 'Okatopa 'o e 1880, na'e fokotu'u ai 'a Sione Teila ke ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí. Ko ha tangata faiongoongo mo fa'u tohi mohu talēniti'ia 'aupito 'a Palesiteni Teila pea na'e pulusi ha tohi na'á ne fa'u fekau'aki mo e Fakaleléi pea na'á ne 'ātita'i foki mo e ni'ihi 'o e ngaahi nusipepa mahu'inga 'a e Siasí 'a ia na'e fa'a pulusi fakataimi, kau ai 'a e *Times and Seasons* pea mo e *Mormon*. Na'e lahi 'a e ngaahi me'a na'e hoko 'a ia na'á ne fakaha ai 'a e loto-to'a na'a ne ma'ú pea mo 'ene mateaki'i 'a e ongoongolelei ko ia kuo toe fakafoki maí, 'o kau heni 'a 'ene loto fiemālie ko ia ke ne kaungā kau fakataha mo e kau taki na'e 'i he Falefakapōpula ko Kātesí, 'a ia na'e fana'i ai ia 'o tu'o fā. Na'e hanga 'e he moto na'á ne ngāue'aki ki he'ene mo'uí, 'a ia na'e peheni, "'Oku 'ikai mo ha toe me'a ka ko e pule'anga pē 'o e 'Otuá," 'o fakamahino'i mai 'a 'ene mo'ui mateaki ma'á e 'Otuá pea mo e Siasí.

Ko e Ngāue Fakafaifekau

Na'e fai 'e Palesiteni Teila ha tukupā ke ne fai 'a ia kotoa pē te ne malava ke fakahokó ke malanga'i 'a e ongoongoleléi ke a'u ki he ngaahi ngata'anga kotoa pē 'o e māmaní. 'I he konifelenisi lahi 'i 'Okatopa 'o e 1879, na'a ne uiui'i ai 'a Mōsese Fetisā (Moses Thatcher) 'a ia ko e 'Aposetolo fo'ou taha ia 'o e Siasí na'e toki uiui'i ai, ke ne kamata leva hono malanga'i 'o e ongoongoleléi 'i he

Kolo ko Mekisikoú 'i Mekisikou. Na'e fokotu'u leva 'a 'Eletā Fetisā mo ha ongo faifekau kehe 'e tokoua 'a e fuofua kolo 'o e Siasí 'i he Kolo ko Mekisikoú 'i he 'aho 13 'o Nōvema 'o e 1879, pea na'e hoko ia 'a Toketā Polotino c. Lotakenetī (Dr. Plotino C. Rhodacanaty) ko e palesiteni fakakolo. Na'e ului 'a Toketā Lotakenetī ki he Siasí 'i he hili ia ha'ane lau aha ki'i tohitufa fekau'aki mo Palesiteni Teila ke ma'u mei ai ha toe ngaahi fakamatala kehe fekau'aki mo e Siasí.

Na'e kamata'aki 'a e koló 'a e kāingalotu pē 'e toko hongofulu mā ua pea mo ha kau faifekau 'e toko tolu, ka na'e kamata ke mafola māmālie atu 'a e ongoongolelei ko 'eni kuo toe fakafoki maí i he lolotonga 'o e kakai Mekisikoú. 'I he 'aho 6 'o 'Epeleli 'o e 1881, na'e 'alu lalo hake ai 'a 'Eletā Fetisā, Felamosi 'Iongi, pea mo ha tangata ko Paesi hono hingoá 'o fe'unga mo e fute 'e 15,500 'i he Mo'unga ko Papakatepelí ke fai ha ouau lotu fakatapui nounou ai. Na'e tū'ulutui hifo 'a 'Eletā Fetisā 'i he 'ao 'o e 'Eikí 'o ne fakatapui 'a e fonua ko Mekisikoú pea mo hono kakai ke nau fanongo pea ongo'i 'a e le'o 'o e 'Eikí, 'a ia ko honau tauhi mo'oní.

Na'e foki atu 'a 'Eletā Fetisā ki Sōleki Siti 'o ne fokotu'u ange ke toe uiui'i mo ha kau faifekau ke nau 'alu atu 'o ngāue 'i Mekisikou. Na'e 'ikai ke fuoloa mei ai kuo 'alu atu ha kau talavou toko lahi 'o ngāue 'i he Kolo ko Mekisikoú, pea na'e kau heni 'a 'Anitoni W. 'Aivini (Anthony W. Ivins) 'a ia na'á ne toki hoko mai ai ki mui ko e mēmipa 'o e Kau Palesitenisī 'Uluakí. Na'e paaki leva 'i he 1886 'a e Tohi 'a Molomona 'i he lea faka-Sepení, 'a ia ko e kongā pē 'eni 'o e feinga 'a e Siasí ke tokoni ki he Misiona Mekisikoú. 'Oku faka'ali'ali mai 'e he talanoa 'o kau kia Militoni Tuleiō, (Miltoni Trejo) 'a ia na'á ne tokoni ki hono liliu 'o e tohi 'a Molomona pea mo e ngaahi tohi kehe 'a e Siasí ki he lea faka-Sepení 'a e founga 'oku tataki'aki 'e he 'Eikí 'a 'ene ngāué.

Na'e fanau'i pē 'a Militoni Tuleiō 'i Sepeni 'i he'ene tupu haké na'e 'ikai pē ke kau ia ki ha fa'ahinga lotu. Na'á ne lolotonga ngāue kau ki he Kau Māmonga 'i he 'Otu Mo'unga Maká 'o tupu ai ha'ane ma'u ha holi mai ki mui ai pea na'e fakahā ange kiate ia 'i ha misi 'oku totonu ke ne 'alu ki 'Iutā. 'I he taimi na'e sai ai hono

puké, na'á ne fononga atu leva ki Sōleki Siti. Na'á ne fe'iloaki ai mo Pilikihami 'Iongi peá ne fekumi ai ki he ongoongoleleí. Na'á ne fakapapau'i kuó ne 'ilo e mo'oní pea na'á ne hoko ko ha mēmipa 'o e Siasí. Na'á ne 'alu 'o ngāue fakafaifekau ki Mekisikou 'a ia na'e teuteu'i lelei ai ia, 'i he fakalaumālie mo e faka'atamai, ke ne fakahoko ha ngāue mahu'inga 'a ia ko e vakai hono fakahoko ke lava 'e he kakai kotoa pē na'e lea faka-Sepeni 'o lau 'a e Tohi 'a Molomoná 'i he'enau lea 'anautolú pē.

Na'e toe ui foki 'e Palesiteni Teila ha kau faifekau ke nau 'oatu 'a e ongoongoleleí ki he kakai 'Initia ko ia na'e nofo 'i he feitu'u fakahihifo 'o 'Amelika. Na'e fua lelei 'aupito 'a e ngaahi ngāue na'e fakahoko 'e 'āmosi Laiti (Amos Wright) 'i he matakali 'o e kau 'Initia na'e ui ko e kau Susouni (Shoshone) 'a ia na'a nau nofo 'i he Nofo'anga na'e langa ma'á e kau 'Initia 'i he Vaitafe ko Uini 'i Uaiōmingí. Hili pē 'a e ngāue ai 'a Laiti 'i ha ngaahi māhina si'i, na'e laka hake 'i he kau 'Initia 'e toko 300 na'á ne papitaisó, 'a ia na'e kau ai 'a e 'Eiki 'o e kau 'Initia na'e ui ko e Uasakí (Washakie). Na'e toe hanga foki 'e he kau faifekau 'a e Siasí 'o 'oatu 'a e ongoongoleleí ki he kau 'Initia Navahō, Puepulosí pea mo e kau Suní 'a ia na'a nau nofo 'i 'Alesona pea mo e Kolo ko Mekisikoú. Na'e nofo 'a Uilifoti Utalafi 'i ha ta'u 'e taha 'o malanga 'i he lotolotonga 'o e matakali Hopí, 'Apetisií pea mo Suní 'i he kau 'Initiá. Na'e tokoni foki ki ai 'a 'Amoni M. Teni 'o na papitaiso ha kau 'Initia Suni 'e toko teau tupu.

Na'e hokohoko atu ai pē foki mo hono malanga'i 'e he kau faifekau 'a e ongoongoleleí 'i 'Ingilani pea mo 'Iulope. 'I he 1883, na'e ma'u ai 'e he tangata Siamane ko 'eni ko Tōmasi Pīsinga 'a ia na'á ne lolotonga nofo he taimi ko iá 'i Lihai, 'Iutā, ha ui ke ne ngāue 'i he misiona 'Iulopé. Na'e fekau'i atu ia mo Paula Hema ke na 'alu atu ki Peleki, Sēsolvākia, 'a ia na'e lolotonga hoko pē ia he taimi ko 'eni ko e kongā 'o e pule'anga Hungalí. Na'e tapui 'e he laó ke malanga 'a e ongo faifekau ni, ko ia na'a na feinga ai pē ke fepōtalanoa'aki mo kinautolu na'a nau fetaulakí. Na'e fa'a fai 'a e ngaahi fepōtalanoa'aki ko 'eni 'o iku hake pē ki he lotú. Hili ha fai peheni 'a 'Eletā Pīsinga 'i ha fo'i māhina pē 'e taha, na'e faka'ilo ai

ia pea 'ave 'o tuku pōpula 'o fe'unga mo ha māhina 'e ua. 'I he'ene 'atā mai pē mei fale fakapōpulá, na'á ne ma'u 'a e tāpuaki ko 'eni 'o 'ene papitaiso 'a 'Enitō Nini Iuse, 'a ia na'á ne tukuaki 'i a Pisinga 'o hoko ai mo hono fakahū pōpulá. Ko 'Enito Iuse 'a e fuofua toko taha 'i Solovākia¹ ke kau ki he Siasí.

Na'e toe malanga'i pe foki mo e ongoongolelei 'i he ngaahi motu 'o Polinisiá. Na'e fekau'i atu ha ongo tangata Hauai'i 'e toko ua ko 'Eletā Kimo Pelio pea mo Sāmuela Mānoa ke na ō ki Ha'amoā 'i he 1862. Na'á na papitaiso ai ha kakai 'e toko 50 pea na'e nofo ai pē 'a 'Eletā Mānoa ai mo e kāingalotu na'e ului mai ki he Siasí 'o fe'unga mo e ta'u 'e 25. 'I he 1887, na'e ma'u ai 'e Siosefa H. Tiini mei Sōleki Siti, 'Iutā, ha ui ke ne 'alu 'o ngāue fakafaifekau 'i Ha'amoā. Na'e talitali lelei 'e 'Eletā Mānoa mo hono hoa loto tōnungá 'a 'Eletā Tiini mo hono hoá, ko Fololini, ki hona 'apí, pea ko e ongo me'a Siasi 'eni mei ha fonua mavahe mei Ha'amoā kuó na fetaulaki mo ia 'i he 'osi 'eni ha ta'u 'e uofulu tupu. Taimi nounou pē mei heni kuo papitaiso 'e 'Eletā Tiini ha kakai 'e toko 14 ki he Siasí, pea 'osi pē mei ai ha māhina 'e taha, na'á ne fakahoko 'a 'ene fuofua malanga 'i he lea faka-Ha'amoá². Ko ia na'e toe kamata fo'ou 'a e ngāue fakafaifekau 'i he motú ni.

Na'e kamata 'i he kamata'anga 'o e ta'u 1866 'a hono fetuku 'e he kau taki fakapule'anga 'o Hauai'i 'a e kakai na'a nau mo'ua 'i he mahaki ko ia ko e kiliá ki he kí'i mui'i fonua na'e ui ko Kalaupapa 'i he motu ko Molokaí ha'ane mafola 'a e mahakí ni. Na'e fakamavahe ki he feitu'ú ni ha ongo mātu'a Siasi 'i he 1873, 'a ia ko Sonatane mo Kiti Nāpela. Ko Kiti pē na'e mo'ua 'i he mahakí ni, ka na'e 'ikai lava 'e sonatane ia, 'a ia kuó ne 'osi fakama'u kia Kiti 'i he Fale Fai'anga 'Enitaumeni 'i Sōleki Siti, hono tuku toko taha ia aí. Na'e toki ma'u 'e Sonatane 'a e mahakí ki mui mai, pea 'i he taimi na'e 'a'ahi atu ai hano kaungā-me'a lelei kiate ia hili ia ha ta'u 'e hiva mei heni, na'e 'ikai ke ne meimei 'ilo'i 'e ia 'a Sonatane. Na'á ne pule'i 'a e Kāingalotu 'i he feitu'ú ni 'i ha vaha'a taimi, pea 'i he'ene a'u mai ki he ta'u 1900, na'e fe'unga 'a e toko lahi 'o e kāingalotu Siasi ai mo e toko 200 tupu. Na'e 'ikai 'aupito ke ngalo 'i he kau taki 'o e Siasí 'a e sí'i kāingalotu faitotonu mo

mateaki ne nau mo'ua 'i he mahaki fakatupu 'auha ko 'eni, pea na'a nau fa'a 'a'ahi ma'u pē ki he kolo 'o e Siasí aí ke vakai ki he'enua ngaahi fiema'u fakalaumālie³.

Ko e Konifelenisi 'o e Siupelí

'I he 'aho 6 'o 'Epeleli 1880, na'e katoanga'i fakamanatu ai 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'a e ta'u nimangofulu 'o hono fokotu'u 'o e Siasí. Na'a nau ui ia ko e Ta'u 'o e Siupelí, 'o hangē ko ia na'e ui'aki 'e he kakai 'o 'Isilelí ki mu'á 'a e hokosia 'o e ta'u nimangofulu kotoa pē. Na'e fakamolemole'i ai 'e Palesiteni Teila 'a e ngaahi mo'ua ko ia 'o e kāingalotu toko lahi na'e masivá ki he Siasí. Na'e toe foaki mai foki 'e he Siasí ha fanga pulu 'e toko 300 pea mo ha fanga sipi 'e toko 2,000 ke tufotufa atu ki hono kāingalotu na'e "masiva mo fie ma'u ke tokoniá."⁴ Na'e tñaki mai foki 'e he kau Fine'ofa 'o e Siasí ha pūseli uite 'e 35,000 ma'á e kau faingata'a'ia. Na'e toe poupou'i foki 'e Palesiteni Teila 'a e kāingalotu 'o e Siasí ke nau fakamolemole'i 'akinautolu fakatāutaha na'e mo'ua ange kiate kinautolu, kae fakatautaufefito 'eni kiate kinautolu na'a nau faingata'a'ia. Na'á ne pehē, "Ko e taimi 'eni 'o e Siupelí!⁵ Na'e mālohi 'aupito 'a e laumālie 'o e fefakamolemole'akí pea mo e fiefiá 'a ia na'e ongo'i 'e he Kāingalotu 'o e Siasí.

Na'e fu'u fakalaumālie 'aupito 'a e 'aho faka'osi ko ia 'o e konifelenisi lahi 'o e Siupelí 'i 'Epeleli 'o e 1880. 'I he fakataha'anga faka'osi 'o e konifelenisi na'e fai ai 'e he toko hongofulu mā taha mei he Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Ma Uá 'a 'enua fakamo'oni. Na'e lea ai 'a 'Oasoni Palati, ko e taha ia 'o e kau fuofua mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Ma Uá, 'o kau ki he taimi ko ia na'e fakataha fakakātoa mai ai 'a e Siasí ki he 'api 'o Pita Uitemā ko e Lahí 'i Feieti, Niu 'Ioake. Na'á ne toe fakamanatu'i mai 'a e ngaahi 'ahi'ahi, 'a hono tātñaki fakataha mai 'o e Kāingalotu, 'a honau fakatanga'i pea mo e ngaahi mamahi na'a nau fetaulaki mo iá pea mo 'ene fakafeta'i koe'uhí ko hono kei "lau fakataha ia mo e kakai ko 'eni." Hili ko iá na'á ne fai leva 'a 'ene fakamo'oni "fekau'aki mo e ngāue lahi mo

mahu'inga ko ia kuo fai 'e he 'Eikí ko hotau 'Otuá 'i he ngaahi ta'u ko ia 'e nimangofulu kuo hilí." Na'e lau māhina sí'i pē 'a e taimi ke mo'ui ai 'a 'Eletā Palatí mo ne ongo'i ' e fiefia koe'uhi kuó ne kātaki 'o a'u ki he ngata'angá 'i he'ene hoko ko ia ko ha toko taha Siasi faitotonu mo mateakí.

I he ta'u 'e ua ki mu'a pea toki fai 'a hono katoanga'i 'o e Siupelí, na'e fakangofua ai 'e Palesiteni Sione Teila ke fokotu'u ha houalotu ke lava 'o ako'i ai 'a e fānaú 'i he ngaahi me'a fakalotú. Na'e kamata 'a e fuofua houalotu 'a e Palaimelí 'i Fāmingitoni 'i 'Iutā 'a ia na'e maile nai 'e 15 ki he feitu'u fakatokelau 'o Sōleki Sití, pea 'i he lolotonga 'o e ngaahi ta'u 'o e 1880, kuo 'osi fokotu'u 'a e houalotu Palaimelí 'i he meimei hono kotoa 'o e ngaahi kolo ko ia na'e nofo'i 'e he Kāingalotu 'o e Siasí. Kuo tupulaki 'eni 'a e houalotu 'a e Palaimelí 'o kau atu ki ai 'a e fānau 'e lau miliona 'i he māmaní hono kotoa, 'a ia 'oku tāpuekina ai kinautolu 'i hono ako'i kiate kinautolu 'a e ongoongoleléi, pea 'oku nau fiefia foki 'i he ngaahi feohi'anga ko ia 'oku nau kau ki ai 'i he uike taki taha.

'Oku Kei Hokohoko Atu pē 'a e Fakatangá

Lolotonga 'a e ngāue 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ki hono liliu 'o e Tohi Tapú 'i he kongá ki mu'a 'o e ngaahi ta'u 'o e 1830, na'á ne hoha'a koe'uhí ko e ma'u 'e 'Ēpalahame, Sēkope, Tēvita, pea mo e kau takimu'a kehe 'i he Fuakava Motu'á ha ngaahi mali na'e laka hake ia 'i he toko tahá. Na'e lotu 'a e Palōfitá ke ne ma'u ha mahino fekau'aki mo e me'á ni pea ne 'ilo ai na'e 'i ai 'a e ngaahi taimi ia mo e ngaahi 'uhinga pau na'e finangalo ai pē 'a e 'Otuá ia pea ne fekau ke fai 'a e mali toko lahí 'o ne tuku mai ai ha ngaahi fono faka-'Otua ke fakahoko ai ia. Na'e toe 'ilo ai foki 'e Siosefa Sāmita kuo vavé ni mai pē mo ha taimi 'e fakangofua mai ai 'e he 'Otuá pea 'e fili ai ha ní'ihi 'o e Kāingalotu 'o e Siasí 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí ke nau ma'u ha mali 'o lahi ange ia 'i he toko tahá. Na'e fai 'a e mali toko lahí 'e ha Kāingalotu 'e ní'ihi 'i Nāvū, ka na'e toki fakahā ki he kāingalotú 'a hono fakahokó 'i he konifelenisi lahi 'a e Siasí na'e fai 'i 'Aokosi 'o e 1852 'i Sōleki Siti. Na'e fakahā 'e 'Eletā 'Oasoni Palati, 'i he

fakahinohino 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongí, 'i he konifelenisi ko iá ko hono ma'u ko ia 'e ha tangata ha mali 'o lahi hake 'i he toko tahá ko e kongá pē ia 'o hono liliu 'o e me'a kotoa pē 'e he 'Eikí (vakai, Ngāue 3:19–21).

Na'e fu'u 'ita lahi 'a e kau taki fakalotú pea mo e kau taki fakapolitikale 'o 'Ameliká 'i he'enuan fanongo ko ia na'e poupou'i pē 'e he Kāingalotu 'o e Siasí na'a nau nofo 'i 'Iutaá ha founga 'o e nofo malí 'a ia ne nau pehē na'e ta'e taau mo ta'e faka-Kalistiane. Na'e fai leva ha fu'u fakafepaki fakapolitikale lahi ki he Siasí pea mo hono kāingalotú. Na'e hanga leva 'e he Falealea 'o 'Ameliká 'o fakangofua ha fo'i lao 'a ia na'á ne ta'ofi e tau'atāina 'a e Kāingalotú pea na'e uesia fakapa'anga ai heni 'a e Siasí. Na'e hanga 'e he lao ko 'ení 'o fakatupu hano hanga 'e he kau 'ōfisa fakapule'angá 'o faka'ilo pea fakahū pōpula ha kau tangata na'a nau ma'u ha mali na'e toko lahi hake 'i he toko tahá pea ta'ofi foki 'a 'enuan totonu ke fili 'i he ngaahi fili fakapule'angá, 'ikai ke kei 'i ai ha'anau totonu ki he ngaahi me'a na'a nau fai 'i honau ngaahi 'apí, pea 'ikai foki ke nau kei ma'u 'a e fiefia 'i he kau ki he ngaahi me'a fakapule'anga kehe 'oku faí. Na'e lau teau 'a e kakai fefine mo tangata mateaki 'i he Siasí na'a nau ngāue pōpula 'i ha ngaahi 'api pōpula 'i 'Iutā, 'Aitahō, 'Alesona, Nepulasikā, Misikeni pea mo Takouta Tonga.

Na'e toe lahi foki mo hono fakatanga'i 'o e toko lahi 'a ia ne nau tali honau uiui'i ke malanga'aki 'a e ongoongolelé, kae fakatautautefito 'eni ki he feitu'u fakatonga 'o 'Ameliká. Hangē ko 'ení, na'e fakapoongi 'a 'Eletā Siosefa Sitenitingi 'i ha founga fakamamahi lolotonga ia 'a 'ene ngāue ofi mai pē ki Loma 'i Siosia. Na'e mālō pē 'a e hao ia 'a hono hoá, ko Litikā Koloasoni, 'a ia na'á ne hoko ia ki mui ko e 'Aposetolo. Na'e fu'u ongo'i lahi 'e he Kāingalotu 'i Sōleki Sití 'a e ongoongo ko 'eni na'a nau ma'u 'o fekau'aki mo hono fakapoongi 'o 'Eletā Sitenitingí, pea na'e lau afe 'a e kakai na'a nau lava mai ki hono me'a faka'eikí 'i he Tāpanekalé 'i Sōleki Sití.

Na'e fefononga'aki 'a 'Eletā Sione Kīpisi, Uiliami Peuli, Uiliami Sōnasi pea mo Henelī Tomasoni 'i he ngaahi feitu'u lahi 'i Tenesí 'i

he'enua feinga ko ia ke fetongi 'a e fakakaukau na'e ma'u 'e he kakaí fekau'aki mo e Siasí. Na'e 'i ai 'a e pongipongi Sāpate 'e taha 'i 'Aokosi 'o e 1884 na'a nau mālōlō hifo ai 'i he 'api 'o Sēmisi Konitoa 'a ia na'e ofi ki he ki'i vai ko 'eni ko Keini Kuliki (Cane Creek) 'i Tenesī pē. Lolotonga hono lau 'e 'Eletā Kīpisi 'a e folofolá mo kumi ha potu folofola ke fai ai 'a 'ene malangá, na'e 'oho atu ha fu'u kau fakatanga 'i he loto vao 'akaú 'o nau fana kinautolu. Na'e mate heni 'a 'Eletā Kīpisi pea mo 'Eletā Peuli. Ko e tangata faiako 'a 'Eletā Kīpisi, pea na'e tengihia 'ene mālōlō 'e hono uaifí mo e fānau 'e toko tolu. Na'e ta'u 'e 43 'a e nofo uitou ai pē 'a e uaifi 'o 'Eletā Kīpisi, pea na'á ne hoko ko ha fefine mā'uli ke tauhi'aki 'a 'ene fānau. Na'á ne mālōlō mo 'ene kei mateaki'i ai pē 'a e ongoongolelei, mo hanga atu ki ha'ane toe fe'iloaki fiefia mo hono husepānití. Na'e mālō pē 'a e hao ai 'a Pilikihami Heneli Lōpeti, ko e palesiteni fakamisiona le'ole'o ia he taimi na'e fakapoongi ai 'a e ongo faifekau ni, ta'e mole 'a 'ene mo'u' 'i he'ene teuteu fakapuli ka ne 'alu atu ke keli hake 'a e ongo sino 'o Kīpisi pea mo Peulí. Na'á ne fakafoki mai ki 'Iutā 'a hona sinó pea na'e fakahoko ai 'i he ngaahi uooti lahi ha ngaahi lotu fakamanatu 'o e ongo faifekau.

Na'e tā mo haha foki mo e kau faifekau ia 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'o a'u ki he fetoto'i 'a honau tu'á, pea na'e a'u pē ki he'enua mate mo e kei 'ilonga pē 'i honau sinó 'a e ngaahi tā na'e faí. Na'e 'ikai ko ha taimi faingofua 'eni ke tau kau ai ki he Siasí.

Na'e hola ha kau taki toko lahi 'o e Siasí 'o toitoi telia na'a puke kinautolu 'e he kau 'ōfisa fakapule'angá 'o fakahū 'i he'enua kumi ko ia 'o e kau tangata na'a nau ma'u ha ngaahi mali toko lahi. Na'e tailiili 'a e ngaahi fāmilí koe'uhí ko hono fa'a 'ohofi 'e he kau 'ōfisa ko 'ení 'a honau ngaahi 'apí 'i he tu'apoó. Na'e fakahū pōpula 'a Palesiteni Siaso Q. Kēnoni, Lolenisō Sinou, Latikā Koloasoni, Pilikihami Heneli Lōpeti, Siaso Leinolo, pea mo e fa'ahinga toko lahi kehe pē, pea na'a nau faka'aonga'i honau taimí ai ki hono fa'u 'o ha ngaahi tohi, faiako, pea mo fai 'a e ngaahi tohi ki honau ngaahi fāmilí. Na'e fakamālohi'i 'a Palesiteni Sione Teila ia ke ne mavahe 'o nofo 'i Keisivili 'i 'Iutā,

'a ia na'e tu'u ia 'i he maile 'e 20 mei he tafa'aki fakatokelau 'o Sōleki Sití, pea na'á ne pekia ai pē 'i he 'aho 25 'o Siulaí, 1887. Ko ha tangata tui mo loto to'a 'eni pea na'á ne mo'ui'aki 'a 'ene fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí pea mo hono fokotu'u 'o e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní.

Ko Palesiteni Uilifoti Utalafi

Ko e taha 'a Uilifoti Utalafi 'o e kau faifekau lavame'a taha 'a e Siasí pea na'e toe 'iloa foki ia koe'uhí ko 'ene lava ke tala 'a e ngaahi me'a 'e hoko 'i he kaha'ú pea mo 'ene mateaki'i e Siasí. Na'á ne tauhi ha ngaahi tohinoa 'a ia na'e mātu'aki maau mo totonu, pea na'e ma'u mei he ngaahi tohinoa ko 'ení ha ngaahi fakamatala lahi 'o fekau'aki mo e hisitōlia 'o e 'uluaki kamakamata mai 'a e Siasí. Ko e taimi ko ē na'e pekia ai 'a Sione Teilá, ko ia na'á ne lolotonga hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, pea 'osi pē mei ai ha meimei ta'u 'e ua, na'e fokotu'u leva ia ke ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí.

Lolotonga 'ene tataki 'a e Siasí, na'e toe fakalalahi ange 'a e fakafepaki 'a e pule'angá ki he Kāingalotú, ka na'e kei 'unu pē ki mu'a 'a e Siasí ia. Na'e lolotonga ngāue 'a e ngaahi tempale 'i he ngaahi kolo 'e tolu 'i 'Iutā—'a ia ko Seni Siosi, Lōkani mo Manitai—pea na'e mei 'osi foki mo hono langa 'o e Tempale Sōlekí, 'enitaumení 'i he ngaahi fale ko 'eni 'o e 'Eikí, pea fakahoko ai foki mo e ngaahi ngāue ma'a honau ngaahi kāinga kuo pekiá. 'I hono kotoa 'o e mo'ui 'a Palesiteni Utalafí, na'á ne fu'u tokanga 'aupito ki hono fakahoko 'o e ngāue fakatemipalé mo fakatohihohokó. Na'á ne na'ina'i he ngaahi taimi lahi ki he Kāingalotú ke nau fakahoko 'a e ngaahi ouau ko ia 'i he tempalé ma'a 'enau ngaahi kuí.

'Oku fakamamafa'i mai 'e he me'a ko 'eni na'e hokó 'a hono mahu'inga 'o e ngāue 'oku fakahoko 'e he Kāingalotú ma'á e kakai kuo pekiá. 'I Mē 'o e 1884, na'e nofo ai 'a Pīsope Heneli Palate, ko e pīsope ia 'o e Uooti Lōkani Uá, 'i hono 'apí 'o fakamo'oni 'i he ngaahi lekomeni tempalé. Na'e fai 'a e talanoa 'a hono ki'i 'ofefine na'e ta'u hiva mo hono fanga ki'i kaungā-me'a 'i he ve'e hala ofi

atu pē ki honau ‘apí, ‘o ne fakatokanga‘i atu ha ongo tangata‘eiki matu‘otu‘a ‘e toko ua ‘okú na luelue mai. Na‘á na ui ‘a e ki‘i ta‘ahiné ‘o ‘oange ha nusipepa kiate ia pea fekau ke ne ‘alu ‘o ‘ave ki he‘ene tangata‘eiki.

Na‘e ‘alu ‘a e ki‘i ta‘ahiné ‘o fai ‘eni. Na‘e vakai hifo ‘a Písope Palate ki he nusipepá, ko e *Newbury Weekly News*, ‘a ia na‘e pulusi ‘eni ‘i ‘Ingilani, na‘e ‘asi ai ha ngaahi hingoa ‘o ha kakai na‘e laka hake ‘i he toko 60, ko ha ní‘ihi na‘a nau maheni mo ‘ene tangata‘eiki pea mo kinautolu, pea na‘e ‘asi foki ai mo e ngaahi fakamatala fakatohihohoko. Ko e ‘aho na‘e pulusi ai ‘a e nusipepa ko ‘ení ko e ‘aho 15 ‘o Mē ‘o e 1884, pea ko e ‘osi pē ‘eni ‘a e ‘aho ‘e tolu mei he ‘aho na‘e pulusi aí ka ko ‘eni ia kuo a‘u ange ia kiate ia. Ko ha mana ‘eni ia, he na‘e te‘eki ai ke ‘i ai ha fetu‘utaki vakapuna ia he taimi ko ‘ení pea na‘e laulau uike hono ‘ave ‘o ha meili ia mei ‘Ingilani pea toki a‘u ki he feitu‘u fakahihifo ‘o ‘Ameliká.

‘I he ‘aho pē hono hokó, na‘e ‘ave ai ‘e Písope Palate ‘a e nusipepá ki he temipalé peá ne fakamatala‘i ange ki he palesiteni ‘o e Temipalé, Malina W. Mēlilí (Marriner W. Merrill) ‘a e founga na‘e ma‘u aí. Ko e lea ‘eni ‘a Palesiteni Mēlilí, “‘E Písope Palate, ‘oku ‘i ai ha taha ‘i he tafa‘aki ‘e taha ‘okú ne fu‘u hoha‘a mai ke fai ange ha ngāue ma‘a nautolu ai pea na‘a nau ‘ilo‘i kapau te ke ma‘u ‘a e nusipepa ko ‘ení te ke fakahoko ‘a e ngāue ko ia ma‘anautolu.” ‘Oku kei tauhi ‘a e nusipepa ko ‘ení ‘i he Laipeli ‘oku Tauhi ai ‘a e Ngaahi Me‘a Fakahisitōlia ‘a e Siasí ‘i Sōleki Sítí, ‘Tutā.

Neongo ‘a e fakatangá, ka na‘e kei pou pou‘i pē ‘e he kau taki ‘o e Siasí ‘a hono nofo‘i ‘o e ngaahi feitu‘u ko ia ‘i he tafa‘aki fakahihifo ‘o ‘Ameliká ‘a ia na‘e te‘eki ai ke nofo‘í. Na‘e kamata mei he ta‘u 1885 ‘a hono nofo‘i ‘e he Kāingalotu ‘o e Siasí ‘a Sonola pea mo Sihuhua, Mekisikou, ‘o nau fokotu‘u ai ha ngaahi kolo ‘o hangē ko ia ko e Kolonia ‘o Uēlesí pea mo Kolonia ‘o Tiasí. Na‘e toe hiki atu foki mo ha kāingalotu ‘o e Siasí ki he feitu‘u fakatokelau ‘o Mekisikou.

Na‘e toe hoko atu foki ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí ki Kānata ‘i he fakatokelaú ke ma‘u ha feitu‘u ke nau nofo‘i. Na‘e fokotu‘u ‘e

Sālesi O. Kaati, 'a ia na'á ne hoko ko e palesiteni 'o e Siteiki Tele'a Kasei, ha kolo ma'á e Kāingalotu 'o e Siasí 'i 'Alapeta Tonga 'i he 1886. 'I he'ene a'u ki he fa'ahita'u momoko 'o e 1888, na'e laka hake 'i he Kāingalotu 'e toko 100 na'a nau nofo'i 'a e feitu'u lolotonga 'a e ngaahi ta'u 'o e 1890 'o lava ai ke nau ngāue ki hono langa 'o ha fakatafe'anga vai mo ha halanga lēlue. Na'e toko lahi 'a e kau takimu'a 'o e Siasí na'a nau tupu hake pē 'i 'Alapeta 'o a'u ki he'enua matu'otu'a.

Ko e Fanongonongo Fakamafai'i

'I he ofi ki he 'osi 'a e ngaahi ta'u 'o e 1880, na'e fakangofua ai 'e he pule'anga 'o 'Ameliká mo ha toe ngaahi lao kehe ke fakafaingata'a'ia'i 'aki 'akinautolu na'a nau fai 'a e mali toko lahi 'o to'o ai meiate kinautolu 'a 'enua totonu ke fili pea mo kau ki he kau sulá pea na'e fakangata 'aupito pē 'a e lahi ia 'o e kelekele 'e lava ke ma'u 'e he Siasí. Na'e toe toko lahi ange ai foki mo e hola 'a e ngaahi tama'i 'o toitoi, pea na'e faingata'a'ia lahi 'aupito 'a e ngaahi fāмили Siasí. Na'e tangi 'a Palesiteni Utalafi ki he 'Eiki ke tokoni mai. 'I he efiafi hifo ko ia 'o e 'aho 23 'o Sepitemá, 1890, na'e ue'i ai 'a e palōfitá 'e he Laumālié ke ne tohi 'a e Fanongonongo Fakamafai'i, 'a ia ko e tohi 'eni 'o fakangata ai 'a hono fakahoko 'o e mali toko lahi 'a e kāingalotu 'o e Siasí. Na'e fakahā 'e he 'Eiki kia Palesiteni Utalafi 'i ha me'a hā mai kapau he 'ikai ke ta'ofi 'a hono fakahoko 'o e mali toko lahi, 'e iku 'o to'o 'e he pule'anga 'Ameliká 'a e ngaahi tempalé, pea ko 'ene 'osi ia 'a e ngāue fakatemipale ma'á e kakai mo'u'i pea mo kinautolu kuo pekia.

'I he 'aho 24 'o Sepitema, 1890, na'e poupu'i 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí pea mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e tohi Fanongonongo Fakamamafa'i. Na'e hikinima'i leva ia 'e he Kāingalotú 'i he konifelenisi lahi na'e fai 'i 'Okatopa 'o e 1890. 'Oku hā 'i he 'ahó ni 'a e tohi fakamafai'i 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá pea 'oku ui ia ko e Fanongonongo Fakamafai'i 'Uluakí 1.

Hili e ngāue ko 'eni 'a e Siasí ne faka'atā leva 'e he kau 'ōfisa 'o e pule'angá 'a e kau tangata 'o e Siasí ne nau mo'ua 'i hono maumau'i

‘o e lao fakataputapui ‘o e mali tokolahí pea ngata ai ha kongā lahi ‘o e fakatangā. Kae hangē ko hono fakamatala‘i ‘e Palesiteni Utalafi: “Na‘e tonu ke u tukuange kotoa ‘a e ngaahi temipalé mei hotau nimá; Na‘e totonu ke u ‘alu au ki fale pōpula, pea tuku mo e tangata kotoa pē ke ō ‘o ngāue pōpula, ka ne ta‘e ‘oua hono fekau‘i au ‘e he ‘Otuá ‘o e langí ke u fai ‘a ia na‘á ku fakahokó; pea ‘i he hokosia ‘a e houa na‘e fakau‘i ai au ke u fakahoko iá, na‘e mahino kánokato kiate au. Na‘á ku lotu ki he ‘Eikí, mo hiki ‘a e me‘a ne folofola mai ‘aki ‘e he ‘Eikí” (“To‘o mei ha Malanga ‘e Tolu ‘a Palesiteni Uilifooti Utalafi ‘oku Fekau‘aki mo e tohí,” pea ‘oku ‘i mui ia ‘i he Fanongonongo Fakamafai‘i –1). Ko e ‘Otuá, ka ‘oku ‘ikai ko e Pule‘anga ‘o e ‘Iunaiteti Siteití na‘á ne fakangata totonu ‘a e mali tokolahí.

Ko e Kautaha Tohihohokó

Ki mu‘a pē ia pea toki fokotu‘u ‘e he Siasí ha kautaha tohihohokó, na‘e ‘osi tātānaki pē ‘e he kāingalotu ia ‘o e Siasí ‘a ‘enau ngaahi lekooti na‘e hiki ai ‘a e mo‘ui ‘a ‘enau ngaahi kui kuo pekiá. Na‘e kau ‘a Uilifoti Utalafi, ‘Oasoni Palati pea mo Hiipa J. Kalānite ‘i he fa‘ahinga na‘a nau ma‘u mai ha ngaahi hingoa ‘o ‘enau ngaahi kui ‘e toko lau afe ‘o nau fakahoko ma‘a nautolu ha ngaahi ouau ‘i he temipalé. ‘I he 1894, na‘e fakangofua ai ‘e he Kau Palesitenisí he temipalé. ‘I he 1894, na‘e fakangofua ai ‘e he Kau Palesitenisí ‘Uluakí ke fokotu‘u ha kautaha tohi hohoko pea hoko ‘a ‘Eletā Felengikilini D. Lisiate ko e fuofua taki ki ai. Na‘e fokotu‘u leva ha fale laipeli, pea ‘alu holo ha kau fakafofonga toko lahi ‘o e kautahá ni ‘i māmani hono kotoa ‘o fekumi ki he ngaahi hingoa ‘o e kakai ‘e lava ke fakahoko kiate kinautolu ‘a e ngaahi ouau fakatemipalé. Na‘e tupu mei he kautaha ko ‘ení ‘a hono fokotu‘u ‘o e Va‘a ki he Hisitōlia Fakafāmili ‘a e Siasí.

Lolotonga ‘a e konifelenisi lahi ‘o ‘Epeleli ‘o e 1894, na‘e fakahā ai ‘e Palesiteni Utalafi kuó ne ma‘u ha fakahā fekau‘aki mo e ngāue fakatohihohokó. Na‘á ne fakahā kuo finangalo ‘a e ‘Otuá ke hanga ‘e he Kāingalotu ‘o e Siasí “o fakatotolo ‘a ‘enau ngaahi tohihohokó ki he mama‘o taha te nau lavá, pea ke fakama‘u kinautolu ki he‘enau ngaahi tamaí mo e ngaahi fa‘eé. Fakama‘u foki mo e fānau ki he‘enau

ngaahi mātu'á pea hokohoko pehē atu ai pē 'a e sēini ko 'ení ki he mama'ó taha te mou lava ke a'usía. . . . Ko e finangalo 'eni 'o e 'Eikí ki hono kakaí pea kapau te mou fa'a fakakaukau ki ai, te mou 'ilo'i 'oku mo'oni 'eni."⁸ 'Oku kei faí ni pē 'a hono pou pou'i 'o e Kāingalotú ke nau fekumi ki he ngaahi lekooti 'o 'enau ngaahi kui kuo pekiá pea ke nau fakahoko ma'anautolu 'a e ngaahi ouau 'i he temipalé.

Na'e toko lahi 'aupito 'a e kāingalotu 'o e Siasí na'a nau ngāue fakafaifekau fekau'aki mo e tohihohokó 'i he vaha'a 'o e ta'u 1885 ki he 1990. Na'e fakaafe'i kinautolu ke nau ō hake ki Sōleki Siti 'o ma'u mei he Taki Mā'olunga 'a honau tāpuakí koe'uhí ko e ngāue fakafaifekau ko 'ení. Na'e toe foaki foki kiate kinautolu ha kaati faifekau mo honau tohi uiui'i. Na'a nau 'a'ahi ki honau ngaahi kāingá, hiki 'a e ngaahi hingoa mei he ngaahi maka fakamanatu 'i he ngaahi fa'itoká, pea nau kumi 'i he ngaahi lekooti 'i he ngaahi falelotú pea mo e ngaahi Tohi Tapu fakafāmilí foki, 'o nau foki mai ki 'api mo e ngaahi fakamatala mahu'inga 'o lava ke fakahoko ai ha ngāue fakatemipale. Na'e fakamatala ha kau faifekau toko lahi ia ki he ngaahi me'a fakalaumālie na'a nau a'usia 'o nau 'ilo fakapapau ai na'a nau fe'ao pē mo e 'Eikí pea ne fa'a fakahinohino'i kinautolu ki ha feitu'u 'e ma'u mei ai ha ngaahi fakamatala pe ko honau kāingá.⁹

Ko Hono Fakatapui 'o e Temipale Sōleki Sítí

Na'e fakamoleki 'e Palesitēni Uilifoti Utalafi ha taimi lahi 'o 'ene mo'uí ki hono fakahoko 'o e ngāue fakatemipalé. Ko e 'uluaki palesitēni ia 'o e Temipale Sā Siosí, pea ko ia na'a ne fakatapui 'a e Temipale Manitaí. pea ko e lava 'eni 'a e ta'u 'e 40 mei he taimi na'e fokotu'u ai 'a e makatuliki 'o e Temipale Sōleki Sítí, pea na'e tatali 'a Palesitēni Utalafi mo e loto fiefia ki hono fakatapui 'o e temipalé ni 'a ia kuo hoko ko ha faka'ilonga 'i he fonuá. Na'e fakahoko 'a e ngaahi lotu fakatapuí mei he 'aho 6 'o 'Epelelí ki he 'aho 18 'o Mē, 1893, pea na'e fe'unga mo e kakai 'e toko 75,000 nai na'e kau ki he lotu fakatapuí.¹⁰

Ko e me'a 'eni na'e hiki 'e Palesitēni Utalafi 'i he'ene tohinoá hili 'a e fuofua lotu fakatapui na'e fai 'i he 'aho 6 'o 'Epelelí: "Na'e

‘iate kimautilu ‘a e laumālie ‘o e mālohi ‘o e ‘Otuá. Na‘e ‘iate kimautilu ‘a e laumālie ‘o e kikitē pea mo e fakahaá pea na‘e molū ‘a e ngaahi loto ‘o e kakaí pea na‘e fakahā kiate kimautilu ‘a e ngaahi me‘a lahi.’’¹¹ Na‘e mamata ‘a e Kāingalotu ia ‘e ni‘ihi ki he kau ‘āngelo, pea mamata ‘a e ni‘ihi ia ki he kau Palesiteni ‘o e Siasí kuo nau mama‘o atú pea mo e kau takimu‘a kehe pē ‘o e Siasí kuo nau mama‘o atú.¹²

‘I hono fakamanatu ko ia ‘o e ta‘u hivangofulu ‘o Palesiteni Utafí, na‘e fakataha mai ha fānau Lautohi Faka-Sāpate ‘e toko lauafe ‘o fakafonu ‘a e Tāpanekalé ‘i he Tapafā ‘o e Temipalé ke fai hano fakalāngilangi‘i. Na‘e ongo mo‘oni ‘eni ki he tangata‘eiki palesitení, pea na‘á ne ongo‘i ‘a e loto māfana ‘i he‘ene fakahā ange ko ia ki he fānaú ni na‘á ne ‘alu ki ha Lautohi Fakasāpate ‘a e siasi Palotisaní ‘i he‘ene kei ta‘u hongofulú ‘o laukonga ai fekau‘aki mo e kau ‘aposeoló pea mo e kau palōfitá. Pea ‘i he taimi na‘á ne foki ai ki honau ‘apí, na‘á ne lotu ke ne mo‘ui fuoloa mu‘a ko‘ehí ke ne lava ‘o toe mamata ki ha kau ‘aposeolo pea mo ha kau palōfita ‘i he funga ‘o e māmaní. Pea ko ‘eni kuó ne tu‘u ‘i he ha‘oha‘onga ‘o ha kau tangata ‘a ia ko e kau ‘aposeolo mo e kau palōfita; kuo tā tu‘o lahi hono tali mai ‘a ‘ene lotú.¹³

Hili pē mei ai ha ta‘u ‘e taha, na‘e pekia ‘a Palesiteni Utafafi ‘i he ‘aho 2 ‘o Sepitema ‘o e 1898 lolotonga ia ha‘ane ‘a‘ahi ki Seni Felenisisikou.

Ko Palesiteni Lolenisō Sinou mo e Vaehongofulú

Hili ‘a e pekia ‘a Palesiteni Utafafi, na‘e hoko leva ‘a Lolenisō Sinou, ‘a ia na‘e Palesiteni ‘i he Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, ko e Palesiteni ia ‘o e Siasí. Ko ha takimu‘a fofonga poto mo loto ‘ofa mo‘oni ia pea kuó ne ‘osi mateuteu pē ia ki hono ngaahi fatongia ke fakahokó. Na‘á ne ‘ilo‘i ‘a e palōfita kotoa pē ‘o e Siasí. Ko ha takimu‘a fofonga poto mo loto ‘ofa mo‘oni ia pea kuó ne ‘osi mateuteu pē ia ki hono ngaahi fatongia ke fakahokó. Na‘á ne ‘ilo‘i ‘a e palōfita kotoa pē ‘o e Siasí ‘o a‘u mai ki he taimi ko ‘ení, pea na‘a nau ako‘i foki ia. ‘I Nōvema ‘o e 1900, na‘á ne fakahā ai ki he Kāingalotu na‘e fakatahataha mai ki he

Tāpanekalé na'a ne fa'a 'a'ahi ma'u pē ki he Palōfita ko siosefa Sāmitá pea mo hono fāmilí, nau ma'u me'a tokoni fakataha 'i he'enua tēpile kaí, peá na fa'a pō talanoa mo ia. Na'á ne 'ilo'i ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ia 'a e 'Otuá koe'uhí he na'e fakahā kiate ia 'e he 'Eikí 'a 'ene mo'oní "'i he founa na'e matu'aki fu'u mahino 'aupito mo kakato."¹⁴

Lolotonga 'a e taki ko 'eni 'a Palesiteni Sinoú, na'e fepaki 'a e Siasí mo ha ngaahi faingata'a fakapa'anga lahi mo'oní 'a ia na'e tupu 'eni mei he lao ko ia 'a e pule'angá na'e fa'ufa'u fekau'aki mo e mali toko lahi. Na'e fakalaululoto 'a Palesiteni Sinoú mo ne lau foki ke ma'u ha fakahinohino ki ha founa 'e lava ke fakatau'atāina'i ai 'a e Siasí mei hono ngaahi mo'uá. 'I he 'osi pē 'a e konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 'i he 1899, na'e ue'i ai ia ke ne 'a'ahi ki Sā Siosi 'i 'Iutā. Lolotonga 'a 'ene lea 'i he fakataha'anga na'e fai ai, na'á ne ki'i tu'u fakalongolongo taimi si'i, pea 'i he toe hoko atu 'a 'ene leá, na'á ne fakahā ai kuó ne ma'u ha fakahā. Kuo 'ikai ke tauhi 'e he kakai 'o e Siasí 'a e lao 'o e vahehongofulú, pea kuo fakahā kiate ia 'e he 'Eikí kapau 'e totongi totonu 'e he kāingalotú 'a 'enau vahehongofulú kakato, 'e tuku hifo 'a e ngaahi tāpuaki lahi mo'o nautolu.

Na'e malanga'i 'e he palōfitá 'a hono mahu'inga 'o e vahe hongofulú ki he kāingalotu 'i 'Iutaá hono kotoa. Na'e talangofua 'a e Kāingalotú ki he'ene na'ina'i, pea na'a nau totongi 'a 'enau vahe hongofulú he ta'u ko 'eni 'o liunga ua 'i he vahehongofulu na'a nau totongi 'i he ta'u kuo hilí. 'I he'ene a'u ki he 1907, kuo ma'u 'e he Siasí ha pa'anga fe'unga ke totongi'aki kotoa 'a hono ngaahi mo'uá pea na'e 'ikai hano toe mo'ua ki ha taha.

'I he 1898, na'e fakahā ai 'e Palesiteni Siasosi Q. Kēnoni 'i ha fakataha 'a e poate lahi 'a e Mutuale Fefiné kuo loto 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí ke uiui'i "ha ní'ihí 'o 'etau kau finemui 'oku nau 'ulungāanga fakapotopotó ke nau 'alu atu ki he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau."¹⁵ Ki mu'a ia 'i he taimi ko 'eni, na'e tokosi'i pē ha kau fefine na'a nau 'alu atu fakataha mo honau ngaahi husepānití 'o ngāue fakafaifekau, ka ko e fuofua taimi 'eni na'e ui ai 'e he Siasí pea vahe'i ha kau fefine ke nau hoko ko e kau

faifekau 'a e 'Eikí ko Sísū Kalaisi. 'Oku 'ikai foki ko e fatongia ia 'o e kakai fefiné ke nau 'alu 'o ngāue fakafaifekau, ka 'i he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, na'e toko lau afe ha kau fefine na'a nau faka'aonga'i 'a e faingamālie ko 'ení 'o nau ngāue ma'á e 'Eikí 'i he'enua hoko ko e kau faifekau taimi kakato loto-to'a.

Ko Palesiteni Lolenisō Sinou na'á ne tataki 'a e Siasí 'o a'u mai ki he senituli uofulú. 'I he kamata'anga ko ia 'o e senituli fo'ou ko 'ení, kuo 'i ai ha ngaahi siteiki 'e 43, ngaahi misiona 'e 20, pea mo ha ngaahi uooti mo e ngaahi kolo 'e 967 'i he Siasí. Na'e fe'unga mo e kāingalotu 'e toko 283,765, pea ko honau tokolahí na'a nau nofo kinautolu 'i he feitu'u 'o e 'Otu Mo'unga Maká 'i 'Amelika. Na'e lolotonga ngāue ha ngaahi tempale 'e fā, pea na'e 'oatu 'e he ngaahi makasini ko 'ení na'e 'iloa ko e *Juveile Instructor, Improvement Era*, pea mo e *Young Women's Journal* 'a e ngaahi ongoongo mo e ngaahi fakamatata fekau'aki mo e Siasí ki he kāingalotú. Na'e sasala holo foki ha talanoa 'e toe fokotu'u mo ha misiona fo'ou 'e taha, pea na'e nofo pē 'a e Kāingalotú mo nau fakakaukau atu pē 'e fēfē nai 'a e Siasí 'i he ta'u ko ia 'e teau ka hoko maí. Ka na'a nau 'osi falala pē foki kinautolu 'e fakahoko kotoa pē 'a e ngaahi kikite ko ia na'e fai fekau'aki mo e me'a 'e iku ki ai 'a e Siasí.

Ko e Tupu ‘a e Siasí

Ko e kau palōfita ‘e toko fā na’a nau pule‘i ‘a e Siasí mei he 1901 ki he 1970 lolotonga ko ‘eni ‘ene tupú—‘a ia ko Siosefa F. Sāmita, Hiipa J. Kalanite, Siasoi ‘Alipate Sāmita pea mo Tēvita O. Makei. Na’e mamata totonu pē ‘a e kau Palesiteni ko ‘ení ki he liliu mei he fe’alu’aki ‘i he hōsí mo e salioté ki he puna lōketi ki he vavaá. Na’e fepaki ‘a e Kāingalotú mo e ongo tau lahi ‘a māmani ‘e ua pea mo e faingata’ā‘ia fakapa’angá. Lolotonga ‘a e taimi ko ‘ení, na’e langa ai ha ngaahi tempale ‘e hiva. ‘I he 1901 na’e fe’unga ‘a e toko lahi ‘o e kāingalotú mo e toko 300,000 ‘i he ngaahi siteiki ‘e 50 ‘i māmani kātoa, pea ‘i he 1970, na’e laka hake ‘i he kāingalotu ‘e toko 2,800,000 ‘o e Siasí pea mo e ngaahi siteiki ‘e 500.

Ko Palesiteni Siosefa F. Sāmita

Na’e fanau‘i ‘a Siosefa F. Sāmita ‘i he 1838 ‘i ha ki‘i fale si‘isi‘i ofi pē ki he feitu‘u na’e tu‘u ai ‘a e tempalé ‘i he Hihifo mama‘o ‘i he lolotonga ia ‘o e taimi na’e lahi taha ai hono fakatanga‘i ‘a e kāingalotú ‘i Misulí. ‘I he taimi na’e fanau‘i mai ai ‘a Siosefá, ‘oku lolotonga tuku pōpula ‘a ‘ene tangata‘eiki ‘a‘ana ia ‘a Hailame Sāmita ‘i Lisimoni ‘i Mīsuli, pea na’e nofo toko taha pē ‘a ‘ene fine‘eiki ‘o tokanga‘i ‘a ‘ene fānaú.

Na’e hiki ‘a Siosefa mo hono fāmilí ‘okú ne kei si‘isi‘i mei Mīsuli ki Nāvū ‘i ‘Ilinoi, ‘a ia na’e hoko ai ha me‘a te ne manatu‘i pē ‘o a‘u ki he ngata‘anga ‘o ‘ene mo‘uí—‘a ia ko hono fakapoongi ‘o ‘ene tamaí mo e tokoua ‘o ‘ene tamaí ‘i he fale fakapōpula ko Kātesí. Na’e ‘ikai teitei ngalo ‘ia Siosefa ‘a e taimi na‘á ne sio faka‘osi ai ki he‘ene tamaí ‘i he‘ene heka he hōsí ko hono ‘ave ia ki Kātesí, ‘i he‘ene fua hake ‘a hono ki‘i fohá ‘o ‘uma kiate ia pea ne

tuku hifo ki lalo. Pea na'e 'ikai foki ke lava 'o ngalo 'iate ia 'a e tukituki mai 'a honau kaungā'apí 'i honau matapā sio'ata 'i he pō 'e taha ke fakahā ange ki he'ene fa'eé kuo fakapoongi 'a Hailame. Na'e 'ikai pē mato'o mei he'ene fakakaukau 'a 'ene mamata ko ia ki he 'e'epa 'a 'ene tamaí mo hono tokouá 'i hona puha maté 'i he fale ko ia 'i Nāvū na'e 'iloa ko e Mansion House.

Na'e 'ikai hano taimi 'a e hoko 'a e ki'i tamasi'i ko 'eni ko Siosefá ko ha fu'u tangata. Na'e hoko 'a Siosefa, 'a ia na'á ne kei ta'u fitu pē, ko e taha ia 'o kinautolu na'a nau taki 'i he taha 'o e ngaahi saliote 'a Mele Filitingi Sāmitá mo hono fāmilí 'i he taimi na'a nau kau ai 'i he fononga mei Nāvū. Na'e mālōlō 'a e fa'ē 'a Siosefá ko hono ta'u 13 ia 'o Siosefá, 'o ne nofo paea ai pē, pea ki mu'a pea hoko hono ta'u 16, na'á ne 'alu 'o ngāue fakafaifekau ki he 'Otu Motu Sanuisí ('a ia na'e toki ui ki mui mai ko e 'Otu Motu 'o Hauai'i). 'I he 'osi ha māhina 'e tolu 'ene tau hake ki Honolulu, kuó ne 'osi poto lelei 'i he lea faka-Hauai'i, 'a ia ko ha foaki fakalaumālie 'eni na'e foaki kiate ia 'e 'Eletā Pa'ale P. Palati pea mo 'Oasoni Haiti 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, he ko kinaua na'á na vahe'i iá. Na'á ne toe 'alu 'o ngāue fakafaifekau 'i hono ta'u 21, pea na'á ne ngāue heni 'i he 'Otu Motu 'o Pilitāniá 'o fe'unga mo e ta'u 'e tolu.

Na'e ta'u 28 pē 'a Siosefa 'i he taimi na'e ue'i ai 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi ke ne fakanofu ia ko ha 'Aposetoló. 'I he ngaahi ta'u hokohoko mai aí, na'á ne hoko ai ko ha Tokoni ki he Kau Palesiteni 'e toko fā 'o e Siasí. 'I he pekia 'a Lolenisō Sinou 'i 'Okatopa 'o e 1901, na'e hoko leva 'a Siosefa F. Sāmita ko e Palesiteni ia hono ono 'o e Siasí. Na'e 'iloa ia koe'uhí ko 'ene malava ko ia ke ne fakamatala'i mo taukapo'i 'a e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei. Na'e fakatahataha'i 'a 'ene ngaahi malangá pea mo e ngaahi tohi na'á ne fa'ú ki ha tohi lahi 'e taha 'o ui ia ko e Tokāteline 'o e Ongoongolelei, 'a ia kuo hoko ia ko e taha 'o e ngaahi tohi mahu'inga taha 'a e Siasí fekau'aki mo hono ngaahi tokāteliné.

'I he ngaahi fuofua ta'u 'o e kamata mai 'a e senituli hono uofulú, kuo laka ki mu'a 'a e Siasí 'i he ngaahi founga mahu'inga lahi. Pea tupu mei he hokohoko mai 'a hono fakamamafa'i 'o e

vahehongofulú pea mo hono tali lelei ia 'e he Kāingalotu loto tōnunga 'o e Siasí, na'e lava ai 'e he Siasí ke totongi kotoa 'a hono ngaahi mo'uá. Na'e hokohoko mai heni ha va'a taimi 'o e tu'umālie 'a e Siasí 'o lava ai ke ne langa ha ngaahi tempale, ngaahi falelotu pea mo ha ngaahi feitu'u ke taki mamata ki ai 'a e kakaí fekau'aki mo e Siasí, pea mo fakatau mai 'a e ngaahi konga kelekele fakahisitōlia ma'á e Siasí. Na'e toe langa foki 'e he Siasí 'a e Fale ki hono Pule'i 'o e Siasí 'i Sōleki Siti pea 'oku kei hoko pē foki ia he taimi ni ko e 'ulu'i'apitanga 'o e Siasí.

Na'e 'ilo'i 'e Palesiteni Sāmita 'a e fu'u fie ma'u ko ia ke 'i ai ha ngaahi tempale 'i he māmaní hono kotoa. 'I ha konifelenisi na'e fai 'i he 1906 'i Peeni, Suisalani, na'e mafao atu ai 'e he palōfita 'a hono nima pea ne pehē, "'E hokosia 'a e taimi 'e tu'u ai ha ngaahi tempale lahi 'i he fonuá ni, 'a ia te mou 'alu atu ki ai 'o fakamo'ui ai 'a homou kau pekiá.'" Na'e fakatapui 'a e fuofua tempale 'o e Siasí 'i 'Iulopé, 'a ia ko e Tempale Suisalaní, 'i he hili ia ha meimei ta'u 'e nimangofulu mei ai, pea na'e tu'u ia 'i ha ki'i feitu'u ki 'uta 'o e kolo ko ia na'e fakahoko ai 'a e lea fakakikite 'a Palesiteni Sāmitá. 'I he 1913, na'e fakatapui ai 'e Palesiteni Sāmita 'a e kelekele ke langa ai 'a e tempale 'i Kaatisoni, 'Alapeta 'i Kānatá, pea mo e kelekele ki he tempale 'i Hauai'i 'i he 1915.

Na'e kamata 'i he konga ki mu'a 'o e 1990 'a hono poupou'i 'e he kau taki 'o e Siasí 'a e Kāingalotú ke nau taki taha nofo pē 'i honau fonua 'o 'oua te nau fakatahataha mai ki 'iutā. 'I he 1911, na'e fakahoko mai ai 'a e lea ko 'ení mea Palesiteni Siosefa F. Sāmita mo hono Ongō Tokoni 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí: "'Oku lelei ke nofo pē 'a hotau kakaí 'i honau ngaahi fonua taki taha 'o nau hoko ko ha kāingalotu lotoma'u ke tokoni 'i hono malanga'i 'o e ongoongoleléi.'"²

'I he uike 'e ono ki mu'a pea toki pekia 'a Palesiteni Sāmitá, na'á ne ma'u ai ha fakahā mahu'inga 'o fekau'aki mo hono huhu'i 'o e kakai pekiá. Na'á ne mamata 'i ha me'a hā mai ki he malanga 'a e Fakamo'ui 'i he maama fakalaumālié pea ne 'ilo mei ai 'oku 'i ai ha faingamālie 'o e Kāingalotu faitotonú ke kei hokohoko atu pē 'a hono ako'i 'o e ongoongoleléi 'i he maama 'o e ngaahi laumālié.

Na'e toe t̄anaki atu 'a e fakahā ko 'ení ki he Mata'itofe Mahu'ingá 'i he 1976 pea 'i he 1979 leva na'e to'o ia mei ai 'o t̄anaki atu ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 'o hoko ia ko hono vahe 138.

Ko Palesiteni Hiipa J. Kalānite

'I he ki'í taimi nounou ki mu'a pea pekia 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmīta 'i Nōvema 'o e 1918, na'á ne puke mai 'a e nima 'o Hiipa J. Kalānité, 'a ia na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Toko Hongofulu Mā Uá he taimi ko ia, mo ne pehē ange, "Ke tāpuaki'i koe 'e he 'Eiki 'e hoku foha, ke tāpuaki'i koe 'e he 'Eikí, he 'oku lahi 'a ho ngafa ke fakahokó. Manatu'i ma'u pē ko e ngāue 'eni 'a e 'Eikí, ka 'oku 'ikai ko ha ngāue 'a ha tangata. 'Oku lahi hake 'a e 'Eikí 'i ha toe taha. 'Okú ne 'afio'i 'a e toko taha ko ia 'okú ne finangalo ke ne tataki 'a hono Siasí, pea 'oku te'eki ke 'i ai ha'ane fehālaaki."³ Na'e hoko 'a Hiipa J. Kalānite ko e Palesiteni ia hono fitu 'o e Siasí 'i hono ta'u 62, pea na'á ne hoko foki ko e 'Aposetolo talu mei he ta'u 1882.

Talu pe mei he kei talavou 'a Hiipa pea 'i hono kotoa pē 'o 'ene mo'uí mo 'ene fakahā ma'u pē 'a 'ene loto mālohi ke ne lava'i 'a 'ene ngaahi taumu'á. Na'e 'ikai ke ne fa'a kau 'i he ngaahi me'a na'e fai 'e he fānau tangata 'o hono to'ú he na'á ne toko taha pē 'i he fānaú pea 'o hake toko taha pē ia 'e he'ene fine'eikí he kuo mālōlō 'ene tangata'eikí. Ko e taimi ko ē na'á ne 'ahí'ahi ai ke lava 'o fili ia ke ne kau 'i he timi pasiketipoló, na'e fakamatalili'i ia 'e he tamaiki kehé koe'uhí ko e 'ikai ke ne poto he va'ingá, pea na'e 'ikai pē ke nau tali ia ke kau 'i he'enu timí. Na'e 'ikai ke loto-fo'i ia ai, ka na'á ne fakamoleki ha taimi lahi 'i he ako hono taa'i 'o e fo'i pulú pea na'e faifai pē 'o ne kau leva ia 'i ha timi 'e taha 'a ia na'e lahi 'enu fa'a mālohi 'i he ngaahi tau hau fakafeitu'ú.

'I he'ene kei sí'í na'á ne fie ma'u ke ne hoko ko ha toko taha tauhi tohi 'i he'ene fanongo ko ia 'oku totongi lelei ange 'a e ngāue ko iá 'i he ngāue na'á ne lolotonga faí, 'a ia ko e fakangingila sū. 'I he ngaahi 'aho ko iá, na'e fie ma'u ha toko taha mata'itohi lelei ia ke ne hoko ko ha tangata tauhitohi, ka na'á ne fu'u mata'itohi kovi 'aupito 'o fa'a pehē ai 'e hono ongo kaungā-me'a 'oku tatau 'ene mata'itohi mo e tāheu 'a e moá. Na'e 'ikai ke ne loto-fo'i ai ka na'á

Na'e fokotu'u 'e he Siasí ha ngaahi faama uelofea ke ma'u mei ai ha me'atokoni 'akinautolu na'e fie ma'u tokoní. Na'e foaki 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'a honau taimi ke nau ngāue ai 'i he faama suka pītí 'i he 1933, 'o hangē ko ia 'oku fai 'e he Kāingalotu ko 'eni 'i he taá.

ne fakamoleki ha taimi lahi ke ako tohinima. Na'e iku 'o 'iloa ia koe'uhí ko e faka'ofó'ofa 'a 'ene mata'itohí, pea a'u pē ki he'ene ako'i 'a e tohinimá 'i ha 'univēsiti 'e taha, pea na'e fa'a kole kiate ia ke ne hanga 'o fai 'a e ngaahi tohi na'e mahu'ingá. Ko ha fa'ifa'itaki'anga lelei ia ki he kakai toko lahi 'a ia na'a nau lava ke mamata ki he'ene loto'aki ke fai 'a hono lelei tahá 'i he tauhi ki he 'Eikí pea mo hono kāingá.

Ko ha tangata pisinisi fakapotopoto mo lavame'a 'a Palesiteni Kalanite pea na'e tokoni 'a e ngaahi poto na'á ne ma'u 'i he'ene tatakí 'a e Siasí 'i he taimi na'e tō lalo ai 'a e tu'unga fakapa'angá pea mo e ngaahi palōpalema ko ia na'e hoko fakafo'ituitui ki he kāingalotú koe'uhí ko e me'á ni. Na'á ne tui mālohi ki he me'a ko e fakafalala ki he pule'angá. Na'á ne tāpuekina 'a e kakai faingata'a'ia toko lahi 'aki 'a e pa'anga ko ia na'á ne ngāue'i.

‘I he ngaahi ta’u ‘o e 1930, na’e fefa’uhi ai ‘a e Kāingalotú, ‘o hangē pē ko e kakai kehe ‘i he māmaní, mo e ta’e ma’u ‘o ha ngāue pea mo e masiva lolotonga ia ‘a e Tō ‘a e Tu’unga Fakapa’anga ‘o e fonuá. ‘I he 1936, na’e fokotu’u ai ‘e Palesiteni Kalanite ‘a e polokalama uelofea ‘a e Siasí, ‘a ia na’á ne ma’u ‘eni ‘i ha fakahā mei he ‘Eikí, ke tokoni’i ‘aki kinautolu na’e faingata’a’iá pea mo tokoni’i kotoa foki ‘a e kāingalotú ke nau lava ‘o fakafalala pē kiate kinautolu. Ko e me’a ‘eni ‘a e Kau Palesitenisí ‘Uluakí ‘o fekau’aki mo e polokalamá ni: “Ko ‘emau taumu’a ‘uluakí ke fokotu’u ha founga ‘i he lelei taha ‘e ala fakahokó, ‘a ia ‘e fakangata ai ‘a e mala’ia ‘o e fakapikopikó, pea faka’auha ai mo e ngaahi kovi ‘o e ma’u mai ‘o e pa’anga tokoni mei he pule’angá ta’e ngāue’í, pea ke toe fokotu’u ‘i he lolotonga ‘o hotau kakaí ‘a e tau’atāina, ‘a e fa’a ngāue, ‘a e fakapotopoto ‘i hono fakatuhotuhani ‘o e pa’angá pea mo ‘ete faka’apa’apa’i pē ‘e kita ‘a kita. Ko e taumu’a ia ‘a e Siasí ke tokoni’i ‘a e kakaí ke nau lava pē ‘e kinautolu ‘o tokoni’i kinautolu. ‘E toe fokotu’u ‘a e ngāue ke hoko ia ko e tefito’i me’a ke ne pule’i ‘a e mo’ui ‘a e kāingalotu ‘o hotau Siasí.”⁴

Na’e fakamamafa’i mai ‘eni ‘e Palesiteni J. Lūpeni Kalake ko e Si’í, ‘a ia na’á ne hoko ko e Tokoni ‘i he Kau Palesitenisí ‘Uluakí ‘o fe’unga mo e ta’u ‘e 28, ‘i he’ene pehē, “Ko e taumu’a totonu ia ‘o e Palani Uelofea ‘o a’u ai pē ki he kaha’ú ko hono fa’ufa’u ‘a e kalasi ‘ulungāanga ‘i he kāingalotu ‘o e Siasí, tatau ai pē kiate kinautolu ‘oku nau foaki atú pe ma’u maí, ke ne fakahaofi mo pukepuke ‘a e ngaahi ‘ulungāanga lelei taha ko ia ‘oku nau ma’u ‘i loto ‘iate kinautolú, pea ke ne ‘ai ke matala mai mo fua foki ‘a e ngaahi me’a lelei ‘o e laumālié ‘a ia ‘oku te’eki ai ke hā sino mai ki tu’á.”⁵

Na’e fokotu’u leva ‘i he 1936 ha Kōmiti Uelofea lahi ke ne tokanga’i ‘a e ngaahi ngāue mo e ngaahi me’a fakauelofea kotoa pē ‘i he Siasí. Na’e fokotu’u ai ‘a Hāloti B. Lī, ko e palesiteni ia ‘o e siteiki Paioniá, ke ne hoko ko e talēkita pule ‘o e kōmití. Na’e toki fokotu’u ki mui mai ‘a e ngaahi falekoloa ko e Deseret Industries ke tokoni’i ai ‘akinautolu na’e ‘ikai ke ma’u ha’anau ngāue pe mo’ua ‘i ha faingata’a’ia fakasinó, pea fokotu’u foki mo e ngaahi faama pea mo e ngaahi ngāue kehekehe ke tokoni’i ‘aki ‘a e

masivá mo e faingata'a'ia. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a hono tāpuekina 'e he polokalama uelofea 'a e kakai 'e lau afe 'i he 'ahó ni, 'o tatau ai pē ki he kāingalotu 'o e Siasí 'oku faingata'a'ia pea mo kinautolu kotoa pē 'i he māmaní 'oku nau faingata'a'ia.⁶

Na'e tupu meia Palesiteni Kalanite ha fakaului mai 'o ha taha 'i ha founga 'oku 'ikai ke tau fa'a anga ki ai, lolotonga ia 'a e kei hokohoko atu pē 'a e tupulaki vave 'a e ngāue fakafaifekau. Na'e luelue mai ha tangata faifekau 'Ītali 'o ha siasi ia 'e taha, ko Venisenisou ti Falanisēsika hono hingoá, 'i he hala 'i he kolo ko Niu 'Ioaké ko 'ene 'alu 'a'ana ia ki hono siasí, mo 'ene fakatokanga'i hifo ha tohi ta'e 'i ai hano takafi na'e li 'i ha kapa veve na'e 'osi tutu pea fonu efuefu. Na'á ne to'o hake 'a e tohí ni, huke hono ngaahi pēsí, pea ne vakai hifo ko hono fuofua taimí ia ki he ngaahi hingoá 'o Nīfai, Mōsaia, 'Alamā pea mo Molonai. Na'á ne ongo'i ke ne lau 'a e tohí neongo na'e 'ikai ke ne 'ilo'i 'a hono hingoá mo hono tupu'angá, pea ke ne lotu foki ke 'ilo pē na'e mo'oni 'a e tohí. Pea 'i he'ene fai peheé, na'á ne pehē na'á ne "ongoi 'a e fiefia, 'o hangē ko e fiefia 'o ha'ate 'ilo'i ha me'a mahu'inga mo ta'e 'i ai hano tatau, 'o ne fakanonga 'a hoku laumālié mo 'omi kiate au ha fiefia 'a ia 'e 'ikai ma'u 'e he lea 'a e fa'ahinga 'o e tangata ha lea fe'unga ke fakamatala'i 'aki." Na'e kamata leva ke ne ako'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia 'i he tohí ki he kau mēmipa 'o hono siasí. Na'e tautea'i ia 'e he kau taki 'o hono siasí koe'uhí ko e me'a ko 'eni na'á ne faí, 'o a'u pē ki he'enua fekau ia ke ne hanga 'o tutu 'a e tohí, ka na'á ne fakafisi ke fai ia."

Na'á ne foki ai ki mui ki 'itali, pea ne 'ilo'i ai 'i he ta'u 1930 ko e tohi ko 'ení na'e pulusi ia 'e he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Na'á ne fai leva ha tohi ki he Siasí 'i 'Iutā pea na'e 'ave 'a e tohi ko 'ení 'o a'u kia Palesiteni Kalanite. Na'e 'ave 'e Palesiteni Kalanite ha tatau 'o e Tohi 'a Molomona 'i he lea faka-Ītali ki he tangatá ni peá ne 'ave foki 'a hono hingoá ki he palesiteni 'o e misiona 'Iulope. Tupu mei he ngaahi faingata'a kehekehe na'e hoko koe'uhí ko e taú, na'e 'osi ha ngaahi ta'u lahi mo e 'ikai ke lava hano papitaiso 'o Vinisenisōu, ka na'e faifai pē pea ne kau mai ki he Siasí 'i he 'aho 18 'o Sānuai

‘o e 1951, ‘a ia ko e fuofua toko taha ia ke papitaiso ki he Siasí ‘i he ki’i motu ko ‘eni ko Sisili. Na’e ma’u ‘a hono ‘enitaumení ‘i he Temipale Suisalaní⁷ ‘i he hili ha ta’u ‘e nima mei ai.

‘I he ‘aho 6 ‘o Mē, 1922, na’e fakatapu ai ‘e Palesiteni Kalanite ‘a e fuofua fale fakamafola lea fakaletiō ‘o e Siasí. Hili mei ai ha ta’u ‘e ua na’e kamata leva ke fakamafola mai mei he fale fakamafola lea ko ‘ení ‘a e ngaahi fakataha’anga ‘o e konifelenisi lahi ‘o lava ai ke fanongo ha kāingalotu toko lahi ange ‘o e Siasí ki he ngaahi pōpoaki ko ia ‘a e Kau Taki Mā’olungá. Pea ‘ikai ke fu’u fuoloa mei ai, ‘i Siulai ‘o e 1929, na’e fakamafola mai ai ‘a e fuofua polokalama ‘a e Kau Hiva ‘a e Tāpanekalé ‘a ia na’e ui ko e *Music and Spoken Word*, ‘a ia ko ha polokalama fakauike ia na’e fakahoko mai ai ‘a e ngaahi hiva mo e fasi fakalaumālie pea mo e pōpoaki ‘o e ongoongolelei. Na’e kei hokohoko mai ‘a hono fakahoko ‘o e polokalamá ‘i he uike hono kotoa ‘o a’u mai pē ki he ‘ahó ni.

Na’e pekia ‘a Palesiteni Kalanite ‘i he ‘aho 14 ‘o Mē ‘o e 1945. Na’á ne hoko ko e Palesiteni ‘o e Siasí ‘o fe’unga mo e ta’u ‘e 27 pea ‘oku lakasi pe ia ‘e Pilikihami ‘Iongi ‘i he lōloa ko ia ‘o e taimi na’á ne ngāue ai ‘i he Siasí.

Ko Palesiteni Siasosi ‘Alipate Sāmita

Na’e fetongi ‘e Siasosi ‘Alipate Sāmita ‘a Hiipa J. Kalanite ‘i he’ene hoko ko e Palesiteni ‘o e Siasí. Ko e fakamo’oni ‘eni na’e fai ‘e Palesiteni Sāmitá, ‘a ia na’e faka’ali’ali mai ‘e he’ene mo’uí ‘a e fiefia ko ia na’á ne ma’u ‘i he’ene mo’uí’aki ‘a e ongoongolelei: “Ko e ngaahi fiefia mo e nēkeneka kotoa pē na’e taau mo hono ma’ú, ko e tupu kotoa pē ia mei hono tauhi ‘o e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá pea mo e fai ki he’ene na’ina’í mo e akonakí.”⁸

Na’e lau senituli ‘a e hoko ‘a e talangofua ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá pea mo e akonaki ‘a e kau taki ‘o e Siasí ko ha sīpinga ia ‘o e mo’ui anga-mā’oni’oní ‘i he fāmili ‘o Palesiteni Sāmitá. Na’e fakatauhingoa ia ki he’ene kui tangatá ‘i he tafa’aki ‘a ‘ene tamaí, ko Siasosi ‘A. Sāmitá, ‘a ia na’á ne tokoua’aki ‘a e Palōfita ko Siosefá pea ne hoko foki ko e Tokoni kia Palesiteni Pilikihami ‘Iongi. Na’e kau foki ‘a e tangata’eiki ‘a Siasosi ‘Alipaté, ‘a Sione Heneli Sāmita,

'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí 'i he taimi na'e palesiteni ai 'a Siosefa F. Sāmita 'i he Siasí. Na'e uiui'i 'a Siasosi 'Alipate Sāmita 'i hono ta'u 33 ke ne kau ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'e ngāue fakataha 'a Sione Henelí pea mo Siasosi 'Alipate 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá mei he ta'u 1903 ki he 1910, 'a ia ko ha toki taimi pē ia 'e taha 'i he kuonga ni na'e ngāue fakataha ai ha tamai mo hano foha 'i he Kōlomu ko iá.

Na'e fonu 'a e ngaahi ta'u ko ia 'e 42 na'e ngāue ai 'a Siasosi 'Alipate Sāmita 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he ngaahi ngāue lelei neongo na'e 'ikai ke ne mo'ui lelei. Na'e hoko ha maumau ki hono matá tupu mei he'ene ngāue 'i he la'áa 'i he halanga lēlue 'i he tafa'aki fakatonga 'o 'Iutaá, pea neongo na'e fai ha tafa ki hono ongo mata ka na'e 'ikai ke sí'i ai 'a 'ene vakaí. Na'e faka'au pē ke vaivai 'a hono sinó tupu mei he lahi ange 'a e ngaahi ngāue na'e fie ma'u ke ne fakahokó, pea 'i he 1909, na'e fu'u hulu 'a 'ene hela'ia 'o ne tō ai 'o pongia. Na'e tu'utu'uni 'e he toketaá ke ne ma'u ha mālōlō kakato pea na'e hanga 'e he tu'utu'uni ia ko 'ení 'o faka'auha 'a 'ene malava ko ia ke falala pe kiate iá, pea ne fakatupu ha'ane ongo'i na'e 'ikai hano toe 'aonga, pea toe 'āsili ange ai 'a e lahi 'a 'ene loto hoha'á.

Lolotonga 'a e taimi faingata'a ko 'ení, na'e mamata ai 'a Siasosi 'i ha misi ki ha feitu'u vao 'akau faka'ofu'ofa mo'oni 'a ia na'e ofi ki ha ano vai lahi. 'I he'ene luelue atu 'i he loto vao 'akaú ni, na'a ne mamata atu ki he'ene kui tangata 'ofeiná, 'a Siasosi 'A. Sāmita, na'e lue fakahangatonu mai kiate ia. Na'e fakavavevave atu 'a Siasosi, ka 'i he ofi mai 'a 'ene kuí, na'á ne tu'u pea ne pehē ange, "'Oku ou fie 'ilo pe ko e hā e me'a kuó ke fai'aki hoku hingoá.'" Na'e ha'u ki he fakakaukau 'a Siasosí ha 'ata 'o e anga 'o 'ene mo'uí peá ne tali ange 'o pehē," Kuo te'eki ai ke u fai'aki ha me'a ho hingoá 'a ia te ke mā ai.'" Na'e hanga 'e he misi ko 'ení 'o toe fakafo'ou 'a e ivi fakalaumālie mo fakaesino 'o Siasosí pea na'e 'ikai ke fuoloa mei ai kuó ne toe foki 'o ngāue. Na'á ne fa'a fakamatala ia ki mui 'o ne pehē na'e hoko 'a e me'a ko 'eni ko ha me'a ke liliu ai 'a 'ene mo'uí.⁹

Lolotonga ‘a e taki ‘a Palesiteni Siaso ‘Alipate Sāmita ‘i he Siasí, ‘a ia ko e ta‘u 1945 ia ki he 1951, na‘e a‘u ai ‘a e toko lahi ‘o e Siasí ki he toko taha miliona; pea fakatapui mo e tempale ‘i ‘Aitahō Folo, ‘i ‘Aitahō; pea toe hoko atu ‘a e ngāue fakafaifekau ‘i he ‘osi ia ‘a e Tau Lahi Hono 2 ‘a Māmaní.

Na‘e toe fai foki mo ha ngaahi fokotu‘utu‘u ke fai ha tokoni ki he Kāingalotu ‘i ‘Iulopé ‘a ia ne nau fu‘u masiva ‘aupito tupu mei he tau na‘e hokó. Na‘e kole ki he kāingalotu ‘o e Siasí ‘i ‘Ameliká ke nau tākaki ha vala pea mo e ngaahi me‘a kehe pē ke tokoni‘aki. Na‘e fakataha ‘a Palesiteni Sāmita pea mo e palesiteni ‘o ‘Ameliká, ko Heuli S. Tulūmeni ke ma‘u ha ngofua meiate ia ke ‘ave ‘a e me‘akaí, vala mo e nāunau mohenga na‘e ‘osi tākaki ki ‘Iulope. Ko e fakamatala ‘eni ‘a Palesiteni Sāmita ki he‘ena fakataha mo e palesitení:

Na‘e pehē mai ‘e Palesiteni Tulūmeni: “Ko e hā e me‘a ‘okú ke fie ma‘u ai ke ‘ave ‘a e ngaahi me‘a ni ki ‘Iulopé? ‘Oku ‘ikai ke kei ‘aonga ‘a ‘enua pa‘angá ‘anautolu ia.

“Na‘á ku pehē ange, “Oku ‘ikai ke mau fie ma‘u ‘e kimaautolu ‘enua pa‘angá.’ Na‘á ne sio mai kiate au pea ne fehu‘i mai: ‘Ikai ko ho‘o ‘uhingá ‘a‘au ia ko e ‘ai ke mou ‘ave ‘a e me‘a ni ma‘a nautolu?’

Na‘á ku pehē ange: “Io, ko e ‘ai ke mau foaki ange ia ma‘a nautolu. Ko homau ngaahi tokoua kinautolu mo e tuofāfine pea ‘oku nau faingata‘a‘ia. Kuo tāpuekina kimaautolu ‘e he ‘Otuá ‘o hulu tu‘a, pea te mau fiefia ke ‘oatu ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘o kapau ‘e tokoni mai ‘a e pule‘angá.’

“Na‘á ne pehē mai: ‘Ko e me‘a totonu ‘ena ‘oku mou faí pea te mau fiefia ke tokoni‘i kimoutolu ‘i ha fa‘ahinga founa pē te mau ala tokoni atu ai.’”¹⁰

Lolotonga hono fili fakafa‘ahinga mo fa‘o ‘a e ngaahi me‘a na‘e foaki mai ‘e he kāingalotú ‘i ‘iutā ke fakafolau atú, na‘e ha‘u ‘a Palesiteni Sāmita ke mamata ki he ngāue hono faí. Na‘e tafe ‘a hono lo‘imatá ‘i he‘ene vakai ki he lahi ‘o e ngaahi me‘a kuo foaki ‘ofa mai ‘e he kāingalotú. Hili pē ha ngaahi mōmēniti si‘i mei ai, na‘a ne vete ‘a hono kote fo‘ou peá ne pehē mai, “Kātaki kae ‘ave

Ko Palesiteni Koniliusi Sepi pea mo e kau faifekau 'i he Misiona Hōlaní 'oku nau teuteu'í 'a e pateta ke 'oatu ki he Kāingalotu 'i Siamané 'i he 1947.

mo eni.” Neongo na’e fakahā ange ‘e he kakai toko lahi na’a nau tu’u ‘o ofi ai na’e fie ma’u ke ne tui ‘e ia hono koté koe’uhí ko e ‘aho na’e momoko, ka na’á ne kei vili pē ia ke ‘ave hono koté.¹¹

Na’e vahe’i ‘a ‘Eletā ‘Ēsela Tafi Penisoni mei he Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ke ne toe fakaava ‘a e ngaahi misiona ‘i ‘Iulopé, vakai ki hono tufotufa ‘o e ngaahi tokoní, pea mo tokanga’i ‘a e ngaahi fiema’u fakalaumālie ‘a e Kāingalotú. Ko e taha ‘o e ngaahi fuofua ‘a’ahi na’e fai ‘e ‘Eletā Penisoní ko ha’ane ‘a’ahi ki ha konifelenisi ‘a e kāingalotú na’e fai ‘i he kolo ‘i Siamane ko Karlsruhe ofi atu ki he Vaitafe ko Laine. Ko e fakamatala ‘eni ‘a ‘Eletā Penisoni fekau’aki mo e me’a na’e hokó:

“Na’e faifai ia pea mau a’u ki he falelotú, ‘a ia ko ha fale kuo ‘osi maumau’i hono kongā ‘o’ona ia ‘i he ngaahi fakatō pomu na’e fai he taú, pea na’e tu’u ia ‘i loto ‘i he ngaahi ‘otu fale lahi. Kuo lava ‘eni ‘a e houa ‘e ua ‘a e tatali ‘a e Kāingalotú kiate kimautolu mo ‘enau faka’amu ange pē te mau ‘i ai ‘i he konifelenisí. Pea ko e fuofua taimi ‘eni ‘i he’eku mo’uí ke u mamata ai ha fu’u

kāingalotu ne nau meimei tangi hono kotoa 'i he taimi na'a mau 'alu atu ai ki mu'á, pea kuo nau 'ilo foki ko e 'osi 'eni 'a e ta'u 'e ongo nai ape fitu mo e toki 'alu ange ha kau fakafofonga mei Saione ke 'a'ahi kiate kinautolu. . . . Pea 'i he'eku vakai hifo ki honau ngaahi fofongá, 'a ia ne tea mo hā tutue, pea ko e ni'ihi 'o e Kāingalotú na'e mahaehae honau valá, ta'e sū 'a e ni'ihi, ka na'á ku lava pē ke mamata ki he maama 'o e tuí 'i honau ngaahi fofongá 'i he'enu fai 'a 'enu fakamo'oni ki hono faka-'otua 'o e ngāue 'oku fai 'i he ngaahi 'aho faka'osí ni, pea nau fakahā foki 'a 'enu fakamālō koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eiki.'"¹²

Na'e kau 'i he ngaahi fatongia 'o 'Eletā Penisoni 'a hono tokanga'i 'o hono tufotufa 'o e ngaahi uta me'akaí, valá, nāunau mohe'angá pea mo e ngaahi nāunau fakafaito'o ko ia na'e uta mai 'i he ngaahi lēlué ki 'Iulope. Hili ha ngaahi ta'u mei heni na'e fakatapui 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'a e falelotu fo'ou 'i Zuickau, Siamane, mo e 'alu ange kiate ia ha tangata'eiki na'e tafe pē 'a hono lo'imata mo 'ene kole ke ne fakahā ange hono 'ofa kia Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni. Na'á ne tala ange ke "fakahā mu'a kiate ia na'á ne fakahaofi 'a 'eku mo'uí pea mo e mo'uí 'a e toko lahi 'o hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'i hoku fonuá koe'uhí pē ko e me'akai ko ia mo e vala na'á ne 'omai kiate kinautolu mei he kāingalotu 'o e Siasí 'i 'Ameliká.'"¹³

Na'e ma'u 'e he Kāingalotu 'o Hōlaní 'a e faingamālie ke foaki atu 'a e 'ofa faka-Kalisitiane mo'oni ki he Kāingalotu na'e fiekaia 'i Siamané. Na'e lahi 'aupito 'a e faingata'a na'e fetaulaki mo e kāingalotu 'i Hōlaní lolotonga 'a e taimi taú pea na'a nau ma'u 'a e tokoni fakauelofea mei he kāingalotu 'o e Siasí 'i 'Amelika. 'I he fa'ahita'u failau 'o e 1947, na'e kole ai kiate kinautolu ke nau kamata 'a 'enu ngaahi ngāue fakauelofea pē 'anautolú, pea na'a nau fiefia ke fai 'eni. Na'e kamata'aki pē 'a 'enu tō pateta pea na'a nau nofo pē 'o 'amanaki atu ki ha pateta lahi 'e ma'u mei ai.

Lolotonga 'a e taimi ko 'ení, na'e hau ai 'a Palesiteni Uolotā Sitouva mei he Misiona Siamane Hahaké ki Hōlani mo e lo'imata 'i hono fofonga 'o ne fakamatala ki he fiekaia mo e tuēnoa 'a e kāingalotu 'o e Siasí 'i Siamané. Na'e kole ange 'e Palesiteni

Koneliusi Sepi, ko e palesiteni ia 'o e Misiona Hōlaní, ki hono kāingalotú pe te nau fie 'ave 'a 'enau patetá ki he kakai Siamané, 'a ia ne nau hoko ko honau fili 'i he lolotonga fai 'o e taú. Na'e tali loto fiemālie ki heni 'a e kāingalotú pea nau kamata leva ke toe tokanga'i lelei ange 'a 'enau ngaahi ngoue'anga patetá. Na'e lahi ange 'a e pateta na'a nau ma'ú 'i he me'a na'a nau 'amanaki atu ki aí, pea na'e lava leva ke 'oatu 'e he Kāingalotú 'o Hōlaní ha toni pateta 'e 75 ki honau ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'i Siamané. 'I he 'osi mei ai ha ta'u 'e taha, na'e hanga 'e he Kāingalotú 'i Hōlaní 'o fakafolau atu ki he Kāingalotú 'i Siamané ha toni pateta 'e 90 pea mo ha toni ika 'e 9.¹⁴

Ko e 'ofa faka-Kalaisi ko ia na'e fakahoko 'e he Kāingalotú ko 'ení, ko e kalasi mo'ui pē ia 'a Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmitá, he na'e kehe atu pē 'a e 'ofa faka-Kalaisi ia na'e hā meiate ia. Na'á ne lea 'o pehē, "'E hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine, 'oku ou fie pehē kiate kimoutolu, ko e kakai 'oku fiefia taha 'i he māmaní 'akinautolu ko ia 'oku nau 'ofa ki honau ngaahi kaungā'apí 'o hangē pe ko 'enau 'ofa kiate kinautolú pea nau fakahā 'a 'enau hounga'ia 'i he ngaahi tāpuaki kuo foaki ange 'e he 'Otuá 'i he kalasi 'ulungāanga 'oku nau fakahoko 'i he'enau mo'uí.¹⁵

Ko Palesiteni Tēvita O. Makei

Na'e hoko 'a Tēvita O. Makei ko e Tokoni kia Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmita 'i he kau Palesitenisi 'Uluakí. 'I he fa'ahita'u failau 'o e 1951, na'e hangē 'oku toe fakaakeake mai 'a Palesiteni Sāmita 'o kī'i mo'ui lelei ange, pea pehē ai 'e Palesiteni Makei ke na ō ā mo hono hoa ko 'Ema Lei mei Sōleki Siti 'o fakahoko 'a 'ena 'eve'eva mālōlō ko ia ki Kalefōnia 'a ia na'e fakatoloi mai koe'uhí ko e 'ikai ke loko mo'ui lelei 'a Palesiteni Sāmitá. Na'á na mālōlō hifo he pō ko 'ení 'i Sā Siaosi 'i 'Iutā. 'I he 'ā hake pē 'a Palesiteni Makei 'i he hengihengi hono hokó, na'e ha'u kiate ia ha ongo ke ne foki leva ki he 'ulu'í'apitanga 'o e Siasí. Hili pē ha ngaahi 'aho sí'i mei he'ene foki mai ki Sōleki Sití, na'e pā kālava 'a Palesiteni Sāmita 'o hoko ai pē mo 'ene pekiá 'i he 'aho 4 'o 'Epeleli 'o e 1951. Na'e hoko leva heni 'a Tēvita O. Makei ko e Palesiteni ia hono hiva 'o e Siasí.

Ko Palesiteni Tēvita O. Makei mo hono fāmīlī ‘i he’ene kei si’i. Ko Tēvita ‘ena ‘oku huki ‘i he funga ‘o ‘ene tangata’eikí.

Na’e ‘osi mateuteu lelei pē ‘a Palesiteni Makei ia ke ne tataki ‘a e Siasí. ‘I he’ene kei ta’u valú, na’á ne fakahoko kotoa ‘e ia ‘a e ngaahi fatongia fakatangata ‘i honau ‘apí ‘i he taimi na’e uiui’i ai ‘a ‘ene tangata’eikí ke ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau ki he ‘Otu motu ‘o Pilitānia. Ne toki mālōlō atu pē foki hono ongo tuofāfine lalahi ‘e toko ua, pea ‘amanakí ke fanau’i mai ‘e he fine’eikí ha pēpē fo’ou, pea na’e ongo’i ‘e he’ene tangata’eikí na’e fu’u lahi fau ‘a e ngaahi ngāue ia ‘i he fāmá ke fakahoko ‘e he fine’eikí. Pea tupu mei he’ene peheé, na’e pehē ange ai ‘e he tangata’eiki ‘a Tēvitá ki he fine’eikí, “He ‘ikai lava ke u ‘alu au.” Ka na’e sio atu ‘a e fine’eikí kiate ia peá ne pehē ange,”Kuo pau ke ke tali ‘e koe ‘a e uí; ‘oua te ke tokanga mai koe kiate au. Te ma lava lelei pē ‘e kimaua mo Tēvita O. ‘o fai e me’a kotoa!”¹⁶ Na’e hanga ‘e he tui mo e mo’ui mateaki ‘a e ongo mātu’a ‘a Tēvitá ‘o fakatō ki hono lotó ha loto holi ke ne tauhi mo ngāue ma’á e ‘Eikí ‘i hono kotoa ‘o ‘ene mo’uí. Na’e ui ia ki he Fakataha Alēlea’anga ‘a e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i he ta’u 1906 ‘i hono ta’u 32, pea na’á ne ngāue ‘i he Fakataha Alēlea’angá pea ‘i he Kau Palesitenisī ‘Uluakí (‘i he’ene hoko ko e Tokoni ‘i he Kau Palesitenisī ‘Uluakí

kia Palesiteni Hiipa J. Kalanite pea mo palesiteni Siasí 'Alipate Sāmita) 'o fe'unga 'eni mo e ngaahi ta'u 'e 45 ki mu'a ia pea ne toki hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí.

Na'e kamata heni ha ngaahi fefononga'aki takai lahi 'a Palesiteni Makei ke 'a'ahi ki he kāingalotu 'o e Siasí 'i he māmaní kotoa. Na'á ne 'a'ahi ki he Kāingalotu 'i Pilitānia Lahí pea mo 'Iulope, 'Afilika Tonga, 'Amelika Latina, Pasifiki Tongá pea mo e ngaahi feitu'u kehekehe pē. Lolotonga 'a 'ene 'i 'Iulopé, na'á ne fakahoko ai 'a e ngaahi fuofua fokotu'utu'u ke fai hano langa 'o e ongo fale temipalé 'i Lonitoni pea mo Suisalaní. Pea ki mu'a pea 'osi 'ene ngāue fakapalesitení, kuó ne 'osi 'a'ahi ia ki he meimei feitu'u kotoa pē 'i māmani 'o ne foaki ai ha ngaahi tāpuaki mo ha ngaahi akonaki fakalaumālie ki he kāingalotu 'o e Siasí.

Na'e toe fakaake fo'ou mo fakamamafa'i 'e Palesiteni Makei 'a hono fakahoko 'o e ngāue fakafaifekau 'aki 'ene fakalotolahi'i 'a e mēmipa kotoa pē 'o e Siasí ke ne fai ha tukupā ke ne 'omi ha toko taha ki he Siasí 'i he ta'u kotoa pē. Na'e 'iloa foki ia 'i he'ene toutou akonaki ko ia 'o pehē, "Ko e mēmipa kotoa pē 'o e Siasí ko e faifekau ia."

'I he 1952, na'e fai ai ha feinga ke toe fakalahi ange 'a hono fakahoko ke lelei 'a e ngāue fakafaifekau taimi kakató, pea na'e 'oatu ai ki he kau faifekau kotoa pē 'i he māmaní 'a e 'uluaki palani fakasiasi ko ia ki he anga hono malanga'i 'o e ongoongoleléi. Na'e ui 'a e palani ko 'ení ko e *Polokalama ki hono Ako'i Fakahokohoko 'o e Ongoongoleléi*. Na'e 'i ai 'a e ngaahi lēsoni 'e fitu ma'a e kau faifekau 'a ia na'e fakamamafa'i ai 'a e faiako'aki 'a e Laumālié pea ako'i mahino foki ai 'a e natula 'o e Toko Tolu'i 'Otuá, mo e palani 'o e fakamo'uí, 'a e Hē mei he Mo'oní pea mo Hono toe Fakafoki mai 'o e Ongoongoleléi, pea mo hono mahu'inga 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'e 'ikai hano tatau 'a e toko taha 'o e kakai na'e ului mai ki he Siasí. 'I he 1961, na'e fakahoko ai 'e he kau taki 'o e Siasí 'a e fuofua seminā ako na'á e kau palesiteni fakamisioná hono kotoa, 'a ia na'e ako'i ai kinautolu ke nau poupou'i 'a e ngaahi fāmilí ke nau fakafeohi ki honau ngaahi kaungā-me'á mo e kaungā'apí pea 'omi leva kinautolu ki honau

ngaahi 'apí ke ako'i 'e he kau faifekaú. Na'e fokotu'u 'i he 1961 ha polokalama ako 'o e ngaahi lea ma'a e kau faifekau toki uiui'i fo'ou, pea na'e toki langa mai ki mui ha feitu'u pau ke fai ai hono ako'i ko 'eni 'o e kau faifekaú. (Missionary Training Centers).

Lolotonga 'a e taki 'a Palesiteni Makei, na'e hanga ai 'e he kāingalotu 'o e Siasí na'a nau 'i he sōtia 'o tō 'a e ngaahi tenga 'i 'Ēsia ke tupu ai 'a e Siasí. Na'e fakatokanga'i 'e ha talavou sōtia ia 'e taha mei American Fork, 'iutā, 'a ia na'á ne ngāue 'i Kōlea Tonga, ko e taimi ko ē na'e fetaulaki ai 'a e kau sōtia 'Amelika mo e kakai Kōleá 'i he halá, na'e si'i puna 'a e kakaí ki he tafa'akí kae lue pē 'a e kau sōtia ia 'i he halá. Ka ko e talavou Siasi ia ko 'eni, na'a ne 'alu ia ki he tafa'akí kae 'alu 'a e kakai Kōleá ia he hala. Na'a ne fakalea fiefia kiate kinautolu 'i he'enau fetaulakí. 'I he 'aho 'e taha na'á ne hū atu ai ki honau fale kaí mo hono ngaahi kaungā-me'a 'e toko nima. Na'e fu'u lōloa 'aupito 'a e 'otu laine ki he me'akaí, ko ia na'á ne ki'i nofo hifo ai he tēpile 'o talitali. Taimi si'i pē kuo ha'u ha ki'i tangata Kōlea na'e ngāue 'i he falekaí mo ha laulau me'akai ma'ana. Na'e tuhu 'a e talavou sōtia ni ki he faka'ilonga 'i hono umá pea ne pehē ange, "'Oku 'ikai te ke ha'u koe 'o tali tēpile mai kiate au. 'Oku 'ikai ko ha 'ōfisa mā'olunga au ia" Ko e tali 'eni 'a e tangata Kōlea, "Te u tali tēpile ma'au. Ko e Kalisitiane Fika 'Uluakí Koe."¹⁷

'I he'ene a'u ki he 1967 na'e fu'u lelei 'aupito 'a e ngāue 'a e kau faifekaú pea mo e kau sōtia 'i hono ako'i 'o e ongoongolelei 'i Kōlea 'o tupu ai hono liliu 'o e Tohi 'a Molomona ki he lea faka-Kōlea, pea taimi si'i pē mei ai kuo lahi 'a e ngaahi siteiki pea mo e ngaahi uooti 'i he fonuá ni.

Na'e toe ola lelei foki mo e ngāue 'a e kau faifekau 'i Siapaní. 'I he 'osi ange ko ia 'a e Tau Lahi 'a Māmani Hono II, na'e si'isi'i [aupito 'a e toe fetu'utaki 'a e kāingalotu 'o e Siasí 'i Siapaní pea mo e kau taki 'o e Siasí, pea na'e a'u pē 'o lau ta'u. Ka na'e tokoni 'aupito 'a e kau talavou sōtia Siasi na'a nau 'i Siapani hili 'a e taú ki hono 'ai ke tupulaki 'a e Siasí 'o toe mālohi ange. 'I he 1945, na'e sai'ia ai 'a Tatisui Sato 'i he'ene mamata ki he kau Sōtia Siasi 'oku nau fakafisi ke inu 'a e tií, pea na'a ne fai ha ngaahi fehu'i kiate

kinautolu 'o hoko ai mo hono papitaiso ia pea toe papitaiso foki mo ha ní'ihí toko lahi 'i hono fāmilí 'i he ta'u pē hono hokó. Na'e papitaiso a Tatisui 'e 'Elioti Lisiate, pea papitaiso 'a hono hoá 'e Poiti K. Peeka, ko ha tangata sōtia 'a ia na'a ne hoko ki mui mai ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Ua. Na'e hoko 'a e 'api ia 'o e fāmilí Sató ko e feitu'u ke fuofua fanongo ai 'a e kakai Siapani toko lahi ki he pōpoaki 'o e ongoongoleléi kuo toe fakafoki maí. Na'e taimi sí'i pē mei heni kuo hanga 'e he kau faifekau 'a e Siasí 'a ia ne nau fepaki mo e kakai Siapaní 'i he lolotonga 'a e Tau Lahi 'a Māmani hono 11 'o fakaava hake 'a e ngaahi kolo 'i Siapaní ke fakahoko ai 'a e ngāue fakafaifekau.

Neongo 'e fakatoto'lo'i atu 'a e a'u 'a e Siasí ki he 'Otu Filipainé 'o 'ilo ko e ngaahi ngāue ia 'a e kau tangata sōtia 'Ameliká mo e ní'ihí kehe 'i he hili 'a e Tau Lahi 'a Māmani hono 11, ka ko e tupulaki ko ia 'a e Siasí 'o fu'u mālohí na'e kamata ia ai 'i he 1961. Na'e 'i ai ha fefine Filipino kei talavou pē na'e te'eki ai ke ne Siasí ia ka na'á ne fanongo he talanoa kau ki he Tohi 'a Molomoná pea ne fe'iloaki foki mo e kāingalotu toko lahi 'o e Siasí. Na'e tupu mei heni 'a 'ene ongo'i ke ne 'alu mu'a ki he kau tangata ngāue 'i he pule'angá 'a ia ne nau fu'u maheni lelei 'o kole ange ke fakangofua 'a e kau faifekau 'a e Siasí ke nau 'alu ange ki Filipaine. Na'e tali 'a e kole ko 'ení pea 'i he hili pē mei ai ha ngaahi māhina sí'i, na'e toe hanga 'e 'Eletā Kōtoni B. Hingikilī 'a e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Ua 'o fakatapui 'a e fonuá ke fai ai 'a e ngāue fakafaifekau.

Pea tupu mei he fu'u tupu lahi mo vave 'a e Siasí lolotonga 'a e ngaahi ta'u 'o e 1950, na'e fakahā ai 'e Palesiteni Makei 'a e polokalama fakafekau'aki ko ia 'a e lakanga fakataula'eikí. Na'e vahe'i ha kōmiti pea sea ki ai 'a 'Eletā Hāloti B. Lī mei he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá ke ne tokanga'i fakalelei hono vakai'i 'o e ngaahi polokalama kotoa 'a e Siasí 'oku fakahokó ke 'ilo mei ai 'a e founga lelei taha te nau lave ke fakahoko'aki 'a e ngaahi taumu'a mahu'inga taha 'a e Siasí. 'I he 1961, na'e fakangofua 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí pea fakahā leva 'e 'eletā Lī 'e fa'ufa'u 'a e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni ke pule'i'aki 'a hono palani, 'a

hono hiki pea mo hono fakahoko ko ia 'o e ngaahi nāunau kotoa pē 'oku faka'aonga'i 'e he Siasí. Ko e kongā lahi 'o e ngaahi nāunau ia ko 'ení na'e 'osi fa'u ia ki mu'a 'e he ngaahi houalotu kehekehe ko ia 'a e Siasí. Ko e fakahinohino fo'ou ia ko 'ení 'e lava ke faka'ehi'ehi ai mei hono toutou paaki 'o e ngaahi polokalama mo e ngaahi lēsoni 'a ia 'oku 'ikai fie ma'u ke fai hano pākí koe'uhí ke toe lelei ange 'a hono ako'i 'o e ongoongolelei ki he kāingalotú 'i he ta'u motu'a kotoa pē pea 'i he lea kotoa pē 'i he Siasí 'i māmani kotoa.

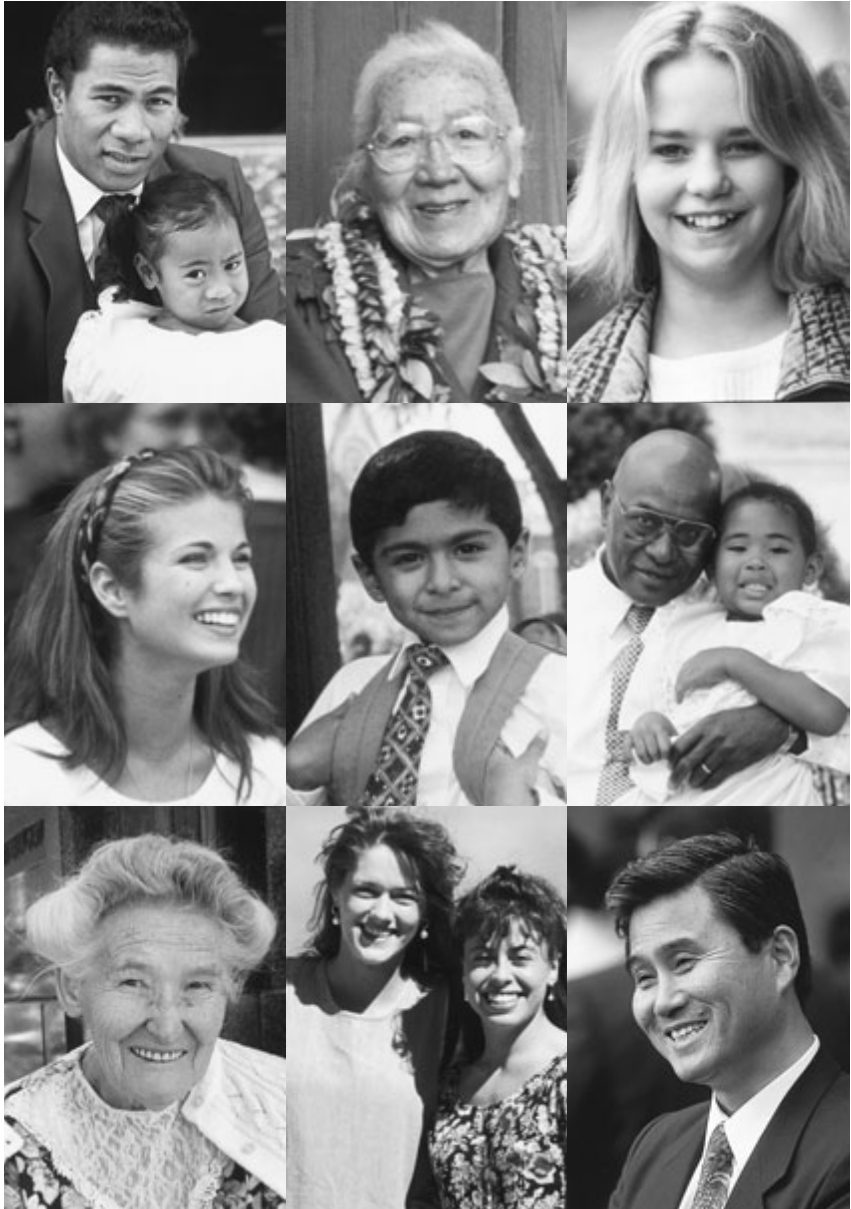
Na'e toe fai foki 'e he Siasí mo ha ngaahi liliu kehekehe koe'uhí ke toe fakafekau'aki lelei ange ai 'a e ngaahi polokalama 'a e ngaahi 'ekitivití kotoa pē 'a e Siasí—kau ai 'a e polokalama uelofea, ngāue fakafaifekau, pea mo e ngāue ki he hisitōlia fakafāmilí—koe'uhí ke toe lelei ange 'a hono fakahoko 'o e misiona 'a e Siasí. Na'e toe fai foki hono fakamamafa'i 'o e faiako faka'apí 'i he ta'u 1960, 'a ia na'e hoko foki 'eni ko e kongā pē ia 'o e Siasí talu pē mei he taimi 'o Siosefa Sāmita, pea na'e fai 'eni ke tokoni ki hono tokanga'i 'o e ngaahi fie ma'u fakalaumālie ko fakaesino 'a e kāingalotu kotoa 'o e Siasí. Na'e fokotu'u foki mo e ngaahi laipeli 'i he falelotú ke tokoni ki he faiakó, pea na'e toe fokotu'u foki mo ha polokalama ako fakalalaka fakafaiko. 'I he 1971, na'e kamata hono pulusi 'e he Siasí 'a e ngaahi makasini 'e tolu 'i he lea faka-Pilitānia 'i he fakahinohino 'a e Kau Taki Mā'olungá: 'a ia ko e *Friend* ma'á e fānau ikí, ko e *New Era* ma'á e kau talavou, pea mo e *Ensign* ma'á e kakai lalahí. 'I he taimi ko 'ení, na'e hanga ai 'e he Siasí 'o fakatahataha'i 'a 'ene ngaahi makasini na'e 'i he ngaahi lea muli kehekehé 'a ia ne pulusi ia 'i he ngaahi misiona kehekehe pē 'o e Siasí. Ko e taimí ni 'e taha 'i he ngaahi lea kehekehe lahi pea 'oatu leva ia ki he kāingalotú 'o e Siasí 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'o māmani.

Na'e fuoloa pē hono fakamamafa'i mai 'e Palesiteni Tēvita O. Makei 'a hono mahu'inga 'o e 'apí pea mo e mo'ui fakafāmilí 'i he'ene hoko ko e ma'u'anga fiefia pea mo e malu'anga pau taha mei he ngaahi faingata'á pea mo e ngaahi 'ahí'ahi ko ia 'o e mo'ui 'i he ngaahi 'ahó ni. Na'á ne fa'a me'a 'o kau ki he 'ofa na'á ne

ma'u ma'a hono fāmilí pea mo e poupou mālohi ko ia na'e fai ange 'e hono hoa ko 'Ema Leí ma'aná. Lolotonga 'a e taki 'a Palesiteni Makeí, na'e fu'u fakamamafa'i 'aupito 'a hono fakahoko fakauike 'o e ngaahi efiafi fakafāmilí 'i 'apí ke hoko ia ko ha founa ke toe vāofi ange ai 'a e ngaahi mātu'á pea mo 'enau fānaú pea ke ako'i ai foki kiate kinautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi.

Na'e poupou 'a e Houalotu Fine'ofá ki he palōfita 'i hono fakamamafa'i 'a hono mahu'inga ke fakamālohia 'a e ngaahi 'apí pea mo e ngaahi fāmilí. Talu mei he kamata'anga 'o e Houalotu Fine'ofá 'i Navuú mo 'ene tupu toko lahi 'o kau mai ki ai ha kakai fefine 'e toko lau afe 'i he māmaní hono kotoa 'a ia kuo tāpuekina fakafō'ituitui kinautolu pea mo honau ngaahi fāmilí foki 'i he ngaahi me'a kuo ako'i 'i he fine'ofá pea mo 'enau ngaahi feohí. Na'e hoko 'a Palesiteni Pele S. Sipāfooti ko e palesiteni lahi ia 'o e Fine'ofá mei he 1945 ki he 1974, ko ha taki ngāue lahi mo lavame'a ia pea toe 'iloa fakapule'anga foki ia 'i he taimi na'á ne hoko ai ko e palesiteni 'o e Kautaha Fakapule'anga 'a e Kakai Fefine 'o 'Ameliká mei he ta'u 1968 ki he 1970.

Na'e pekia 'a Palesiteni Makei 'i Sānuali 'o e 1970 'i hono ta'u 96. Na'a ne pule'i 'a e Siasí 'i he meimei ta'u 'e 20, pea 'i he vaha'a taimi ko 'ení na'e tupu ai 'a e toko lahi 'o e Siasí 'o meimei liunga tolu pea na'e lahi 'a e ngaahi ngāue na'e fakahoko ke fakamafola 'a e ongoongoleléi ki he māmaní.

'Oku fiefia 'a e Kāingalotu 'o e Siasí 'i he māmaní hono kotoa 'i he ngaahi tāpuaki ko ia 'o e ongoongoleléi.

Ko ha Siasi ki Māmani Kotoa

Ko Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita

‘I he pekia ‘a Tēvita O. Makeí, na’e hoko ‘a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita ko e Palesiteni ia ‘o e Siasí, kuó ne meimei ta’u 93. Ko e foha ia ‘o e Palesiteni e Siasí ki mu’a, ko Palesiteni Siosefa F. Sāmita.

‘I he kei tamasi’i ‘a Siosefa Filitingi Sāmitá, na’á ne ma’u ‘a e holi ke ne ‘ilo’i ‘a e finangalo ‘o e ‘Eikí ‘o tupu ai ‘a ‘ene lau tu’o ua ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘o ‘osi ‘i he’ene kei ta’u hongofulú pē, pea na’á ne to’o holo pē ‘a e folofola ‘i he feitu’u kotoa pē ne ‘alu ki aí. Ko e taimi pē na’á ne puli ai mei he’enuu timi pasiketipoló, na’a nau ma’u pē ia ‘i he feitu’u na’e tuku ai ‘a e mohuku ‘a e fangamonumanú ‘oku fai ai ‘ene lau folofola. Na’e ‘i ai ‘ene lea ki mui mai na’á ne pehē ai. “talū pē mei he taimi he taimi ‘oku a’u ki ai ‘eku manatú ‘i he’eku kei sí’i pea mo e taimi na’á ku lava ai ke laukongá mo e lahi ange pē ‘a e fiefiá ia mo e nonga na’á ku ma’u mei he’eku lau mo ako ‘a e folofolá, lautohi ‘o kau ki he ‘Eiki ko Sísū Kalaisí, ke fakahoko ke fakamo’ui ai ‘a e fa’ahinga ‘o e tangatá, ‘o laka hake ia ‘i ha fiefia na’á ku ma’u mei ha toe me’a kehe ‘i he māmani.”¹

Na’e tupu mei he’ene lau mo ako kei sí’i ko ‘eni ‘o e folofolá ‘a e makatu’unga mei ai ‘a ‘ene ‘ilo lahi ki he folofolá pea mo e hisitōlia ‘o e Siasí, pea na’á ne faka’aonga’i ‘a e ngaahi ‘ilo ko ‘ení ‘i he’ene ngaahi malangá pea mo hono fa’u ‘o e ngaahi tohi ‘e uofulu tupu pea mo e ngaahi fakamatala lahi kehe fekau’aki mo e tokāteline ‘o e Siasí.

Lolotonga ‘ene takí, na’e fokotu’u ai ‘i ‘Ēsia (Tōkiō, Siapani) pea mo ‘Afilika (Sohanesipeeki, ‘Afilika Tonga) ‘a hona ongo fuofua

Ko e fuofua konifelenisi faka'ēlia 'a e Siasí na'e fakahokó na'e fai ia 'i 'Ingilani 'i 'Aokosi 'o e 1971, pea na'e tataki ia 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita. 'Oku 'i mu'a foki mo 'Eletā Hauati W. Hanitā.

siteikí. 'I he tupulaki ai pē ke toko lahi 'a e kāingalotu 'o e Siasí, na'e kamata leva ke ngāue'aki 'e Palesiteni Sāmita pea mo hono Ongó Tokoní 'a 'enau fakahoko ha ngaahi konifelenisi pea mo hono Ongó Tokoní 'a 'enau fakahoko ha ngaahi konifelenisi faka'ēlia 'i māmani kotoa ke ako'i ai 'a e kau taki fakalotofonua pea ma'u ai foki ha faingamālie ke fe'iloaki 'a e kāingalotú mo e Kau Taki Mā'olungá. Ko e fuofua konifelenisi peheni na'e fakahokó na'e fai ia 'i Manisesetā 'i 'Ingilani. Na'e ui foki mo ha kau faifekau ki he mo'uí ke nau ako'i 'a e ngaahi tefito'i me'a mahu'inga ki he mo'ui lelei ki he kakai kotoa 'i he māmani. Na'e 'ikai fuoloa mei ai kuo fe'unga mo e kau faifekau ki he mo'ui 'e toko 200 tupu na'a nau ngāue 'i he ngaahi fonua lahi.

Talu mei 1912 mo hono fakahoko 'e he Siasí ha ngaahi kalasi semineli 'i he ngaahi falelotu na'e ofi ki he ngaahi 'apiakó 'i he feitu'u fakahihifo 'o 'Ameliká. 'I he 1920, na'e kamata leva 'a e

ngaahi kalasi ako fakalotu 'i he ngaahi kolosí pea mo e ngaahi 'univēsítí pea na'e toko lahi 'a e Kāingalotu na'e kau ki aí. 'I he kongā ki mu'a 'o e ngaahi ta'u 'o e 1950, na'e kamata ai 'a e ngaahi kalasi pongipongi 'a e semineli 'i Losi 'Enisilesi 'i he 'ēlia Kalefōnia, pea taimi si'i pē kuo laka hake he fānau ako 'e toko 1,800 na'a nau kau mai ki he ngaahi kalasi ko 'ení. Na'e ofo 'a e kakai na'e te'eki ai ke nau kau ki he Siasí 'i he'enu mamata kuo lava 'e he fānau Siasí ta'u 15 ki he 18 'o tu'u pongipongia hake 'i he taimi 5:30 'i he 'aho 'e nima he uiké ke 'alu ki he ngaahi kalasi ako fakalotú. 'I he ngaahi ta'u ki mu'a he 1970, na'e kamata ai 'a e polokalama lēsoni fakalotu 'i he ngaahi 'apiakó koe'uhí ke ako'i ai 'a e fānau ako 'a e Siasí 'i he ngaahi me'a fakalotú. Na'e tupulaki 'aupito mo toko lahi 'a e kau mai ki he kalasi semineli mo e ako fakalotú 'i he taimi na'e taki ai 'a Palesiteni Sāmitá.

'I he lea faka'osi na'e fai 'e Palesiteni Sāmita ki he kāingalotú 'i he konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 'o e 1972, na'á ne pehē ai: "'Oku 'ikai ha faito'o ia ki he ngaahi mahaki 'oku tofanga ai 'a e māmaní kae tuku kehe pē 'a e ongoongolelei 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. 'E toki lava pē ke ma'u 'a e nonga mo e melino 'oku tau 'amanaki atu ki aí, 'a e tu'umālie fakatu'asino mo fakalaumālié, pea mo hono ma'u 'o e pule'anga 'o e 'Otuá mei he ongoongolelei ko ia kuo toe fakafoki maí. 'Oku 'ikai mo ha toe ngāue te tau lava ke fai 'e toe mahu'inga ange ka ko hono malanga'i 'o e ongoongolelei pea mo hono langa hake 'o e Siasí pea mo e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní.'"2

Hili 'a e hoko 'a Siosefa Filitingi Sāmita ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i he ta'u 'e ua mo e kongā, na'á ne pekia ia 'i he 'api 'o hono 'ofefine. Kuó ne a'usia 'a hono ta'u 95 pea na'á ne ngāue mo tauhi ki he 'Eiki 'i he loto-to'a 'i hono kotoa 'o 'ene mo'uí.

Ko Hāloti B. Li

Na'e fakatahataha mai 'a e fāmilí 'o Palesiteni Hāloti B. Lií, ko e palesiteni ia 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá ke fai 'enu efiāfi fakafāmilí. 'I he 'aho ia 'e taha hili 'a e pekia 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmitá. Na'e fehu'i ange 'e ha taha 'i he fāmilí pe ko e hā nai ha me'a te nau lava 'o fai 'a ia 'e tokoni lahi taha kia

Palesiteni Lií. Ko 'ene talí 'eni, "Faitotonu ki he tuí; mou mo'ui'aki pē 'a e ongoongoleléi 'o hangē ko ia kuó u akonekina kimoutolu ki aí." 'Oku 'aonga 'a e pōpoaki ko iá ki he kāingalotu kotoa pē 'o e Siasí. 'I he 'uluaki faka'eke'eke ko ia na'e fai 'e he nusipepá mo Hāloti B. Lī 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí, na'á ne pehē ai: "Tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. He ko e me'a ia 'e lava ai hono fakamo'ui 'o e kakai fakafo'ituitui pea pehē ki he ngaahi pule'angá foki 'i he ngaahi taimi faingata'a ko 'eni.³

'I he taimi na'e hoko ai 'a Hāloti B. Lī ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i he 'aho 7 'o Siulai 'o e 1972, ko hono ta'u 73 ia, pea ko e 'Aposetolo ta'u si'i taha ia ke ne hoko ko e Palesiteni talu meia Hiipa J. Kalanite. Na'á ne fakahoko ha ngāue mahu'inga 'i hono fakalele 'o e Siasí talu pē mei he 1935 'i hono ui ia ke ne tokanga'i 'a e polokalama uelofea 'a e Siasí (vakai, peesi). Na'á ne toe fatongia'aki foki 'a hono toe vakai'i 'o e ngaahi polokalama pea mo e ngaahi nāunau fakalēsoni 'a e Siasí 'o hoko ai mo hono 'ai ke toe faingofua ange pea mo hono fakafekau'aki 'o e ngaahi polokalama 'a e Siasí. Ko ha tangata anga fakalaumālie mo'oni ia pea na'á ne vave ma'u pē ke muimui ki he ngaahi ue'i na'á ne ma'u mei he langí.

Na'e pule'i 'e Palesiteni Lī mo hono Ongó Tokoní 'a e konifelenisi faka'ēlia ko ia hono ua na'e fai 'i he Kolo ko Mekisikou. Ko e kāingalotu ko ia na'a nau 'i he konifelenisi ko ení, ko kinautolu ia 'a e fuofua kāingalotu 'o e Siasí ke nau hikinima'i 'a e Kau Palesitenisí fo'ou. Na'e fakamatala 'e Palesiteni Lī 'o pehē ko e ngaahi fakataha'anga ko ia na'e fakahoko 'i he Kolo ko Mekisikou, na'e 'uhinga ia ke "fai hano fakalāngilangi'i 'o e ngaahi ngāue lahi na'e fai 'e kinautolu . . . na'e tupu mei ai 'a e tupulaki ko ia 'a e Siasí 'o toko lahi."

'I he fanongo pē ko ia 'a e Kāingalotu 'i Mekisikou pea mo 'Amelika Lotolotó 'e fai 'a e konifelenisi faka'ēlia 'i he Kolo ko Mekisikou, na'e kamata palani leva 'a e toko lahi ia ke 'alu ki ai. Na'e 'i ai ha fefine ia 'e taha na'á ne 'alu mei he 'api ki he 'api 'o kole ke ne fai 'enau foó. Na'á ne tātānaki 'i he māhina 'e nima 'a e sēniti ko ia na'á ne ma'u mei hono fō 'o e vala 'o hono ngaahi

kaungā'apí pea na'á ne lava ke 'alu ki he konifelenisí pea mo hono ngaahi fakataha'angá kotoa. Na'e toko lahi 'a e Kāingalotu na'a nau loto fiemālie pē ke nau 'aukai lolotonga 'a e ngaahi 'aho ko ia na'e fai ai 'a e konifelenisí he na'e 'ikai foki ke toe 'i ai ha pa'anga ia ke kumi'aki ha'anau me'akai 'i he 'osi 'enau ngāue mo tānaki 'a e sēnití ke nau 'alu'aki ki he ngaahi fakataha'angá. Na'e ma'u 'e kinautolu na'a nau fakahoko 'a e ngaahi feilaulau ha mālohi fakalaumālie lahi. Na'e pehē 'e ha toko taha ia ko e konifelenisi na'e faí "ko e me'a faka'ofa'ofa taha ia kuo a'usia 'e he'eku mo'uí!" Na'e fakahā ange 'e ha toko taha ia ki he tangata faiongoongo 'e taha, "'E faingata'a 'aupito ke ngalo 'iate kinautolu 'a e 'ofa ko ia na'a mau ongo'i 'i heni 'i he ngaahi 'aho kuo toki 'osí.'"⁴

Lolotonga 'a e taki 'a Palesitēni Lií, na'á ne 'a'ahi ai ki he Fonua 'o e Tala'ofá, pea ko e fuofua Palesitēni ia 'o e Siasí 'i he kuonga ko 'ení ke ne 'a'ahi ki ai. Na'á ne toe fakahā foki 'e langa ha ngaahi tempale iiki ange he taimí ni pea 'e tu'u 'a e ngaahi tempalé ni 'i he feitu'u kotoa pē 'i māmani.

'I he 'aho hili 'a e 'aho Kilisimasi 'o e 1973, na'e pekia ai 'a Palesitēni Lī, 'a ia ko e lava pē ia 'a e māhina 'e 18 'a 'ene hoko ko e Palesitēni 'o e Siasí. Kuo foki atu ha tangata fakalaumālie lahi ki hono 'api ta'engatá.

Ko Palesitēni Sīpenisā W. Kimipolo

Ko ha toko taha 'a Sīpenisā W. Kimipolo na'á ne 'ilo lahi ki he me'a ko 'eni ko e mamahi, ko e palesitēni ia 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, pea na'e fakanofa ia ke ne hoko ko e Palesitēni 'o e Siasí 'i he hili e pekia 'a Palesitēni Lií. Na'e to'o 'a e meimei hono kotoa 'o e ngaahi afo 'oku ha'u ai 'a e ongo 'i he taimi 'oku lea ai koe'uhí ko 'ene kanisā, pea na'á ne lea ma'u pē 'i he ki'i le'o vaivai mo fāfā 'a ia na'e 'ofa ai 'a e Kāingalotu 'o e Siasí. Na'e 'iloa 'a e toko tahá ni 'i he me'a ko e loto mā'ulalo, 'a e ngāue fai velengá, 'a 'ene fa'a ngāue, pea mo e ki'i lea na'á ne fa'a ngāue'aki pē 'a ia 'oku pehē, "Fai Ia," pea na'e 'ai 'e Palesitēni 'a 'ene hele pikó 'aki 'a e kotoa 'a hono iví.

Ko e fuofua lea na'e fai 'e Sīpenisā W. Kimipolo 'i he'ene hoko ko e Palesitēni 'o e Siasí na'e fai ia ki he kau fakafofonga

fakavahelahí, pea na'e manatu'í ia 'e he toko taha kotoa pē na'e 'í aí. Ko e fakamatala 'eni 'a e toko taha na'e 'í he fakataha'angá 'í he'ene manatu ki he ngaahi mōmēniti si'í pē mei he hili e kamata 'a e leá ni, "na'e kamata ke mau 'ā'ā 'o mau ongo'í na'e 'í ai 'a e laumālie makehe heni, pea na'a mau 'ilo'í ko e me'a makehe mo mālohi na'a mau fanongo ki aí . . . Na'e hangē ia kuó ne tatala 'a e ngaahi puipui ko ia na'á ne fakapuliki 'a e ngaahi taumu'a 'a e 'Otua Māfimafí ka ne fakaafe'í mai kimautilu ke mau mātā fakataha mo ia 'a e iku'anga 'o e ongoongoleleí pea mo e vīsone ki he ngāue 'a e ongoongoleleí."

Na'e hanga 'e Palesiteni Kimipolo 'o faka'ali'ali ange ki he kau takí "'a e founga ko ia na'e 'íkai ke mo'ui kakato 'aki ai 'e he siasí 'a e kalasi mo'ui angatonu na'e finangalo mai 'a e 'Eikí ke mo'ui'aki 'e hono kakaí, pea 'í he'ene peheé leva, kuo tau ma'u 'e kitautolu 'a e kalasi laumālie 'o e nofo nonga mo fiemālie ki he tu'unga mo'ui pē 'oku tau 'í ai he taimí ni, 'o 'íkai ke tau toe hoha'a ki ha me'a. Ko e mōmēniti 'eni na'á ne fai ai 'a e lea ko ia 'oku 'iloa he taimí ni 'oku pehē, 'Kuo pau ke 'ai 'etau mangá ke toe lahi ange.'" Na'á ne na'ina'í kiate kinautilu 'í he fakataha'angá ke toe fakalahi ange 'a 'enau tukupā ke malanga'aki e ongoongoleleí ki he ngaahi pule'anga ko ia 'o e māmaní. Na'á ne toe kole foki ke toe fakalahi ange mo e toko lahi 'o e kau faifekau te nau lava ke ngāue pē 'í honau ngaahi fonua taki taha. 'I he 'osi 'a 'ene leá, na'e pehē ai 'e Palesiteni 'Ēsela Tafi Penisoni, "Ko e mo'oni, 'oku 'í ai ha palōfita 'í 'Isileli.'"⁵

'I he mālohi 'o e tu'unga fakatakimu'a 'o Palesiteni Kimipoló, na'e toe toko lahiange ai 'a e kāingalotu na'a nau 'alu 'o ngāue fakafaifekau taimi kakató, pea na'e toe laka ai pē ki mu'a 'a e Siasí 'í he māmaní. 'I 'Aokosi 'o e 1977, na'e fononga atu ai 'a Palesiteni Kimipolo ki Uoasoa, 'o ne fakatapu ai 'a e fonua ko Pōlaní pea ne tāpuaki'í 'a hono kakaí ke laka ki mu'a ai 'a e ngāue 'a e 'Eikí. Na'e fokotu'u 'í Palāsila, Sili, Mekisikou, Nu'usila pea mo Siapani 'a e ngaahi feitu'u ke fakahoko ai hono ako'í 'o e kau faifekau fo'ou. 'I Sune 'o e 1978, na'á ne fakahā ai ki he kāingalotú ha fakahā meí he 'Otua 'a ia 'e fu'u 'aonga lahi ki hono fai 'o e ngāue fakafaifekau 'í māmani hono kotoa. Kuo ta'u lahi mo hono ta'ofi ke 'oua na'a

ma'u 'e kinautolu 'a e hako 'o e kakai mei 'Afilika 'a e lakanga fakataula'eikí, ka ko 'eni kuo lava ke foaki 'a e lakanga fakataula'eikí pea mo e ngaahi tāpuaki 'o e temipalé ki he kakai tangata kotoa pē na'e mo'ui taau mo fe'ungá.

Na'e fuoloa pe 'a e nofo 'a e kakai mo'ui angatonu 'i he māmaní 'o faka'amu ki he fakahā ko 'ení. Ko e taha 'o e kau fuofua tangata 'uli'uli ke ne tali 'a e ongoongoleléi 'i 'Afilika ko Uiliami Paula Taniela, 'a ia na'á ne fanongo pē ia kau ki he Siasi 'i he 1913. Na'á ne 'alu ki 'Iutā 'o ne ma'u ai ha tāpuaki makehe meia Palesiteni Siosefa F. Sāmita. Na'e tala'ofa ange 'e Palesiteni Sāmita kiate ia kapau te ne mo'ui angatonu, te ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'i he māmaní pe 'i he maama kaha'ú. Na'e mālōlō 'a Uiliami Taniela 'i he 1936 mo 'ene kei fai mālohi pē 'i he Siasí, pea 'i he hili pē hono ma'u 'o e fakahā fekau'aki mo e lakanga fakataula'eikí 'i he 1978, na'e hanga leva 'e hono 'ofefinē 'o fakahoko 'a e ngaahi ouau fakatemipale ma'a 'ene tamaí.⁶

Na'e toko lahi pē foki mo e kakai ia 'i 'Afilika na'a nau ma'u ha ngaahi fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e ongoongoleléi 'o fakafofu pē 'eni 'i he ngaahi tohi 'a e Siasí pe ko ha ngaahi mana fakafo'ituitui na'a nau a'usia 'i he'enu mo'uí, ka na'e 'ikai foki ke nau lava 'o ma'u mo fiefia 'i hono kotoa 'o e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongoleléi.

'I he ngaahi māhina lahi ki mu'a pea toki ma'u 'a e fakahā 'i Sune 'o e 1978, na'e fealēlea'aki ai 'a Palesiteni Kimipolo mo hono Ongo Tokoní pea mo e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o kau ki hono ta'ofi mo 'eni 'o e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí mei he fa'ahinga na'e hako mei he kakai 'o 'Afilika. Na'e faingata'a ki he kau taki 'o e Siasí ke nau fokotu'u ha ngaahi misiona 'i he ngaahi feitu'u ko ia 'i māmani 'oku 'ikai lava ke foaki kakato ai ki he kāingalotu mo'ui taau 'o e Siasí 'a hono kakato 'o e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongoleléi. 'I he konifelenisi faka'ēlia na'e fai 'i 'Afilika Tonga, na'e pehē ai 'e Palesiteni Kimipolo: "Na'á ku lotu fakamātoato. Na'á ku 'ilo'i 'oku 'i ai ha me'a mātū'aki mahu'inga ki he fānau toko lahi 'a e 'Otuá 'a ia 'oku hanga mai mei mu'a. Na'á ku 'ilo'i te tau lava pē ke toki ma'u 'a e ngaahi fakahā mei he

‘Eikí ‘i he ‘etau mo‘ui taau mo fe‘unga pea tau mateuteu ke tali a e ngaahi fakahā ko iá mo tau mateuteu foki ke fakahoko totonu ia. Na‘á ku ‘alu toko taha pē ‘i he ‘aho ki he ‘aho ki he loki ‘i ‘olunga ‘i he temipalé ‘i he loto mālu‘ia mo fakamātoato ‘o u ‘ohake ai ‘a hoku laumālié ki he ‘Eikí mo u fakahā ange te u fai ‘a hoku tūkuingata ke fakahoko ‘a ‘ene polokalamá. Na‘á ku fie ma‘u ke u fai ‘a hono finangaló. Na‘á ku fakahā ‘eni kiате ia peá u pēhē ange, “‘E ‘Eiki, ko hoku lotó ke u fai pē ‘a ia ‘oku totonú.””

‘I ha fakataha makehe na‘e fakahoko ‘e Palesiteni Kimipolo pea mo hono Ongó Tokoní pea mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetoló ‘e Toko Hongofulu Mā Ua ‘i he temipalé, na‘á ne kole ange ai ke nau fakahā ange ‘i he loto tau‘atāina pē ko e hā ‘enua ngaahi fakakaukau fekau‘aki mo hono foaki ange ‘o e lakanga fakataula‘eikí ki he kakai tangata ‘uli‘uli. ‘Osi ko ia na‘a nau tu‘u takatakai ‘i he ve‘e ‘ōlita ‘o lotu pea ko Palesiteni Kimipolo na‘á ne fai ‘a e lotú. Na‘e ‘i ai ‘a ‘Eletā Pulusi R. Makongikī, pea ko ‘ene lea ‘eni na‘e toki fai ki mui ai, “Koe‘uhí ko e lotú mo e tuí, pea koe‘uhí kuo hokosia ‘a e houá mo e taimí, kuo hanga ai ‘e he ‘Eikí ‘i he taimi ko ‘ení ‘o lilingi mai ‘a e Laumālie Mā‘oní‘oní ki he Kau Palesitenisí ‘Uluakí pea mo e Toko Hongofulu Mā Ua ‘i ha mana pea mo ha founa na‘e fakafo, ‘o mahulu atu ia ‘i ha fa‘ahinga me‘a kuo founa na‘e fakafo, ‘o mahulu atu ia ‘i ha fa‘ahinga me‘a kuo a‘usia ‘e ha taha ‘o kinautolu na‘e ‘i aí.”⁸ Na‘e fakamahino‘i ange ki he kau taki ‘o e Siasí kuo hokosia ‘a e taimi ke ma‘u ai ‘e he kakai tangata mo‘ui taau kotoa pē ‘a hono kakato ‘o e ngaahi tāpuaki ‘o e ongoongoleléi.

Na‘e ‘oatu ha tohi mei he Kau Palesitenisí ‘Uluakí ki he kau taki lakanga fakataula‘eiki kotoa pē ‘i he ‘aho 8 ‘o Sune ‘o e 1978, pea na‘e fakamatala‘i atu ai kuo ‘osi fakahā mai ‘e he ‘Eikí “‘e lava leva ke fakanofu mo foaki ‘a e lakanga fakataula‘eikí ki he tangata kotoa pē ‘o e Siasí ‘oku fe‘unga mo faitotonú, ‘o tatau ai pē pe ko e matakali fē ‘oku ha‘u mei aí, pe ko e hā ‘a e lanu ‘o hono kilí.” ‘I he ‘aho 30 ‘o Sepitema ‘o e 1978, na‘e loto taha ai ‘a e Kāingalotú ‘i he konifelenisi lahí ke poupou‘i ‘a e me‘a ko ‘ení na‘e fai e honau kau

takimu'á. 'Oku hā he taimí ni 'a e tohi ko 'ení 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá pea 'oku 'i ai ko e Fanongonongo Fakamafai'—2.

Talu mei he taimi na'e fakahoko ai 'a e fanongonongo ko 'ení mo e toko lauafe 'a e kakai ko e hako 'o e kakai 'Afilika kuo nau kau mai ki he Siasí. 'Oku faka'alí'ali mai 'e he me'a na'e a'usia 'e ha toko taha papi ului 'i 'Afilika 'a e founga kuo hanga ai 'e he to'ukupu 'o e 'Eikí 'o tāpuekina 'a e kakai ni. Na'e 'i ai ha tangata kuo 'osi 'ene akó mei he 'univēsiti na'a ne misi 'o ne sio ki ha fu'u fale lahi mo ha fanga ki'i taua 'i 'olunga ai, pea na'e hū atu ki ai 'a e kakai na'a nau teunga hinehina. Na'á ne fononga mai ki mui ai 'o ne mamata ki ha falelotu 'o e Siasí pea na'a ne ongo'i 'oku pau pē na'e 'i ai 'a e fekau'aki 'a e siasi ko 'ení pea mo 'ene misi, ko ia na'á ne 'alu 'o ma'u lotu ai 'i ha 'aho Sāpate 'e taha. 'I he 'osi 'a e ngaahi houalotú, na'e 'oange kiate ia 'e he hoa 'o e palesiteni fakamisioná ha ki'i tohitufa. 'I he'ene fakaava hake 'a e ki'i tohí, na'á ne sio ai ki ha fakatātā 'o e Tempale Sōleki Sití, 'a ia ko e fale ia na'e hā 'i he'ene misi. Na'á ne toki lea ia ki mui 'o ne pehē: "Ki mu'a pea u toki fakatokanga'i hifo na'á ku tangí . . . 'oku 'ikai te u lava 'e au ke fakamatala'i 'a e ongo na'á ku ma'ú. Na'e mahu'i atu meiate au 'a e ngaahi ongo'i mafasia kotoa pē . . . Na'á ku ongo'i 'e au ne u 'i ha feitu'u 'a ia na'á ku fa'a toutou 'a'ahi pē ki ai. Pea ko 'eni kuó u 'i 'api.'"

Lolotonga 'a e taki 'a Palesiteni Kimipoló, na'e toe fokotu'utu'u fo'ou ai 'a e Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú, pea fakahoko leva 'a e taimi tēpile ki he ngaahi houalotu he 'aho Sāpaté ke lele hohoko pē 'i he houa 'e tolu, pea toe vave ange foki hono langa 'o e ngaahi tempalé. 'I he 1982 na'e fe'unga mo e ngaahi tempale 'e 22 'i māmaní na'e lolotonga palani pē lolotonga fai hono langa, pea ko e lahi taha 'eni 'i he hisitōlia 'o e Siasí ki he taimi ko 'ení. 'Ikai ko ia pē, ka na'e toe lahi ange foki 'a e fefononga'aki ' Palesiteni Kimipoló ke fakahoko 'a e ngaahi konifelenisi faka'ēlia 'i he ngaahi fonua lahi. Pea na'e 'ikai ke ne toe tokanga ia ki he'ene ngaahi fiema'u fakafo'ituitui 'a'ana 'i he taimi na'e fakahoko ai 'a e ngaahi fakataha'anga ko 'ení ka ne fokotu'utu'u 'ene taimi tēpile ke ma'u hano faingamālie ke fe'iloaki ai mo e Kāingalotú he ngaahi fonua ko 'ení pea fakamālohia mo tāpuekina kinautolu.

Kuo lahi ‘aupito ‘a e ngaahi temipale kuo langa ‘i māmani ‘i he ngaahi ta’u mai ki mui ní. Ko e taha ‘a e Temipale ‘i Siamané (Frankfurt Germany Temple) ‘o e ngaahi temipale lahi ko ia ‘oku nau tāpuekina ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí.

Na’e faka’amu ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí ‘i he ngaahi fonua lahi ke nau ma’u mai ‘a e ngaahi ouau toputapu ko ia ‘o e fakamo’uí na’e lava ke ma’u mei he ngaahi fale temipalé. Na’e kau ‘i he fa’ahinga ko ‘ení ha tangata Siasi mei Sueteni ‘a ia na’e tu’o lahi ‘ene ‘alu atu ‘o ngāue fakafaifekau pea ne kau foki ‘i he kau palesiteni fakamisiona. ‘I he taimi na’á ne mālōlō aí, na’á ne tuku ha kongā lahi ‘o ‘ene koloá ki he pa’anga ngāue ‘a e temipale Suetení, pea na’e fai ‘eni ki mu’a ‘aupito pē ia pea toki fakahā ‘e langa ha fale temipale ‘i he fonuá ni. Ko e taimi ko ia na’e fakahā ai ‘e Palesiteni Kimipolo ‘a hono teu langa ‘o e temipalé, kuo tupu lahi ‘aupito ‘a e pa’anga ia na’e foaki ‘e he tangatá ni. Fuoloa si’i pē mei he taimi na’e fakatapui ai ‘a e temipalé, na’e fakama’u ai ‘a e tangata fai mālohi ko ‘ení ki he’ene ongo mātu’á ‘i he temipale ko ‘ení na’e tokoni ai ‘ene pa’angá ki

hono langá, he na'e 'osi ma'u pe foki hono 'enitaumeni 'o'ona ia 'i he'ene kei mo'ui.

Na'e 'i ai ha tamai mo ha fa'e 'i Singapoa na'a na fakapapau'i ke 'ave 'a hona famili ki he fale temipale ke fakama'u ai kinautolu mo ma'u honau ngaahi tapuaki mei he temipale. Na'a nau feilaulau'i 'a e ngaahi me'a lahi ke lava 'o ma'u 'a e pa'anga ke nau 'alu'aki, pea na'e faifai pe pea lava 'enau 'alu ko 'eni ki he temipale. Na'a nau nofo pe 'i he 'api 'o ha toko taha faifekau 'a ia na'a ne ako'i kinautolu 'i he ngaahi ta'u kuo hili. Na'e fepulingaki 'a e fefine ko 'eni mo hono ho'a pea mo e faifekau 'i ha'anau 'i ha falekoloa 'e taha. Pea 'i he'ena 'ilo ia, na'a ne lolotonga to'oto'o mai pe ha hina semipu mo tangi. Na'a ne tala mai ko e taha 'o e ngaahi feilaulau ko ia na'a ne fakahoko kae lava ke 'alu ki he temipale ko e 'ikai ke ne toe faka'aonga'i ha semipu, pea na'a ne fai 'eni 'i he ta'u 'e fitu. Pea neongo na'e faingata'a 'a 'ene fakahoko 'a e ngaahi feilaulau ko 'eni, ka kuo hang'e 'eni ia ko ha ki'i me'a si'i pee he na'a ne 'ilo'i kuo ha'i fakataha 'a hono famili ki he ta'engata 'e he ngaahi ouau ko ia 'o e fale 'o e 'Eiki.

Na'e toe hoko ha me'a lahi 'e taha 'i he 1979 lolotonga 'a e taki 'a Palesiteni Kimipolo 'a ia ko hono hanga 'eni 'e he Siasi 'o pulusi ha tatau faka-Pilitania fo'ou 'o e Tohi Tapu 'i hono liliu ko ia 'e he Tu'i ko Semisi. Na'e 'ikai ke toe fai ha liliu ia ki he tohi, ka na'e tanaki atu pe ki ai 'a e ngaahi fakamatala 'i he tafa'aki ki lalo 'o e ngaahi peesi ke fakafekau'aki 'a e ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'i he Tohi Tapu mo e Tohi 'a Molomona, Tokateline mo e Ngaahi Fuakava, pea mo e Mata'itofe Mahu'inga. Na'e toe 'ai foki ki ai mo e Fakahinohino Fakahokohoko Fakatefito pea mo e Tikisinala ki he Tohi Tapu 'a ia na'a ne 'omi ha ngaahi 'ilo mahu'inga ki he ngaahi folofola 'o e ngaahi 'aho ni. 'Oku 'omi 'e he paaki ko 'eni 'o e Tohi Tapu 'a e ngaahi 'ulu'i fakamatala fo'ou 'i he ngaahi vaha hono kotoa pea kau foki ki ai mo e ngaahi konga na'e to'o mei hono liliu ko ia 'e Siosefa Samita 'a e Tohi Tapu mei hono liliu na'e fai 'e he Tu'i ko Semisi.

'I he 1981, na'e toe pulusi foki ai ha ngaahi tatau fo'ou 'o e Tohi 'a Molomona, Tokateline mo e Ngaahi Fuakava pea mo e

Mata'aitofe Mahu'ingá. Na'e fakakau foki 'i he ngaahi tatau fo'ou ko 'ení 'a e founga fo'ou 'o hono fokotu'utu'u 'o e fanga kí'i fakamatala ko ia 'oku fa'a hā 'i lalo 'i he ngaahi pēsí, vahe fo'ou pea mo e ngaahi 'ulu'i fakamatala ki he vahe kotoa pē, ngaahi mape pea mo e hokohoko 'o e ngaahi me'a 'oku tu'u 'i he tohí. Na'e toe kamata foki 'e he Siasí 'i he taimi ko 'ení ke fakamamafa'i lahi ange 'a hono liliu ko ia 'o e ngaahi folofola 'o e ngaahi 'ahó ni ki he ngaahi lea kehekehe lahi.

Na'e hanga 'e Palesiteni Kimipolo 'i he ngaahi sippinga pea mo e ngaahi akonaki na'á ne fai 'o ue'i hake 'a e kāingalotu 'o e Siasí ke nau fai ki he lelei tahá 'a e ngaahi me'a kotoa pē na'a nau feinga ke fakahokó. Ko 'ene me'a 'ení na'e fai 'i hono katoanga'i ko ia 'a e ta'u 'e 100 'o hono fokotu'u 'o e 'Univēsiti ko Pilikihami 'Iongí, "'Oku ou faka'amu pea 'oku ou 'amanaki atu 'e ha'u mei he 'Univēsiti ko 'ení pea mo e Potungāue Ako 'a e Siasí ha kakai 'iloa 'i he tulamá, 'i he ngaahi me'a fakatohí, 'i he mūsiká, tā tongitongí, tā valivalí, saienisí pea mo e ngaahi tafa'aki faka'atamai mo fakaako kotoa pē."¹⁰ Pea ko e ngaahi taimi 'e ní'ihí na'á ne fakahā ai 'a 'ene 'amanaki 'e hanga 'e he kau tangata tā valivalí 'i he Siasí 'o fakamatala'i 'a e talanoa fekau'aki mo e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí 'i ha founga mālohi mo malava ke fakaloto'i ai ha ní'ihí.

Neongo 'a e femo'uekina lahi 'a Palesiteni Kimipoló, ka na'á ne lava ke 'au atu ki he ní'ihí kehe 'i he'ene 'ofa mo e ngāue. Na'á ne ma'u ha ongo makehe ma'á e kakai 'Amelika Totonu 'i 'Amelika Tokelau mo 'Amelika Tongá pea pehē foki ki he kakai 'i he 'otu motu Polinisiá, pea na'á ne fakamoleki ha ngaahi houa lahi 'i hono fakahoko 'o e ngaahi me'a kehekehe 'e lava ke tokoni ai kiate kinautolu. Na'á ne ma'u ha tāpuaki meia Palesiteni Siasí 'Alipate Sāmita 'o ne fakahā ange kiate ia ke ne tokanga'i 'a e kakai ni, pea 'i he'ene hoko ko ia ko e Palesiteni 'o e Siasí, kuó ne 'osi vahe 'a e kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá ke nau fakatapui pe toe fakatapui 'a e ngaahi fonua ko ia 'i 'Amelika Lotolotó pea mo 'Amelika Tongá ke malanga'i ai 'a e ongoongolelei. Pea talu mei he taimi ko iá mo e lau afe 'a e kakai 'i 'Amelika Lotoloto pea mo 'Amelika Tonga kuo malanga'i ki ai 'a e

*Ko Palesiteni
Sipenisā W.
Kimipolo mo e kau
'Initia 'i he feitu'u
fakatonga–hihifo 'o
'Ameliká.*

ongoongoleleí. Pea talu mei he taimi ko iá mo e lau afe 'a e kakai 'i 'Amelika Lotoloto mo 'Amelika Tonga kuo nau fiefia koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki ko ia 'o e ongoingoleleí.

Na'e 'i ai ha me'a na'e hoko 'a ia 'oku hā sino mai ai 'a e kalasi tokanga ko 'eni na'á ne ma'u ma'á e kakai kotoa peé, pea na'e hoko 'eni 'i ha mala'e vakapuna na'e toko lahi 'aupito 'a ia na'e 'i ai ha fa'e kei talavou ko e 'otu 'eni 'e fiha 'ene tu'u laine ai ke ma'u hano sea mo 'ene ki'i ta'ahine ta'u uá ke na ō ai he na'e kovi 'aupito 'a e 'eá. Na'á ne feitama ko hono māhina ua 'eni pea na'e 'osi fekau 'e he'ene toketaá ke 'oua na'á ne fua 'a 'ene ki'i ta'ahiné, ka kuo hela'ia foki 'a e ki'i ta'ahiné ia mo fiekaia. Neongo na'e

toko lahi ‘a e kakai na’a nau fakaanga ange ‘i he tangi ‘a ‘ene ki’i ta’ahiné ka na’e ‘ikai pē ke fie tokoni ange ha taha ia. Ko e fakamatala ‘eni ‘a e fefiné na’e toki fai ki mui mai ai:

“Na’e luelue mai kiate kimaua ha toko taha na’á ne mata’ofa mo malimali ‘o ne pehē mai, “Oku ‘i ai ha me’a te u lava ‘o fai ke tokoni atu ai?” Na’á ku toki mānava lelei hifo mo u tali ‘ene fie tokoní. Na’á ne fua hake ‘eku ki’i ta’ahiné mei he faliki momokó ‘a ia na’á ne lolotonga tangi pē, ‘o ne kuku atu ia mo amoamohi ‘a hono tu’á. Na’á ne ‘eke mai pe ‘oku lava ‘a e ki’i ta’ahiné ‘o kai pululole. ‘I he taimi na’á ne na’a aí, na’e hanga ‘e he tangatá ni ‘o fua ia ‘o na ō atu ki he ni’ihi na’e ‘i mu’a ‘i he lainé ‘o lea ange kiate kinautolu mo fakahā ange ‘a ‘eku fie ma’u ‘a ‘enua tokoní. Na’e hangē kiate au na’a nau loto lelei ki aí, ko ia na’á ne ‘alu atu leva ki he kánita fakatau’anga tikité (‘i mu’a he lainé) ‘o alea’i mo e tangata fakatau tikité ke fakahēka au ‘i he vakapuna na’e vave mai ‘ene teu puná. Na’a mau luelue atu mo ia ki ha sea ‘o mau ki’i pō talanoa si’i ai kae ‘oua leva kuó ne fakapapau’i te u sai pē. ‘Osi ko iá na’á ne toki ‘alu leva. ‘I ha ‘osi ha uike ‘e taha mei ai, na’á ku sio ‘i ha tā ‘o e ‘Aposetolo ko Sipenisā W. Kimipoló pea na’á ku ‘ilo’i ko e tangata ‘eni na’e ‘i he mala’e vakapuná.”¹¹

‘I he ngaahi māhina lahi pea toki pekia ‘a Palesitēni Kimipoló, na’á ne fepaki mo e ngaahi faingata’a lahi koe’uhí ko ‘ene fa’a puké, ka na’á ne hoko ma’u pē ia ko e sipinga ‘o e fa’a kātakí, ko e kātakí fuoloá, ‘o e ngāue faivelengá neongo ‘a e ngaahi faingata’á. Na’á ne pekia ‘i he ‘aho 5 ‘o Nōvema ‘o e 1985 ‘a ia ko e lava ia ‘a e ta’u ‘e 12 ‘a ‘ene hoko ko e Palesitēni ‘o e Siasí.

Ko e Siasí ‘i he ‘Ahó ni

Ko Palesiteni ‘Ēsela Tafu Penisoni

Na’e hoko ‘a ‘Ēsela Tafu Penisoni ko e Palesiteni ‘o e Siasí ‘i he hili pē ‘a e pekia ‘a Sipenisā W. Kimipoló. ‘I he kamakamata mai ‘o ‘ene takí, na’á ne hanga ‘o fakamamafa ‘i ‘a hono fu’u mahu’inga lahi ko ia ke fai hono lau mo ako ‘o e Tohi ‘a Molomoná. Na’á ne fai ha fakamo’oni ‘o pehē “‘Oku ‘omi ‘e he Tohi ‘a Molomoná ‘a e tangatá kia Kalaisi, “peá ne toe fakamamafa ‘i mai pē ‘a e lea ko ia na’e fai ‘e Siosefa Sāmita ‘o pehē ‘oku hoko ‘a e he tohi ko ‘ení “ko e maka-tu’u-loto ia ‘o ‘etau lotú, pea ‘e lava ke toe ofi ange ha tangata ki he ‘Otuá koe’uhí ko hono ngaahi akonakí ‘i ha toe tohi kehe.”¹

‘I he konifelenisi ‘o ‘Epeleli ‘o e 1986, na’e pehē ai ‘e Palesiteni Penisoni: “Na’e hanga ‘e he ‘Eikí ‘o ue’i ‘a ‘ene tamaio’eiki ko Lolenisō Sinoú ke ne toe fakamamafa ‘i ‘a e tefito’i mo’oni ko ‘ení ‘o e vahehongofulú koe’uhí ke faka’atā ‘a e Siasí mei hono ngaahi mo’ua pa’angá . . . pea ‘i hotau kuongá ni, kuo fakahā mai ‘e he ‘Eikí ‘a e fie ma’u ko ia ke toe fai hano fakamamafa ‘i ‘o e Tohi ‘a Molomoná.. ‘Oku ou fai ha tala’ofa kiate kimoutolu ‘e kamata mei he mōmēnti pē ko ‘ení ‘o fai atu, kapau te tau ma’u tokoni faka’aho mei hono ngaahi pēsí pea tau muimui ki hono ngaahi akonakí, ‘e hanga ‘e he ‘Otuá ‘o lilingi hifo ki he fānaú taki taha ‘i Saione pea ki he Siasí foki ha tāpuaki ‘a ia ‘oku te’eki ‘ilo ‘e he taha ia ki ai.”² Kuo lau miliona ‘a e kakai ‘i he māmaní kuo nau tali ‘a e tukupā ko ‘ení pea kuo nau a’usia ‘a e tāpuaki na’e tala’ofa’aki angé.

Ko e taumu’a mahu’inga ‘e taha ‘a e mahu’inga ko ia ke faka’ehi’ehi mei he fielahí. ‘I he konifelenisi lahi ‘o ‘Epeleli ‘o e 1989, na’á ne lea ai ki he kāingalotu ‘o e Siasí ke nau “fakama’a ‘a e

'I hono tali 'e he kakai 'i he māmaní 'a e ongoongolelei ko ia 'a Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki mai, 'oku nau lava lava ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ngaahi ouau toputapú.

loto ipú 'aki 'enau ikuna'i 'a e fielahí," 'o ne fakatokanga mai ai ko e fielahí ko e tupu'anga ia 'o hono faka'auha 'o e pule'anga 'o e kakai Nífaí. Na'á ne akonaki 'o pehē "ko e faito'o pē ki he fielahí ko e loto mā'ulalo—ko e angamalū mo e angavaivai."³

'I he kei hoko 'a 'Ēsela Tafu Penisoni ko e mēmipa 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, na'á ne ma'u ha faingamālie makehe ai ke ne hoko ko e fa'ifa'itaki'anga 'o hono mo'ui'aki 'o e ongoongoleléi. 'I he 1952, na'á ne tali ai ha fatongia ke ne hoko ko e Sekelitali 'a e Potungāue Ngoué 'i he lolotonga hoko ko ia 'a Tueiti D. 'Eisenihaoa ko e palesitini 'o 'Ameliká, pea na'e pou pou' i pē foki ia 'e Palesitini Tēvita O. Makei ke ne tali 'a e fatongiá ni. Ko e fo'i taimi pē 'eni 'e taha 'i he hisitōlia 'o e Siasí kuo hoko ai ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'o ngāue 'i he kapineti 'a e palesitini 'o 'Ameliká. Lolotonga 'a e ngaahi ta'u ko ia 'e valu na'á ne ngāue aí, na'e faka'apa'apa'ia'i ia 'i 'Amelika pea mo e ngaahi fonua kehé koe'uhí ko 'ene angatonú pea mo e potona'á ne ma'u ki hono tokanga'i mo e fakalele 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangoue 'a e pule'anga 'Ameliká. Na'á ne fe'iloaki ai mo e kau taki 'o e ngaahi pule'angá pea na'e fakaava hake ai ha ngaahi matapā ki he kau fakafofonga 'o e Siasí 'i he māmaní hono kotoa.

Na'e lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a na'e laka ai 'a e Siasí ki mu'a 'i māmani kotoa lolotonga 'a e taki 'a Palesitini Penisoní. 'I he 'aho 28 'o 'Aokosi, 1987, na'á ne hanga ai 'o fakatapui 'a e Temipale Felengifuti Siamané 'i he Pule'anga Fakakominiueli 'o Siamané, pea na'e 'uhingamālie 'eni kiate ia he na'á ne 'i Felengifuti pē lolotonga ko ia 'ene hoko ko e palesitini 'o e misiona 'Iulopé mei he 1964 ki he 1965.

Na'e fakatapui 'a e Temipale Falaipeeki Siamané (Freiberg Germanuy Temple) 'i he Pule'anga Fakatemokalati 'o Siamané 'i he 'aho 29 'o Sune, 1985. Na'e lahi 'a e ngaahi mana na'e hoko ia ki mu'a 'i he ouau fakatapui ko 'ení 'o tupu mei ai 'a e lava ke fokotu'u 'a e temipale. 'I he fuofua 'a'ahi ko ia 'a 'Eletā Tōmasi S. Monisoni ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu mā Uá ki he Pule'anga Fakatemokalati 'o Siamané 'i he 1968, na'á ne tala'ofa ai ki he Kāingalotú 'o pehē: "kapau te mou tauhi mo'oni mo totonu ki

Ko Elet Lsolo M. Nilasoni mo e tokoni palesiteni o e Lepapulika o Lusiá i ha ma u me atokoni efiāfi fakapule anga nae fai i he aho 24 o Sune 1991.

Nae fakaha heni e he tokoni palesiteni ne fakangofua fakapule anga a e Siasí i he lepapuliká, i ha meimei mahina nai e taha ki mu a.

he ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá, ko e ngaahi tāpuaki kotoa pē ‘oku fiefia ai ha mēmipa ‘o e Siasí ‘i ha toe fonua kehe ‘e ‘amoutolu ia.” ‘I he 1975 na’e ue’i ai ‘a ‘Eletā Monisoni ‘e he Laumālié lolotonga ‘ene fai fatongia ‘i he fonua pē ko ‘ení, ke ne hanga ‘o fakatapui ‘a e fonuá ma’á e ‘Eikí, ‘o ne pehē, “‘E Tamai, tuku mu’a ke hoko ‘eni ko e kamata’anga ‘o ha ‘aho fo’ou mo’o e kāingalotu ‘o hono Siasí ‘i he fonuá ni.” Na’á ne kole ai ke fakahoko mu’a ‘a e holi ko ia na’e ‘i he loto ‘o e Kāingalotú “ke nau ma’u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e tempalé.”⁴

‘I he ‘aho faka’osi ‘o Mā’asi ‘o e 1989, na’e fakangofua ai ‘a e kau faifekau ‘a e Siasí ke nau hū atu ki he Pule’anga Fakatemokalati ‘o Siamané. ‘I he ‘aho 9 ‘o Nōvema, 1989, na’e tali ai ‘a e tui mo e ngaahi lotu ‘a e Kāingalotu toko lahi ‘i hono holoki hifo ko ia ‘o e ā vahevahe ‘o ‘Iulope hahake mo hihifó, pea na’e tupu heni ‘a e tupulaki ‘o toe toko lahi ange ‘a e papi ului maí pea mo hono langa ko ia ‘o e ngaahi fale ‘o e Siasí. Ko e tangata papi

ului ia 'e taha na'á ne fuofua 'ilo kau ki he siasí 'i he'ene 'alu ki ha 'oupeni hausi na'e fai 'i ha falelotu fo'ou na'e toki 'osi hono langa 'i Tulesiteni, Siamane, 'i he 'aho 12 'o mē, 1990. Na'e 'ikai ke 'osi mei ai ha uike 'e taha kuo papitaiso ia hili hano ako'i kiате ia 'a e ngaahi lēsoni 'a e kau faifekaú, pea liunga ua 'ene lau 'a e Tohi 'a Molomoná 'o 'osi, pea ne ma'u mo ha fakamo'oni mālohi ki hono mo'oni 'o e ongoongolelé.⁵

'I he 'aho 24 'o Sune, 1991, na'e fakahā ai 'e he tokoni palesiteni 'o e pule'anga Lūsia 'i he hili ha ki'i fakaafe ma'á e Kau Hiva 'a e Tāpanekalé 'i ha 'osi ha'anau koniseti 'i Mosikou, kuo tali fakapule'anga 'a e Siasí 'i honau fonuá. Na'e lava leva heni ke fokotu'u e Siasí 'i honau fonua. Na'e lava leva heni ke fokotu'u 'e he Siasí hono ngaahi kolo 'i he fu'u fonua lahi ko 'ení. Lolotonga 'a e ngaahi ta'u 'o e 1990, na'e fakatapui ai ha ngaahi feitu'u 'i Lūsia pea mo e ngaahi fonua 'i he feitu'u lotoloto pea mo fakahahake 'o 'Tulopé ki hono malanga'i 'o e ongoongolelé, 'a ia na'e kau ai 'a 'Alapēnia, 'Aminia, Pelalusi, Pulukālia, 'Esitōnia, Hungali, Latvia, Lifuēnia, Lumēnia, Lūsia pea mo e feitu'u ko ia 'oku 'iloa ko e 'Tukuleini (Ukeraiane). 'Oku lisi ha ngaahi konga kekele 'i he ngaahi fonu taki taha ko 'ení pea fai ai 'a e langa, pea 'oku toko lahi 'aupito 'a e kakai 'oku ma'u 'enau ngaahi fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e ongoongolelé. 'I hono fakatapui ko ia 'o e fuofua falelotu 'o e Siasí 'o Pōlaní ki mu'a ia pea toki fai 'a e Tau Lahi 'a Māmani hono 11, na'e lotu ai 'a 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá ke hoko 'a e falelotú ni ko ha "nonga'anga 'o e ngaahi laumālie 'oku hoha'á, pea mo ha taulanga ū 'o e 'amanaki mo'onautolu 'oku nau fiekaia mo fieinua ki he mā'oni'oni."⁶ 'Oku fakahoko 'a e tāpuaki ko 'ení 'i he mo'ui 'a e Kāingalotu 'i he ngaahi fonua lahi 'a ia kuo nau ma'u 'a e nonga mo e fiefia 'o e ongoongolelé.

Tupu mei he tupu toko lahi 'a e kāingalotu 'o e Siasí pea mo e fakamamafa ko ia na'e fai 'e Palesiteni Penisoni 'i he ngāue fakafaifekaú, na'e fe'unga mo e kau faifekau 'e meimei toko 48,000 na'a nau ngāue 'i he ngaahi misiona 'e 295 'o e Siasí 'i he taimi ko ia na'e 'osi ai 'ene ngāue fakatakimu'á.

Pea 'i he lolotonga ko ia 'o 'ene takí, na'e kamata ke toe lahi ange 'o e tokoni na'e fai 'e he polokalama uelofea 'a e Siasí ki he kakai 'o e ngaahi siasi kehe 'i he māmaní. 'Oku fakahoko 'a e tokoni ko 'ení ke fakasi'isi'i ai 'a e mamahi 'oku hokó pea ke ako'i 'a e kāingalotú ke fakafalala pē kiate kinautolu. 'Oku tufotufa atu ki he kau faingata'a'ia' 'a e me'akai, vala, ngaahi nāunau fakafaito'o, ngaahi sipi, pa'anga, pea mo e ngaahi me'a kehe pē, pea 'oku 'i ai mo e ngaahi ngāue tokoni ki hono tokanga'i 'o e mo'ui lelei, ki hono ako'i 'o e tohi mo e laukongá, pea mo e ngaahi ngāue 'ofa kehe pē. 'Oku a'u atu 'a e ngāue 'ofa ko 'ení ki he fu'u kakai 'e toko lau afe 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'i māmani 'i he 'ahó ni.

Na'e 'alu fakataha pē 'a e vaivaí mo e ta'u motu'á pea mo e mole atu 'a e hoa 'ofeina 'o Palesiteni Penisoni ko Fólólá, 'o ne pekia 'i he 'aho 30 'o Mē 'o e 1994, ko hono ta'u 94 ia pea kuó ne fakakakato 'a hono misioná 'i he loto to'a mo'oni 'i he'ene hoko ko ia ko e palōfita 'a e 'Otuá. Na'e fetongi ia 'e Hauati W. Hanitā 'a ia na'á ne lolotonga hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá.

Ko Palesiteni Hauati W. Hanitā

'I he 'uluaki faka'eke'eke ko ia na'e fai 'e Palesiteni Hauati W. Hanitā mo e kau faiongoongó 'i he 'aho 6 'o Sune, 19954, na'á ne fakahā ai ha ni'ihi 'o e ngaahi taumu'a mahu'inga na'á ne fokotu'utu'ú. Na'á ne pehē: "Te u fakaafe'i 'a e kāingalotú kotoa pē 'o e Siasí ke nau toe mo'ui tokanga ange ki he tō'onga mo'ui fakatautautefito 'eni ki he 'ofa ko ia pea mo e 'amanaki pea mo e manava'ofa na'e hā meiate iá.

"'Oku ou lotua ke tau toe feangalelei'aki ange, toe anga faka'apa'apa ange, pea toe lahi ange 'a e loto mā'ulaló mo e fa'a kātakí pea mo e fa'a fakamolemolé."

Na'á ne toe kole foki ki he kāingalotu 'o e Siasí ke nau "fokotu'u 'a e fale tempale 'o e 'Eikí ke hoko ia ko e faka'ilonga 'o 'enau kau ki he Siasí pea mo e feitu'u ke fakahoko ai 'a 'enau ngaahi fuakava toputapu tahá. Ko e faka'amu lahi taha ia 'o hoku lotó ke mo'ui taau mo fe'unga 'a e mēmipa kotoa pē 'o e Siasí ke

Ko Hono fakatapu'i 'o e Maka Fakamanatu 'o 'Osoni Haiti 'i Selisalema.

ne hū 'i he tempalé.⁷⁷ Na'e mo'ui'aki 'e he kāingalotu 'o e siasí 'e toko lau afe 'a e ngaahi pōpoaki ko 'ení pea na'e tāpuekina kinautolu 'o toe lahi ange 'i he ngaahi me'a fakalaumālié. Na'e mo'ui'aki 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'e toko lau afe 'a e ngaahi pōpoaki ko 'ení pea na'e tāpuekina kinautolu 'o toe lahi ange 'i he ngaahi me'a fakalaumālié.

Ko e toko taha 'atamai matala 'aupito 'a Palesiteni Hanitā pea na'e fu'u mahu'inga 'aupito 'eni ia ki he Siasí. 'I he kongā ki mui 'o e ngaahi ta'u 'o e 1970, na'e 'oange ai ke ne fakahoko ha ngāue 'a ia na'e fie ma'u kotoa ki ai 'a e poto na'á ne ma'ú. Ko e ngāue mahu'inga na'á ne faí 'i hono kumi 'o e ngaahi kekelele pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi aleapau pea mo hono tokanga'i 'a hono langa 'o e fale lahi taha 'o e Siasí 'i he Fonua 'o e Tala'ofá—'a ia ko e va'a 'o e 'Univēsitī ko Pilikihami 'Iongi 'i Selūsalema na'e ui ko e Brigham Young University's Jersalem Center for Near Eastern Studies. 'Oku tu'u 'a e senitā ko 'ení 'i he Mo'unga ko Sikoupasí, 'a ia ko e hoko atu pe mei he 'Otu Mo'unga 'Ōlivé. 'Oku tu'u ai 'a e ngaahi fale nofo'anga pea mo e ngaahi loki ako mo'o nautolu na'a nau ako mo fakatotolo 'o kau ki he fonua fili ko 'ení mo hono ātakai '(a e kakai Siú pea mo e 'Alepea fakatou'osi), pea mo e ngaahi feitu'u foki ko ia na'e 'a'eva ai 'a Sīsū pea mo 'ene kau palōfita 'i mu'á. Kuo hoko 'a e senitā ko 'ení ko ha tāpuaki kiate kinautolu kuo nau ha'u 'o ako aí, pea na'e ongo'i 'e he toko taha kotoa pē kuó ne 'a'ahi ki aí 'a hono faka'ofa'ofá.

Na'e toe 'i ai foki 'a e ngāue mahu'inga 'a Palesiteni Hanitā, 'a ia ko 'ene kau 'i hono fokotu'u 'o e Senitā Fakafonua 'o Polinisiá (Polynesian Cultural Center) 'a ia na'e tu'u pē 'o hoko atu ki he 'Univēsitī ko Pilikihami 'Iongi-Hauai'í 'i La'ie, Hauai'i. Ko e sea ia 'o e poate na'a nau tokanga'i 'a e feitu'u faka'ofa'ofa 'eka 'e 42 ko 'ení ke talitali ai 'a e kau folau 'eve'evá, pea ko e kongā kekelele foki ko 'ení 'oku ma'u ia mo fakalele 'e he Siasí. Ko hono taumu'á ke fakatokanga 'a e ngaahi 'ulungāanga tukufonua 'o Polinisiá pea ke ma'u ai foki ha ngāue 'a e fānau ako 'i he 'Univēsitī. Na'e langa 'a e feitu'ú ni 'i he 1963, pea 'oku 'a'ahi ki ai 'a e kakai 'e meimei toko taha miliona 'i he ta'u kotoa pē, 'a ia 'oku nau ha'u ki ai ke

fanongo mo mamata 'i he ngaahi mūsika, ngaahi faiva, ngaahi 'aati pea mo e ngaahi ngāue fakamea'a 'a e ngaahi tukui motu 'o Polinisiá.

Ki mu'a pea hoko 'a 'Eletā Hanitā ko e Palesiteni 'o e Siasí, na'á ne hoko ko e palesiteni 'o e Kautaha Tohihohoko 'a 'Ituaá 'o fe'unga mo e ta'u 'e valu, 'a ia ko e kautaha 'eni 'oku tuku'au mai mei ai 'a e Potungāue ki he Hisitōlia Fakafāmilí 'i he ngaahi 'ahó ni. Lolotonga 'a e taimi ko 'ení, na'e hanga 'e he kautaha ni 'o fakalele 'a e fuofua Konifelenisi 'a Māmani Fekau'aki mo e Ngaahi Lekōtí 'i he 1969, 'a ia na'á ne pehē ai "kuó ne fakahoko ha lelei lahi ma'á e Siasí pea ne fakaava hake foki mo ha ngaahi matapā ke fakahoko ai 'a 'etau ngāue 'i he māmani hono kotoa."⁸ Na'á ne ma'u ha 'ofa lahi mo'oni ma'a hono kakaí, 'o tatau ai pē kiate kinautolu kuo pekiá mo kinautolu na'e kei mo'uí, pea na'á ne fa'a akonaki'aki pē 'o pehē ko e kongā pē kitautolu 'o ha fo'i fāmilī lahi 'e taha. Na'e 'iloa ia ko ha tangata na'á ne ma'u 'a e 'ofa faka-Kalaisí.

Na'e fetaulaki 'a Palesiteni Hanitā mo ha ngaahi faingata'a lahi lolotonga 'ene kei mo'uí. Na'á ne fepaki mo e ngaahi palōpalema pea mo e ngaahi mamahi lahi fekau'aki mo 'ene mo'ui lelei fakaesinó, 'a e mahaki ko ia na'e mo'ua ai 'a hono 'uluaki hoá pea mo 'ene mālōlō, pea mo e ngaahi faingata'a kehekehe pē, ka na'á ne kei tui pē mo loto mālohi. Pea neongo 'a e ngaahi tūkia'anga ko 'ení, ka na'á ne kei tauhi mo'oni pē ki he 'Eikí, lahi 'ene fefononga'aki pea mo hono fakalele 'o e ngaahi ngāue 'a e Siasí. Na'e 'ikai toe kehe 'a 'ene tō'onga mo'uí mei he'ene pōpoaki ko ia na'e pehē: "Kapau 'okú ke fetaulaki mo ha ngaahi faingata'a 'i 'api tupu mei ha hē atu 'a e fānaú, kapau 'okú ke mo'ua 'i ha ngaahi faingata'a fakapa'anga pea mo fakaeongo 'o hangē ka hoko ai ha maumau ki ho 'apí mo ho'omou fiefiá, pea kapau 'okú ke fehengahangai mo ha mole 'a ha mo'ui pe mahamahaki 'i ho fāmilí, fakatau ange ke 'i ai 'a e nonga ki ho laumālié. He 'ikai 'ahi'ahi'i kitautolu 'o lahi ange 'i he ivi 'oku tau ma'u ke matu'uaki ai ia. Ko e ngaahi hala tu'usi pea mo e ngaahi mamahi ko ia 'oku tau fetaulaki mo iá, ko e hala hangatonu ia mo fāsí'i 'oku tataki atu kiate Iá."⁹

Ko Palesitēni Hanitā na'á ne pule'i 'a hono fokotu'u ko ia 'o e siteiki hono 2,0000 'o e Siasí 'i he Kolo ko Mekisikou, Mekisikou 'i he 'aho 22 'o Tisema 'o e 1994, pea ko ha maka faka'ilonga mahu'inga ia 'i he hisitōlia 'o e Siasí. Na'á ne faka'ilonga mahu'inga ia 'i he hisitōlia 'o e Siasí. Na'á ne me'a kiate kinautolu na'e 'i he fakataha'angá ni 'o pehē: "Kuo fakahoko 'e he 'Eikí 'a e mana ko 'eni 'o fakafou mai ia 'i He'ene kau tamaio'eikí. 'E kei hokohoko atu pē 'a e laka ki mu'a 'a e ngāue ni 'i he mālohi mo ivi lahi. Na'e kei hokohoko mai pē 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tala'ofa ko ia na'e fai ki he'etau Tamai Ko Lihaí mo 'ene fānaú pea mo honau ngaahi hakó pea 'oku kei hokohoko mai pē 'a hono fakahokó 'i Mekisikou."¹⁰ Lolotonga 'a e taimi ko ia na'e hoko ai 'a Palesitēni Hanitā ko e Taki Mā'olunga, na'e tatau mo e ha 'a e tupu 'a e Siasí 'i 'Amelika Latiná. Pea 'i he taimi na'á ne hoko ai ko e Palesitēni 'o e Siasí, kuo laka hake 'i he Kāingalotu ia 'e toko 1.5 miliona 'i Mekisikou pē, mo Palāsila mo Sili, 'a ia na'e toko lahi ange ia 'i he kāingalotu ko ia 'o e Siasí na'a nau nofo 'i 'Iutā 'i he taimi ko iá.

Neongo ko e māhina pē 'e hiva na'e hoko ai 'a Palesitēni Hanitā ko e Palesitēni 'o e Siasí, ka na'e 'i ai hono fu'u ivi tākiekina mālohi ki he Kāingalotú 'a ia na'a nau manatu'i ia koe'uhí ko 'ene manava'ofá, kātaki fuoloa pea mo e kalasi mo'ui faka-kalaisi ko ia na'e hā meiate iá.

Ko Palesitēni Kōtoni B. Hingikeli

'I he taimi na'e hoko ai 'a Kōni B. Hingikeli ko e Palesitēni 'o e Siasí hili 'a e pekia 'a Palesitēni Hanitā, na'e fehu'i kiate ia pē ko e hā 'a 'ene taumu'a 'i he'ene hoko ko ia ko e Palesitēni 'o e Siasí. Na'á ne tali 'o pehē: "Ko e hokohoko atu. 'Io, ko 'enau taumu'á ke tau kei hokohoko atu 'a e ngāue mahu'inga ko ia kuo fai mai 'e kinautolu na'e mu'omu'a 'iate kinautolú, 'o nau fai lelei ia pea 'i he loto tōnunga mo'oni. 'Io, mo hono langaki hake 'o e ngaahi tu'unga mā'olunga 'o e fāmīlī. 'Io, pea mo hono poupu'u 'i 'o e akó. 'Io, mo hono fakatupu 'a e laumālie 'o e fa'a kātakí mo e fa'a fakama'uma'ú 'i he kakai 'i he feitu'u kotoa pē. Pea mo hono fakamafola atu 'o e ongoongolelei 'a Sīsū Kalaisí."¹¹

Na'e hanga 'e he 'ilo mo e maheni ko 'eni 'a Palesiteni Hingikeli mo e ngaahi me'a fakatakimu'a 'a e Siasí 'o teuteu'i lelei ia ki he'ene kau 'i he Kau Palesitenisí 'o e Siasí. Na'e fakanofa ia ki he Kōlomu 'o e Kau Palesitenisí 'o e Siasí. Na'e fakanofa ia ki he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he 1961. 'I he kamata'anga 'o e 1981, na'á ne hoko ai ko ha Tokoni 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí ki he Kau palesiteni 'e toko tolu 'o e Siasí—ko Sipenisā W. Kimipolo, 'ēsela Tafi Penisoni, pea mo Hauati W. Hanitā. Lolotonga 'a e ngaahi ta'u 'e ní'ihī 'i he vaha'a taimi ko 'ení, na'a ne fua ai ha ngaahi fatongia mamafa 'i he taimi ko ia na'e mo'ua ai 'a e Kau Palesiteni ko 'eni 'o e Siasí 'i ha fa'ahinga faingata'a'ia tupu pē mei he ngaahi vaivai 'o e sino 'i he faka'au ki he ta'u motu'a.

Lolotonga 'a e ngāue fakafaifekau 'a Kōtoni B. Hingikeli 'i 'ingilani 'i he'ene kei talavou, na'á ne ma'u ha ngaahi akonaki 'a ia na'e fu'u tokoni lelei kiate ia 'i he ngaahi ta'u na'á ne fepaki ai mo e ngaahi 'ahi'ahí. Na'e 'i ai e taimi na'á ne fu'u ongo'i loto-fo'i ai, ko ia na'á ne fai ha tohi ki he'ene tangata'eikí 'o pehē, "'Oku ou maumau'i 'e au hoku taimí mo ho'o pa'angá. 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā hono 'aonga ha'aku kei nofo ai pē heni.'" 'I he 'osi atu ha taimi si'i mei ai kuó ne ma'u ha ki'i tohi nounou pē mei he'ene tangata'eikí, pea ko hono fakaleá na'e pehē: "'Si'i Kōtoni, Kuó u ma'u ho'o tohí . . . Ko e me'a pē 'eni 'e taha 'oku ou fokotu'u atu. Fakangalo'i koe pea fai 'e ngāué. 'Ofa atu, Ko Ho'o Tamai.'"

Ko e lau 'eni 'a Palesiteni Hingikeli fekau'aki mo e fo'i mōmēniti ko iá: "Na'á ku nofo 'o fakakaukauloto ki ai, pea 'i he pongipongi hono hokó na'a mau lau ai 'i he'emaui kalasi lau folofola 'a e lea mahu'inga ko ia 'a e 'Eikí na'e pehē: 'He ko ia ia 'oku loto ke kalofaki 'ene mo'uí, 'e mole ia; ka ko ia ia 'e mole 'ene mo'uí koe'uhí ko au mo e ongoongolelei, 'e ma'u 'e ia ia' (Ma'ake 8:35). Na'e ongo 'a e lea ko 'ení kiate au. Na'e hanga 'e he lea ko 'ení, 'a e tala'ofa ko iá, fakataha mo e tohi mei he'eku tangata'eikí, 'o ue'i au ke u 'alu hake . . . pea u tū'ulutui 'o fai ha fuakava mo e 'Eikí te u feinga ke fakangalo'i au pea fai e ngāué. Na'á ku lau 'a e 'aho ko ia ko e 'aho ia 'o hono fai 'o 'eku fili 'i he'eku mo'uí. Pe ako e me'a lelei kotoa pē

kuo hoko kiate au talu mei ai 'oku lava pē ke u fakatotolo'í ia 'o a'u mai ki he fili ko ia na'á ku fai 'i he taimi ko 'eni.'"¹²

'Oku 'iloa foki 'a Palesiteni Hingikeli ko ha toko taha na'á ne lau ma'u pē 'e ia 'e lelei pē 'a e me'a kotoa ia, pea na'á ne tui ma'u pē ia ki he 'Otua pea mo e kaha'ú." Ko e ki'i lea eni 'oku fai ma'u pē 'e Palesiteni Hingikeli ki hono fāmilí, ngaahi kaungā-me'á mo hono ngaahi mahení, 'a ia na'e pehē, "E lelei pē 'a e me'a kotoa ia.' Pea te ne pehē, 'Feinga pē. Tui mālohi. fiefia. 'Oua te ke loto-si'i. 'E lelei pē 'a e me'a hono kotoa ia.'"¹³

'I he taimi na'e kole ange ai ha toko taha faiongoongo kiate ia ke ne fakahā mai angé 'a e tukupā lahi taha na'e lolotonga fehanganagai mo e siasí, ko 'ene talí 'eni, "Ko e tukupā faingata'a taha, 'a ia ko e tukupā faka'ofa'ofa taha ia, 'a e tukupā ko ia 'oku hoko maí koe'uhí ko e tupulakí." Na'a ne fakamatala'i ange 'oku hanga 'e he fakautuutu 'o e tupulakí 'o fakahā mai 'a e fu'u fie ma'u ko ia ke toe lahi ange 'a e ngaahi langa ke faí, kau ai 'a hono langa ke toe lahi ange 'a e ngaahi temipalé: "Ko e kuonga 'iloa taha 'eni 'i he hisitōlia 'o e Siasí 'i hono fakahoko 'o hono langa 'o e ngaahi temipalé. Kuo te'eki ai ha taimi 'e vave ai 'a e laka ki mu'a 'o hono langa 'o e ngaahi temipalé 'o hangē ko ia 'oku hoko he taimí ni. 'Oku 'i ai hotau ngaahi temipale 'e 47 'oku lolotonga ngāue 'i he taimí ni. Pea 'oku 'i ai foki mo e ngaahi temipale kehe 'e 13 'oku lolotonga langa mo palani ke fai hano langa. Te tau kei hokohoko atu pē hono langa 'o e ngaahi temipalé.'"¹⁵ Pea koe'uhí ko e tupu toko lahi 'a e Siasí, na'e toe fie ma'u ai ke fai hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná ki he ngaahi lea kehekehe lahi.

Kuo a'usia mo mamata totonu 'a Palesiteni Hingikeli 'i he fu'u tupu vave ko 'eni 'a e Siasí. Lolotonga 'ene 'i ha konifelenisi 'e taha na'e fai 'i 'Ōsaka, Siapani, 'i he 1967, na'á ne vakai atu ai ki he fu'u kakai na'e 'i he falé 'a ia na'e kau ai ha kau talavou toko lahi, peá ne pehē: "'Oku lava ke u mamata ki he kaha'ú 'o e Siasí 'i Siapani 'iate kimoutolu. Pea 'oku ou mamata ki ha kaha'ú lelei. Kuo te'eki ai ke tau kamata kitautolu. Ka 'oku ou ongo'i ke u fakahā atu 'a e me'a kuo fuoloa 'a 'eku ongo'i 'i hoku lotó, pea ko 'eni ia, 'oku 'ikai ke mama'o mei he 'aho ko ia 'e tu'u ai ha ngaahi

siteiki 'o Saione 'i he fonua faka'ofó'ofá ni." 'I he 'osi pē 'a e to'utangata 'e taha mei ai kuo 'i ai 'a e kāingalotu 'o e Siasí 'o toko 100,000 'i Siapani, lahi mo hono ngaahi siteikí, ngaahi misiona, ngaahi vahe fonuá, pea mo ha tempale.

'Oku toe fu'u tokanga lahi foki 'a Palesiteni Hingikeli ki he tupu ko ia 'a e Siasí 'i he 'Otu motu Filipaine, 'a ia na'e fokotu'u hono fuofua siteikí 'i Manila 'i he 1973. 'I he 'osi ha ta'u 'e uofulu mei ai, 'i he'ene hoko ko ia ko e Palesiteni 'o e Siasí, na'e fe'unga mo e kāingalotu Filipaine 'e toko 3000,000 na'a nau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongoleléi, kau ai mo e tu'u 'a ha tempale 'i honau fonuá. Kuo fakahā foki 'e Palesiteni Hingikeli mo ha tokanga lahi ki he tupu ko ia 'a e Siasí 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'i 'Ēsiá, hangē ko Kōlea, Siaina pea mo 'Ēsia Tonga-hahake.

'Oku fakamo'oni'i mai 'a e 'ulungāanga fakalaumālie 'o e kāingalotu toko lahi 'i 'Ēsia 'e he me'a na'e a'usia 'e ha Taki Mā'olunga 'e taha na'e vahe'i ke ne uiui'i ha palesiteni fakasiteiki fo'ou 'i ha siteiki 'i Filipaine. Hili ha'ane faka'eke'eke ha kau ma'u lakanga fakataula'eiki 'e ni'ihi, na'e ue'i ie ke ne ui ha tangata na'e ta'u uofulu tupu pē ke ne hoko ko e palesiteni siteiki. Na'á ne kole ange ki he toko taha ko 'ení ke ne 'alu atu mu'a ki he loki hoko maí 'o fakakaukau'i fakalelei ai 'a hono ongo tokoní. Na'e foki ange pē 'a e tangatá ni 'i ha hili ha sekoni 'e 30. Na'e fakakaukau 'a e Taki Mā'olungá ia na'e 'ikai ke mahino ki he tangatá 'a e me'a na'á ne fakahā angé, ka na'e pehē ange 'e he palesiteni fakasiteiki fo'ou, "'Ikaí. Na'á ku 'ilo pē 'e au ia 'i hono fakahā mai 'e he Laumālie 'o e 'Eikí kiate au 'i he māhina kuo 'osí te u hoko ko e palesiteni fakasiteiki. Kuo u 'osi fili 'e au ia 'a hoku ongo tokoní."¹⁶

'Oku fe'unga pē ia mo Palesiteni Hingikeli, 'a ia kuó ne fakahoko ha ngāue lahi ke tokoni ai 'i hono fokotu'u 'o e Siasí 'i he ngaahi fonua 'o e māmaní, ke ne fakahā lolotonga 'ene hoko ko e takimu'a 'o pehē: "'Oku fakahā mai 'e he'etau kau tauhi sitētisitika kapau 'e hokohoko atu 'a e anga 'o e tupulaki 'a e ngāué, 'e a'u ki Fēpueli 1996, 'a ia ko ha ngaahi māhina sí'i pē ia mei heni, 'e toko lahi ange 'a e kāingalotu 'o e Siasí 'i he ngaahi fonua kehe mei he 'Tunaiteti Siteití. 'E hoko 'a e liliu ko iá ko ha me'a fakaofu mo

mahu'inga. 'Okú ne fakafofonga'i 'a e ngaahi ola 'o ha ngāue faivelenga ke a'u ki he kakai kehé."

Ko ha fakamamafa 'e taha 'i he lolotonga 'a e taki 'a Palesiteni Hingikeli ko hono mahu'inga ko ia 'a e nofo fakafāmilí 'oku lelei kae fakatautautefito 'i ha māmani 'oku 'ikai fa'a fai ai hono poupou'i 'o e ngaahi tu'unga mā'olunga fakafāmilí. Na'e fai mai 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí pea mo e Fakataha alēlea 'a e Toko Hongofulu Mā Uá, 'i he tataki mo e fakahinohino 'a Palesiteni Hingikeli, ha fanongonongo makehe ki he māmaní 'o fekau'aki mo e fāmilí, pea 'oku hā 'i hono kongā 'o pehē:

"Ko e fāmilí ko e tu'utu'uni ia 'a e 'Otuá. Pea 'oku mahu'inga 'a e mali 'a e tangatá mo e fefiné ki He'ene palani ta'engata. 'oku ma'u ai 'e he fānaú ha totonu ke fanau'i kinautolu 'i he ngaahi ha'i 'o e nofo malí, pea ke ohi hake kinautolu 'e ha tamai mo ha fa'ē 'oku na tauhi 'a e ngaahi fuakava 'o e malí 'i he fai tōnunga kakato. Ko e fiefia ko ia 'i he mo'ui fakafāmilí 'oku meimeí ke toki a'usia pē ia 'i he taimi kuo langa ai 'a e fāmilí 'i he ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. . . .

"'Oku mau fakatokanga atu ko e ni'ihī fakafo'ituitui ko ia 'oku nau maumau'i 'a e ngaahi fuakava 'o e anga-ma'á, 'a kinautolu 'oku nau ngaohikovi'i 'a e malí pe fānaú, pea 'oku 'ikai ke nau fakahoko honau ngaahi fatongia fakafāmilí, te nau tu'u 'i ha 'aho 'o fai ha fakamatala 'i he 'ao 'o e 'Otuá. Ko e taha, 'oku mau toe fakatokanga atu 'e hanga 'e he movetevete 'o e fāmilí 'o 'omi ki he kakai fakatāutahá, tukui koló, mo e ngaahi pule'angá 'a e ngaahi fakamamahi na'e kikite'i 'e he kau palōfita 'o e kuonga mu'á mo onopōnī foki.'"17

Lolotonga 'a e konifelenisi lahi 'i 'Epeleli 'o e 1995, na'e fakahā ai 'e Palesiteni Hingikeli ko 'ene a'u ki he 'aho 15 'o 'Aokosi 1955, 'e tuku ange ai 'a e kau fakafofonga fakavahelahi 'o e Siasí 'a ia kuo nau fakahoko 'o lelei 'a honau ngaahi fatongia, pea 'e fokotu'u leva ha lakanga fo'ou, 'a ia ko e Taki Faka'ēlia. 'Oku pule'i 'e he Kau Taki Faka'ēlia 'a e ngaahi konifelenisi fakasiteiki 'oku faí; 'oku nau hanga 'o toe fokotu'utu'u fo'ou pe fokotu'u ha ngaahi siteiki; 'oku nau fakahoko 'a hono ako'i 'o e kau palesiteni fakasiteiki, kau

palesiteni fakamisioná pea mo e kau palesiteni fakavahefonuá; pea nau fakahoko foki mo e ngaahi ngāue kehe kuo vahe'i 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí pea mo honau Kau Palesiteni Faka'ēliá ke nau fai. 'Oku hanga 'e he lakanga fo'ou ko 'ení 'o fakatupu ha nofo mo ngāue vāofi ange 'a e kau taki 'o e Siasí mo e kakai ko ia 'oku nau hoko ko e kau tauhi ki aí pea mo tokoni mo fakafaingofua'i 'a e tupulaki 'a e Siasí 'i he māmaní.

Ko e fakamatala 'eni na'e fai 'e ha Taki Mā'olunga 'e taha 'o fekau'aki mo e founga 'e ala lava ai 'e he kāingalotu taki taha 'o poupou'i 'a Palesiteni Hingikeli ki he lelei taha te ne lavá: "'I he'ene fakahoko ko ia 'a e lakanga mā'oni'oni kuo uiui'i ia ki aí— ko e palōfita, tangata kikité, tangata ma'u fakahaá, Taula'eiki Lahi Pule pea mo e Palesiteni 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní . . . ko e me'a lelei taha pē te tau ala fai ke poupou'i ai ia 'i hono fatongiá ko 'etau 'hokohoko atu, hokohoko atu, hokohoko atu!'"¹⁸

*'Oku tokoni 'a e ongo faifekaú ni ke fakahoko 'a e kikite 'a Siosefa Sāmitá:
"E laka mālohi atu e mo'oni 'a e 'Otuá, 'o faka'e'i'eiki, mo tau'atāina,
kae 'oua kuó ne hū ki he konitinēniti kotoa pē, . . . mo ongo'i
'e he telinga kotoa."*

Faka'osí

'Oku 'i ai hotau tu'unga 'o kitautolu taki taha 'i he hisitōlia 'o e Siasí. 'Oku 'i ai 'a e kāingalotu 'e ní'ihí 'oku fanau'í mai ki he ngaahi fāmili kuo to'utangata lahi 'a 'enau kau ki he ongoongolelei pea kuo nau 'ohake 'a 'enau fānau 'i he ngaahi hala 'o e 'Eikí. Pea 'oku 'i ai 'a e ní'ihí ia ko 'enau toki fanongo 'eni ki he ongoongolelei pea 'oku nau hifo atu 'i he ngaahi vai 'o e papitaisó, 'o nau fai ai ha ngaahi fuakava toputapu ke nau fakahoko 'enau kongā 'anautolú 'i hono langa hake 'o e pule'anga 'o e 'Otuá. pea 'oku toko lahi mo e kāingalotu 'oku nau nofo 'i he ngaahi feitu'u 'a ia 'oku nau toki kamata leva ma'a 'enau fānaú ha'anau Tukufakaholo 'i he tuí. Pea tatau ai pē pe ko e fē 'a e tu'unga 'oku tau 'i aí, ko e kongā mahu'inga 'a kitautolu taki taha 'i he ngāue ko ia 'o hono langa hake 'a Saioné pea mo e teuteu atu ki he hā'ele 'angaua mai 'a e Fakamo'uí. 'Oku 'ikai leva ke tau kei hoko "ko e kau muli mo e kau 'āunofu, ka ko e kaungā kolo mo e kāinga mā'oni'oni, pe mo e fale 'o e 'Otuá." (Efesō 2:19).

'Oku tatau ai pē pe ko ha kāingalotu fo'ou pe motu'a kitautolu, 'oku tau ma'u 'a e koloa tukufakaholo 'o e tuí mo e feilaulá meia kinautolu ne mu'omu'a 'ia kitautolú. Ko ha kau paionia foki kitautolu 'o onopooni ki he'etau fānaú pea mo e lauimiliona 'o e fānau 'a e Tamai Hēvaní 'oku te'eki ke nau fanongo mo tali 'a e ongoongolelei 'a Sīsū Kalaisí. 'Oku kehekehe 'atu ngaahi founga tokoní 'i he funga māmaní 'o fakatatau ki he'etau fua faivelenga e ngāue 'a e 'Eikí.

'Oku ako'i 'i he fa'a lotu 'e he ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé 'a 'enau fānaú 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e mā'oni'oni. Pea tokanga'i 'e he kau faiako faka'apí mo e kau faiako 'a'ahí 'a

kinautolu 'oku tukuhāusiá. 'Oku pōpoaki fakamāvae ha ngaahi fāmili ki ha kau faifekau kuo nau fili ke tukutaha ha ngaahi ta'u 'o 'enau mo'uí ke 'oatu e ngaahi pōpoaki 'o e ongoongolelei ki ha ni'ihi kehe. Pea tali 'e ha kau taki 'i he lakanga fakataula'eikí mo e ngaahi houalotú 'i he ta'e siokita 'a e ui ke nau ngāué. 'Oku fakatou ma'u ha ngaahi tāpuaki 'e he kakai mo'uí mo e kau pekiá, tu'unga 'i ha ngāue fakalongolongo 'i ha ngaahi houa ta'e fa'alaua ki hono kumi e ngaahi hingoá mo fakahoko e ngaahi ouau topupapú 'i he temipalé.

'Oku tau takitaha tokoni heni 'i hono fakahoko e taumu'a 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní na'e fakahā ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Na'e kikite 'i he 1842 'o ne pehē:

"Kuo 'osi fokotu'u 'a e Fuka 'o e Mo'oni; he 'ikai ha nima ta'e mā'oni'oni te ne lava ke ta'ofi 'a e ngāué mei he'ene laka atú; 'e taulōfu'u 'a e ngaahi fakamamahí, pea kau fakataha 'a e kau fakatangá, fakatahataha mo e ngaahi kautaú, fai mo e feinga fakamaá, ka 'e laka atu 'a e mo'oni 'a e 'Otuá, 'o faka'eieiki, mo tau'atāina, kae 'oua kuó ne hū ki he konitinēniti kotoa pē, a'u ki he fa'ahinga kotoa, mo kapu 'a e fonua kotoa pē, pea ongona 'i he telinga kotoa, pea mo 'oua ke fakahoko 'a e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá, pea 'e toki folofola 'a Sihova Māfimafi ko e ngāué kuo lava."¹

Neongo na'e 'i ha tu'unga tokosi'i pē 'a e Siasí 'i he mo'ui 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ka na'á ne 'ilo'i ko e pule'anga ia 'o e 'Otuá 'i he māmaní mo hano taumu'a ke ne kāpui 'a e māmaní kotoa 'aki 'a e mo'oni 'o e ongoongolelei 'a Sīsū Kalaisí. Kuo tau māta'ia e tupulekina lahi 'a e Siasí 'i he ngaahi ta'u ki mui ní. 'Oku tau monū'ia ke mo'ui 'i ha taimi te tau lava ai ke foaki atu 'etau tuí mo 'etau ngaahi feilaulaú ke tokoni 'i hono fokotu'u e pule'anga 'o e 'Otuá, ko ha pule'anga 'e tu'u 'o ta'e ngata.

Ngaahi Ma'u'anga Fakamatalá

TALAMU'AKÍ

1. *History of the Church*, 3:30.
2. "Easter Greetings from the First Presidency," *Church News*, 15 Apr. 1995, 1.

VAHE UÁ

1. Lucy Mack Smith, *History of Joseph Smith* (1958), 128.
2. Reuben Miller Journals, 1848–49, 21 Oct. 1848; Historical Department, Archives Division, The Church of Jesus Christ of Latter Day Saints; hereafter cited as LDS Church Archives; spelling and punctuation modernized.
3. Dean Jessee, ed., "Joseph Knight's Recollection of Early Mormon History," *BYU Studies*, Autumn 1976, 36; spelling modernized.
4. *History of the Church*, 5:124–25.
5. *The Saints' Herald*, 1 Mar. 1882, 68.
6. *History of the Church*, 1:55.
7. "History of Brigham Young," *Millennial Star*, 6 June 1863, 361.
8. Brigham Young, in *Journal of Discourses*, 3:91.
9. "History of Brigham Young," *Millennial Star*, 11 July 1863, 438.
10. "Letter from Oliver Cowdery to W. W. Phelps," *Latter-day Saints' Messenger and Advocate*, Oct. 1835, 199.
11. *History of the Church*, 1:78.
12. *History of the Church*, 1:78.
13. Lucy Mack Smith, *History of Joseph Smith*, 168.
14. Dean Jessee, ed., "Joseph Knight's Recollection of Early Mormon History," 37; spelling modernized.
15. *History of the Church*, 5:126.
16. *History of the Church*, 2:443.
17. "Conference Minutes," *Times and Seasons*, 1 May 1844, 522–23.
18. Joseph Knight Autobiographical Sketch, 1862; in LDS Church Archives.
19. Newel Knight, quoted in Larry Porter, "A Study of the Origins of The Church of Jesus Christ of Latter Day Saints in the States of New York and Pennsylvania, 1816–1831" (Ph.D. diss., Brigham Young University, 1971), 296.
20. *Broome Republican*, 5 May 1831; quoted in Larry Porter, "A Study of the Origins of The Church of Jesus Christ of Latter Day Saints," 298–99; emphasis added.
21. Lucy Mack Smith, *History of Joseph Smith*, 204.

VAHE TOLÚ

1. Orson F. Whitney, "Newel K. Whitney," *Contributor*, Jan. 1885, 125.
2. Elizabeth Ann Whitney, quoted in Edward W. Tullidge, *Women of Mormondom* [1877], 42.
3. Orson F. Whitney, in Conference Report, Apr. 1912, 50.
4. Brigham Young, in *Journal of Discourses*, 11:295.
5. Orson F. Whitney, "Newel K. Whitney," 126.
6. Joseph Holbrook, quoted in James L. Bradley, *Zion's Camp 1834: Prelude to the Civil War* (1990), 33.
7. George Albert Smith, "History of George Albert Smith, 1834–1871," 17; in LDS Church Archives.
8. *History of the Church*, 2:73.
9. *History of the Church*, 2:68.
10. Joseph Young Sr., *History of the Organization of the Seventies* (1878), 14.
11. Wilford Woodruff, *Deseret News*, 22 Dec. 1869, 543.
12. "Zera Pulsipher Record Book, 1858–1878," 5; in LDS Church Archives.
13. "History of John E. Page," *Deseret News*, 16 June 1858, 69.
14. Orson F. Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 3rd ed. (1945), 104.
15. Orson F. Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 105.
16. *Eliza R. Snow: An Immortal* (1957), 54.
17. "Sketch of an Elder's Life," *Scraps of Biography* (1883), 12.
18. *History of the Church*, 2:430.
19. Daniel Tyler, "Incidents of Experience," *Scraps of Biography*, 32.
20. Eliza R. Snow, quoted in Tullidge, *Women of Mormondom*, 95.

VAHE FĀ

1. Emily M. Austin, *Mormonism; or, Life Among the Mormons* (1882), 63.
2. Emily M. Austin, *Mormonism*, 64.
3. Siosefa Sāmita, *Latter Day Saints' Messenger and Advocate*, Sept. 1835, 179.
4. Larry C. Porter, "The Colesville Branch in Kaw Township, Jackson County, Missouri, 1831 to 1833," *Regional Studies in Latter-day Saint Church History: Missouri*, ed. Arnold K. Garr and Clark V. Johnson (1994), 286–87.
5. *History of the Church*, 1:199.
6. Emily M. Austin, *Mormonism*, 67.
7. *Autobiography of Parley P. Pratt*, ed. Parley P. Pratt Jr. (1938), 72.
8. *History of the Church*, 1:269.
9. *Far West Record*, ed. Donald Q. Cannon and Lyndon W. Cook (1983), 65.
10. "Newel Knight's Journal," *Scraps of Biography* (1883), 75.
11. Mary Elizabeth Rollins Lightner, *Utah Genealogical and Historical Magazine*, July 1926, 196.
12. *History of the Church*, 1:391.
13. "Philo Dibble's Narrative," *Early Scenes in Church History* (1882), 84–85.
14. *Autobiography of Parley P. Pratt*, 102.
15. "Newel Knight's Journal," *Scraps of Biography*, 85.
16. Andrew Jenson, *The Historical Record* (1888), 7:586.
17. T&F 116:1; see also T&F 107:53–57; *History of the Church*, 3:34–35.

18. Orson F. Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 3rd ed. (1945), 213–14.
19. Leland Homer Gentry, "A History of the Latter-day Saints in Northern Missouri from 1836 to 1839," (Ph.D. diss., Brigham Young University, 1965), 419.
20. Amanda Barnes Smith, quoted in Edward W. Tullidge, *Women of Mormondom* [1877], 124, 128.
21. Amanda Barnes Smith, quoted in Tullidge, *Women of Mormondom*, 126.
22. E. Dale LeBaron, "Benjamin Franklin Johnson: Colonizer, Public Servant and Church Leader" (master's thesis, Brigham Young University, 1966), 42–43.
23. Leland Homer Gentry, "A History of the Latter-day Saints in Northern Missouri," 518.
24. *Autobiography of Parley P. Pratt*, 211.
25. "Copy of a Letter from J. Smith Jr. to Mr. Galland," *Times and Seasons*, Feb. 1840, 52.
26. Lyman Omer Littlefield, *Reminiscences of Latter-day Saints* (1888), 72–73.
27. *History of the Church*, 3:423.
28. Matthias F. Cowley, *Wilford Woodruff* (1909), 102.

VAHE NIMÁ

1. "Journal of Louisa Barnes Pratt," *Heart Throbs of the West*, comp. Kate B. Carter, 12 vols. (1939–51), 8:229.
2. "Journal of Louisa Barnes Pratt," 8:233.
3. "Journal of Mary Ann Weston Maughan," *Our Pioneer Heritage*, comp. Kate B. Carter, 9 vols. (1958–66), 2:353–54.
4. *History of the Church*, 4:186.
5. Louisa Decker, "Reminiscences of Nauvoo," *Woman's Exponent*, Mar. 1909, 41.
6. "The Mormons and Indians," *Heart Throbs of the West*, 7:385.
7. B. H. Roberts, *A Comprehensive History of the Church*, 2:472.
8. *History of the Church*, 5:2.
9. Minutes of the Female Relief Society of Nauvoo, 28 Apr. 1842, 40.
10. Minutes of the Female Relief Society of Nauvoo, 28 Apr. 1842, 33.
11. "Journal of Louisa Barnes Pratt," 8:231.
12. *History of the Church*, 4:587, 604; 6:558.
13. *History of the Church*, 6:555.
14. Kenneth W. Godfrey, "A Time, a Season, When Murder Was in the Air," *Mormon Heritage*, July/Aug. 1994, 35–36.
15. *History of the Church*, 6:601.
16. Matthias Cowley, "Reminiscences" (1856), 3; in LDS Church Archives.
17. Thomas Ford, *A History of Illinois*, ed. Milo Milton Quaipe, 2 vols. (1946), 2:217.
18. Thomas Ford, *A History of Illinois*, 2:221–23.
19. *History of the Church*, 7:230.
20. Quoted in *History of the Church*, 7:236.
21. Quoted in *History of the Church*, 7:236.
22. Quoted in *History of the Church*, 7:236.

VAHE ONO

1. Juanita Brooks, ed., *On the Mormon Frontier: The Diary of Hosea Stout*, 2 vols. (1964) 1:114; spelling and punctuation modernized.

2. Juanita Brooks, *On the Mormon Frontier*, 1:117; spelling and punctuation modernized.
3. James B. Allen, *Trials of Discipleship: The Story of William Clayton, a Mormon* (1987), 202.
4. Russell R. Rich, *Ensign to the Nations* (1972), 92.
5. *Readings in LDS Church History: From Original Manuscripts*, ed. William E. Berrett and Alma P. Burton, 3 vols. (1965), 2:221.
6. James S. Brown, *Giant of the Lord: Life of a Pioneer* (1960), 120.
7. Caroline Augusta Perkins, quoted in "The Ship Brooklyn Saints," *Our Pioneer Heritage* (1960), 506.
8. Utah Semi-Centennial Commission, *The Book of the Pioneers* (1897), 2 vols., 2:54; in LDS Church Archives.
9. "Jean Rio Griffiths Baker Diary," 29 Sept. 1851; in LDS Church Archives.
10. "Story of Nellie Pucell Unthank," *Heart Throbs of the West*, comp. Kate B. Carter, 12 vols. (1939–51), 9:418–20.
11. William Palmer, quoted in David O. McKay, "Pioneer Women," *Relief Society Magazine*, Jan. 1948, 8.
12. "Ko e Ngāue 'o e Pule'anga," *Ngaahi Himi*, fika 173, © 1983.

VAHE FITÚ

1. See *Journal of Discourses*, 13:85–86.
2. John R. Young, *Memoirs of John R. Young* (1920), 64.
3. Carter E. Grant, *The Kingdom of God Restored* (1955), 446.
4. Quoted in B. H. Roberts, *Life of John Taylor* (1963), 202.
5. Francis M. Gibbons, *Lorenzo Snow: Spiritual Giant, Prophet of God* (1982), 64.
6. "The Church in Spain and Gibraltar," *Friend*, May 1975, 33.
7. R. Lanier Britsch, *Unto the Islands of the Sea: A History of the Latter-day Saints in the Pacific* (1986), 21–22.
8. Charles W. Nibley, "Reminiscences of President Joseph F. Smith," *Improvement Era*, Jan. 1919, 193–94.
9. Quoted in Russell R. Rich, *Ensign to the Nations* (1972), 349.
10. *Diary of Charles Lowell Walker*, ed. A. Karl Larson and Katharine Miles Larson, 2 vols. (1980), 1:239; spelling and punctuation modernized.
11. Leonard J. Arrington, *Charles C. Rich* (1974), 264.
12. Elizabeth Wood Kane, *Twelve Mormon Homes Visited in Succession on a Journey through Utah to Arizona* (1974), 65–66.
13. Quoted in Gordon B. Hinckley, *Truth Restored* (1979), 127–28.
14. Brigham Young, in *Journal of Discourses*, 18:233.

VAHE VALÚ

1. Kahlile Mehr, "Enduring Believers: Czechoslovakia and the LDS Church, 1884–1990," *Journal of Mormon History* (Fall 1992), 112–13.
2. R. Lanier Britsch, *Unto the Islands of the Sea: A History of the Latter-day Saints in the Pacific* (1986), 352–54.
3. Lee G. Cantwell, "The Separating Sickness," *This People* (Summer 1995), 58.
4. B. H. Roberts, *A Comprehensive History of the Church*, 5:592.

5. B. H. Roberts, *A Comprehensive History of the Church*, 5:593.
6. B. H. Roberts, *A Comprehensive History of the Church*, 5:590–91.
7. Melvin J. Ballard, *Crusader for Righteousness* (1966), 16–17.
8. James R. Clark, comp., *Messages of the First Presidency of The Church of Jesus Christ of Latter Day Saints*, 6 vols. (1965–75), 3:256–57.
9. James B. Allen, Jessie L. Embry, Kahlile B. Mehr, *Hearts Turned to the Fathers: A History of the Genealogical Society of Utah, 1894–1994* (1995), 39–41.
10. B. H. Roberts, *A Comprehensive History of the Church*, 6:236.
11. "Wilford Woodruff Journals" (1833–98), 6 Apr. 1893; in LDS Church Archives; spelling and punctuation modernized.
12. Richard Neitzel Holzapfel, *Every Stone a Sermon* (1992), 71, 75, 80.
13. See Matthias F. Cowley, *Wilford Woodruff* (1909), 602.
14. "The Redemption of Zion," *Millennial Star*, 29 Nov. 1900, 754.
15. "Biographical Sketches: Jennie Brimhall and Inez Knight," *Young Women's Journal*, June 1898, 245.

VAHE HIVÁ

1. Quoted in Serge F. Ballif, in Conference Report, Oct. 1920, 90.
2. James R. Clark, comp., *Messages of the First Presidency of The Church of Jesus Christ of Latter Day Saints*, 6 vols. (1965–75), 4:222.
3. "Editorial," *Improvement Era*, Nov. 1936, 692.
4. First Presidency, in Conference Report, Oct. 1936, 3.
5. J. Reuben Clark Jr., special meeting of stake presidents, 2 Oct. 1936.
6. For further information, see Glen L. Rudd, *Pure Religion: The Story of Church Welfare Since 1930* (1995).
7. Vincenzo di Francesca, "I Will Not Burn the Book!" *Ensign*, Jan. 1988, 18.
8. George Albert Smith, in Conference Report, Apr. 1948, 162.
9. George Albert Smith, *Sharing the Gospel with Others*, sel. Preston Nibley, (1948), 110–12.
10. George Albert Smith, in Conference Report, Oct. 1947, 5–6.
11. See Glen L. Rudd, *Pure Religion*, 248.
12. Ezra Taft Benson, in Conference Report, Apr. 1947, 154.
13. Quoted in Gerry Avant, "War Divides, but the Gospel Unites," *Church News*, 19 Aug. 1995, 5.
14. For further information, see Glen L. Rudd, *Pure Religion*, 254–61.
15. George Albert Smith, in Conference Report, Apr. 1949, 10.
16. Quoted in Llewelyn R. McKay, *Home Memories of President David O. McKay* (1956), 5–6.
17. George Durrant, "No. 1 Christian," *Improvement Era*, Nov. 1968, 82–84.

VAHE HONGOFULÚ

1. Joseph Fielding Smith, in Conference Report, Apr. 1930, 91.
2. Joseph Fielding Smith, in Conference Report, Apr. 1972, 13; or *Ensign*, July 1972, 27.
3. Francis M. Gibbons, *Harold B. Lee* (1993), 459.
4. Jay M. Todd, "The Remarkable Mexico City Area Conference," *Ensign*, Nov.

- 1972, 89, 93, 95.
5. W. Grant Bangerter, in Conference Report, Oct. 1977, 38–39; or *Ensign*, Nov. 1977, 26–27.
6. E. Dale LeBaron, “Black Africa,” *Mormon Heritage*, Mar./Apr. 1994, 20.
7. *The Teachings of Spencer W. Kimball*, ed. Edward L. Kimball (1982), 451.
8. Bruce R. McConkie, “All Are Alike unto God,” *Charge to Religious Educators*, 2nd ed. (1981), 153.
9. E. Dale LeBaron, “Black Africa,” 24.
10. Spencer W. Kimball, “The Second Century of Brigham Young University,” *Speeches of the Year, 1975* (1976), 247.
11. *Spencer W. Kimball*, ed. Edward L. Kimball, Andrew E. Kimball Jr. (1977), 334.

VAHE HONGOFULU MĀ TAHĀ

1. Ezra Taft Benson, *A Witness and a Warning* (1988), 3, 21; see also *History of the Church*, 4:461.
2. Ezra Taft Benson, in Conference Report, Apr. 1986, 100; or *Ensign*, May 1986, 78.
3. Ezra Taft Benson, in Conference Report, Apr. 1989, 6–7; or *Ensign*, May 1989, 6–7.
4. Thomas S. Monson, in Conference Report, Apr. 1989, 66; or *Ensign*, May 1989, 51; see also Conference Report, Oct. 1985, 44; or *Ensign*, Nov. 1985, 34.
5. Garold and Norma Davis, “The Wall Comes Down,” *Ensign*, June 1991, 33.
6. *Church News*, 29 June 1991, 12.
7. Howard W. Hunter, *Church News*, 11 June 1994, 14.
8. Eleanor Knowles, *Howard W. Hunter* (1994), 193.
9. Howard W. Hunter, ‘i he Lipooti Konifelenisi, Sanuali 1987, 71; pe *Ensign*, Nov. 1987, 60.
10. *Church News*, 17 Dec. 1994, 3.
11. *Church News*, 18 Mar. 1995, 10; “Ko Palesiteni Gordon B. Hinckley, ‘Oku Tu’u Loto To’a mo Falala’ia,” Pulusinga Makahe ‘o Sune 1995.
12. *Gordon B. Hinckley: Man of Integrity, 15th President of the Church*, videocassette (1994); “Ko Palesiteni Gordon B. Hinckley, ‘Oku Tu’u Loto To’a mo Falala’ia,” Pulusinga Makehe ‘o Sune 1995.
13. Jeffrey R. Holland, “Ko Palesiteni Gordon B. Hinckley,” *Tūhulu*, Sune 1995; “Ko Palesiteni Gordon B. Hinckley, ‘Oku Tu’u Loto To’a mo Falala’ia,” Pulusinga Makehe ‘o Sune 1995.
14. *Church News*, 18 Mar. 1995, 10.
15. Gordon B. Hinckley, “Addresses,” AV 1801; in LDS Church Archives.
16. Gordon B. Hinckley, ‘i he Lipooti Konifelenisi, *Tūhulu*, Sānuali 1996, 84; “Nofu Ma’u he Halá, Tauhi ‘a e Tuí.
17. First Presidency and Council of the Twelve Apostles, “The Family: A Proclamation to the World,” *Ensign*, Nov. 1995, 102; Sune 1996.
18. Jeffrey R. Holland, “Ko Palesiteni Gordon B. Hinckley, ‘Oku Tu’u Loto To’a mo Falala’ia,” Pulusinga Makahe ‘o Sune 1995.

FAKA’OSÍ

1. *History of the Church*, 4:540.

